Uygur Türklerinde Törenler ve Bayramlar

Adem Öger

Grafiker
YAYINLARI

Uygur Türklerinde Törenler ve Bayramlar

Adem Öger

Uygur Türklerinde Törenler ve Bayramlar

Adem Öger

Ankara 2013

Uygur Türklerinde Törenler ve Bayramlar

Yazar
Adem Öger

ISBN: 978-605-4692-47-7

1. Baskı
Ekim, 2013 / Ankara
100 Adet

Grafiker
Yayınları
Yayın No: 128
Web : grafikeryayin.com

Kapak ve Sayfa Tasarımı
Baskı ve Cilt
Grafiker
Grafik-Ofset Matbaacılık Reklamcılık
Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
1. Cadde 1396. Sokak No: 6
06520 (Oğuzlar Mahallesi)
Balgat-ANKARA
Tel : 0 312. 284 16 39 Pbx
Faks : 0 312. 284 37 27
E-mail : grafiker@grafiker.com.tr
Web : grafiker.com.tr

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7
KISALTMALAR LİSTESİ 11

GİRİŞ
UYGUR TÜRKLERİNİN TARİHİ VE DİNÎ HAYATI
A. Uygur Adı 13
B. Uygur Türklerinin Tarihi 18
C. Uygur Türklerinde Din 25

BİRİNCİ BÖLÜM
UYGUR TÜRKLERİNDE DOĞUM ÂDETLERİ
1.1. Doğum Öncesindeki Âdetler 36
1.1.1. Hamile Kalmak İçin Yapılan Uygulamalar 36
1.1.2. Hamilelik Dönemi Âdetleri 40
1.2. Doğum Sırasındaki Âdetler 43
1.3. Doğum Sonrasındaki Âdetler 44
1.3.1. Göbek Kesme (Kindik Kesiş) 44
1.3.2. Çocuğun İlk Emzirilmesi (Bovakni Éğizlendürüş) 46
1.3.3. Çocuğun Beşiğe Konulması (Böşük Toyi) 47
1.3.4. Çocuğun Tırnağının Kesilmesi (Bovakniñ Tirnikini Éliş) 48
1.3.5. Çocuğun Saçının Kesilmesi (Bovakniñ Çéçini Éliş) 48
1.3.6. Çocuğun Kırklanması (Bovakni Kirqi Süyige Séliş) 49
1.3.7. Çocuğa Ad Verilmesi (At Toy Merikisi) 49
1.3.8. Kötü Ruhlar (Cin, Alvasti ve Devler) ve Nazar 51
1.4. Doğumla İlgili Diğer İnanış ve Ritüeller 53
1.5. Sünnet (Hetne Toyi) 54
1.6. Ninni Söyleme Geleneği (Elley Koşakliri) 55
1.7. Değerlendirme 57

İKİNCİ BÖLÜM
UYGUR TÜRKLERİNDE DÜĞÜN ÂDETLERİ

2.1. Evlenme Şekilleri 69
2.2. Düğün Öncesindeki Âdetler 71
2.2.1. Arabulucu Gönderme (Elçi Evetiş) 71
2.2.2. Düğünlük Alma (Toyluk Békitiş) 72
2.2.3. Çay Alıp Gelme (Çay Apiriş/Çay Ekéliş) 73
2.2.4. Düğün Yemeği İçin Hazırlık (Aş Süyi) 74
2.3. Düğün Sırasındaki Âdetler 74
2.3.1. Nikâh 74
2.3.2. Düğün Yemeği (Toy Éşi Bériş) 75
2.3.3. Gelin Alma (Toy Köçürüş/Kiz Köçürme) 76
2.3.4. Düğün Eğlenceleri ve Türküleri (Yar-Yar Koşakliri) 78
2.3.5. Gerdek Gecesi (Kiz Akşami/Hucur Keçesi) 82
2.4. Düğün Sonrasındaki Âdetler 86
2.4.1. Selama Varma (Salamġa Bériş) ve Yüz Açma (Yüz Açku) 86
2.4.2. Davet (Çillak) 88
2.4.3. Cuvan Töreni (Cuvan Toyi ve Cuvançe Köñlek) 89
2.5. Değerlendirme 90

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
UYGUR TÜRKLERİNDE ÖLÜM ÂDETLERİ

3.1. Ölüm Öncesindeki Âdetler 98
3.2. Ölüm Anındaki Âdetler 99
3.3. Ölüm Sonrasındaki Âdetler 99
3.3.1. Cenazenin Yıkanması (Suġa Éliş) 99
3.3.2. Cenazenin Kefenlenmesi (Ölgen Ademni Képenleş) 100
3.3.3. Cenaze Namazının Kılınması (Namaz Çüşürüş) 100
3.3.4. Cenazenin Defnedilmesi (Depne Kiliş) 103
3.3.5. Yas Tutma (Karilik Tutuş) ve Ağıt Yakma (Haza Éçiş) 104
3.3.6. Belirli Günler ve Yemekler (Nezir-Çiraġ) 112
3.3.7. Kabir Ziyaretleri (Topa Béşi/Tuprak Béşini Yoklaş) 114
3.3.8. Ölünün Ruhu ve Kabir Etrafında Oluşan İnanış ve Ritüeller 115
3.4. Mezar Şekilleri 116
3.5. Değerlendirme 119

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
UYGUR TÜRKLERİNDE BAYRAMLAR, MEŞREPLER VE DİĞER TÖRENLER

4.1. Bayramlar 129
4.1.1. Dinî Bayramlar 132
4.1.1.1. Ramazan Bayramı (Rozi Héyt) 132
4.1.1.2. Kurban Bayramı (Kurban Héyt) 135
4.1.2. Millî Bayramlar 137
4.1.2.1. Nevruz Bayramı (Noruz) 137
4.1.2.2. Maysa Bayramı 152
4.2. Meşrepler 154
4.2.1. Meşreplerin Genel Özellikleri 154
4.2.2. Dolan Meşrepleri 157
4.2.3. Otuz Oğul (Ottuz Oğul) Meşrebi 162
4.2.4. Kéyt (Yargılama) Meşrebi 165
4.2.5. Kök Meşrebi 167
4.2.6. Karlık Meşrebi 173
4.2.7. Meşreplerde Oyun ve Cezalar 176
4.3. Diğer Törenler 183
4.3.1. Seyle-Baravetler 183
4.3.1.1. Bahar Seylisi 183
4.3.1.1.1. Maysa Seylisi 183
4.3.1.1.2. Gül (Çiçek) Seylisi 184
4.3.1.1.3. Dala (Kır) Seylisi 185
4.3.1.2. Bağ Seylisi 185
4.3.2. Yağmur Duası (Su-Yamğur Tileş Murasimi/Zarahetme) 186
4.3.3. Su Yollarını Açma Töreni (Su Başlaş Murasimi) 187
4.3.4. Tohum Atma Töreni (Uruk Séliş Murasimi) 187
4.3.5. Ordam Töreni 187
4.4. Değerlendirme 190
SONUÇ 197
KAYNAKLAR 201
EKLER 209
EK-1: DOĞU TÜRKİSTAN HARİTASI 209
DİZİN 211

ÖNSÖZ

Tarih boyunca birçok Türk kavminin yaşadığı, çeşitli kültürlerin ve dinlerin buluştuğu merkezî bir bölgede yer alan Doğu Türkistan toprakları, Türk kültürünün oluşması ve gelişmesinde büyük bir öneme sahiptir. Binlerce yıllık tarihî gelişim süreci içinde Uygur Türkleri yaşadıkları bu coğrafya nedeniyle çeşitli kavimlerin ve milletlerin mücadelelerine tanıklık etmiş, farklı din ve inançları kabul etmenin yanı sıra bunların yayılmasında etkin rol almış, yerleşik hayata erken dönemde geçmeleri nedeniyle de dil, edebiyat, sanat ve mimarî gibi alanlarda köklü ve zengin bir kültürel birikime sahip olmuşlardır. Uygur Türklerinin kültürel yapısı, tarihî tabakalara ve kültürel katmanlara sahip bir özellik taşımaktadır. Bu kültürel zenginlik, onların yaşam biçimlerine, inanç sistemlerine, geleneklerine ve bütün bunların etkisiyle şekillenen tören ve bayramlarına da yansımıştır. Bu noktada tören ve bayramlar, onların sosyal hayatını ve kültürel yapılarını en iyi yansıtan ve geçmişten günümüze taşıyan değerlerin başında gelmektedir.

Uygur Türklerinin kültür zenginliği içinde doğum, düğün ve ölüm âdetlerinin yanı sıra mevsim değişimlerini ve dinî anlayışları temel alan tören ve bayramlar ile meşrepler, sosyal hayatın içinde önemli bir yer tutmaktadır. Tarihin en eski dönemlerinde Türk mitik inanç ve düşünce sistemine bağlı olarak ortaya çıkan bu tören ve bayramlar, zamanla farklı dinî inanış ve kültürlerin tesiriyle daha da zenginleşmiş, her dönemde yeni anlam ve işlevler yüklenerek günümüze kadar gelmiştir. Bireyin sosyalleşmesi, aile ve akrabalar arasında birlik ve bütünlüğü pekiştirme, toplumsal dayanışma, kardeşlik ve millet olma bilincini sağlama gibi işlevler üstlenen bu bayram ve törenler, günümüzde Çin'in yoğun baskı ve zulmüne maruz kalan Uygur Türklerinin millî kimliğini koruması ve gelecek nesillere aktarması açısından daha büyük bir öneme sahiptir.

"Uygur Türklerinde Törenler ve Bayramlar" isimli bu çalışma, Uygur Türkleri arasında doğum, sünnet, düğün, ölüm, meşrep, dinî ve millî bayramlara ilişkin inanış ve ritüellerin neler olduğu, bu inanış ve ritüellerin mitik, tarihî, kültürel ve dinî temelleri, dönemlere

göre bunlara yüklenen anlam ve işlevlerin tespit ve tahlilini konu etmektedir. Türkiye'de Uygur Türklerinin tören ve bayramlarını konu alan çalışmaların birkaç makaleyle sınırlı olması böyle bir çalışmanın yapılmasını zaruri kılmıştır. Ayrıca bu çalışma yapılırken geniş bir sahada yaşama imkânı bulan Türk kültürünün geçirdiği safhaları tespit ederek, bu safhalarda etkili olan inanç ve dinleri ortaya koymak, Anadolu'da ve diğer Türk boyları arasındaki benzer çalışmalara katkı sunmak, Türk kültürünün devamlılığını sağlayan unsurları göstermek de amaçlanmıştır. Konuyu önemli kılan bir diğer unsur ise, Uygur Türklerinin tarih boyunca farklı dinlerin ve inançların etkisi altında kalması, bu bağlamda diğer Türk boylarıyla karşılaştırıldığında farklılık arz etmesi, kültürel açıdan da kendilerine has özellikler barındırmasıdır.

Çalışmanın *Giriş* kısmında, Uygur Türklerinin tarihî ve dinî hayatı hakkından kısaca bilgi verilerek, geleneklerin ortaya çıkmasında etkili olan tarihî dönemler ve sosyo-kültürel amiller tespit edilmeye çalışılmıştır. Böylece çalışmanın konusunu oluşturan kültürel yapının inşa edildiği tarihî zemin ve dinî unsurlar ana hatlarıyla ortaya konulmak istenmiştir.

*Birinci Bölüm*de; Uygur Türklerinin doğumla ilgili inanış ve ritüelleri, doğum öncesi, doğum sırası ve doğum sonrası olmak üzere üç alt başlıkta tanıtılıp değerlendirilmiş; bu inanış ve ritüeller yer yer diğer Türk boylarının inanış ve ritüelleriyle mukayese edilerek benzer ve farklı yönler ortaya konulmuştur. Ayrıca bu benzerlikler ve farklılıkların ortaya çıkış nedenleri üzerinde durularak, Uygur Türklerinin kültürünün nasıl bir değişim çizgisi izlediği, bu farklılıklara rağmen Türk kültürünün temel dinamiklerinin değişmediği tespit edilmiştir.

Çalışmanın *İkinci Bölümü*nde Uygur Türklerinin düğün törenlerine yer verilmiştir. Bu bölümde, düğün hazırlıklarından başlanarak düğün töreni sonrasına kadar yapılan çeşitli ritüeller ve bunların ardında yatan inanışlar tespit edilmiş, bu tespitler incelenerek yaratım ve aktarımda meydana gelen değişim ve dönüşümler ortaya konmuştur.

İnsanoğlunun karşısında çaresiz kaldığı ölüm olayı ve buna bağlı inanç ve pratiklerin Uygur Türkleri arasında nasıl vuku bulduğu, ölüm olayının ardından yakıların ağıtların özelliklerinin neler oldu-

ğu konusu üzerinde durulan "Üçüncü Bölüm"de, ritüeller, köken, anlam ve işlev bakımından incelenmiştir. Bu bölümde, Uygur Türklerinin tarihî dönemler içerisinde ortaya koydukları mezar şekilleri hakkında da bilgi verilmiştir.

*Dördüncü Bölüm*de ise, Uygur Türkleri arasında kutlanan diğer tören ve bayramların ortaya çıkışı, temel özellikleri, bölgelere göre adlandırılması ele alınmıştır. Ayrıca Uygur meşreplerinin genel özellikleri, türleri, meşreplerde oynanan oyunlar ve verilen cezalar da bu bölümde tanıtılıp değerlendirilmiştir.

Çalışmada her bölümün sonunda konuyla ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Bu kısımlarda, tespit edilen unsurların Türk kültüründeki yeri ve önemi, tarihî derinliğine ve coğrafî genişliğine incelenmiştir. Bu şekilde Uygur Türklerinin tören ve bayramlarına ilişkin kültürel unsurların değişim, dönüşüm ve devamlılığın ne şekilde sağlandığı belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın *Sonuç* kısmında ise her bölümün sonunda yapılan tespitler ve elde edilen bulgular toplu olarak değerlendirilmiştir.

Çalışmanın sonunda ise, kullanılan kaynakların yer aldığı *Kaynakça* ve *Dizin* kısımlarına yer verilmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanması sırasında gözden kaçan bazı eksikliklerin olduğu muhakkaktır. Ancak Uygur Türklerinin günümüzde Türkiye'nin 2,5 katı büyüklüğe sahip bir coğrafyada yaşadıkları ve bölgelere göre bazı farklılıkların olduğu göz önüne alındığında bu durum kaçınılmazdır. Lakin biz çalışmamızda, zaman zaman bu farkları belirtmekle birlikte, daha çok ortak özellikleri tespit edip değerlendirmeye çalıştık.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında fikirleriyle ve teşvikleriyle desteklerini esirmeyen saygıdeğer hocam Prof. Dr. Fikret Türkmen'e, çalışmamızın çerçevesinin oluşmasında fikirleriyle destek olan hocalarım Prof. Dr. Metin Ekici ve Prof. Dr. Alimcan İnayet'e, kitabın her aşamasında emeğini ve desteğini esirgemeyen hocam Doç. Dr. Mustafa Arslan'a teşekkürü bir borç bilirim.

Dr. Adem Öger
Nevşehir 2013

KISALTMALAR LİSTESİ

Agb. : Adı geçen bildiri
Age. : Adı geçen eser
AKM : Atatürk Kültür Merkezi
Akt. : Aktaran
Agm. : Adı geçen makale
bk. : Bakınız
C. : Cilt
çev. : Çeviren
haz. : Hazırlayan
KB : Kültür Bakanlığı
MEB : Milli Eğitim Bakanlığı
MÖ. : Milattan Önce
MS. : Milattan Sonra
s. : Sayfa
S. : Sayı
TDK : Türk Dil Kurumu
TTK : Türk Tarih Kurumu
TKAE : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
vd. : ve diğerleri
Yay. : Yayın

GİRİŞ

UYGUR TÜRKLERİNİN TARİHİ VE DİNÎ HAYATI

A. Uygur Adı

Uygur adının etimolojisi ve anlamıyla ilgili ilk bilgilere Çin yıllıklarında rastlamaktayız. Türk kaynaklarında ise Uygur adı, ilk kez Bilge Kağan Yazıtı'nda 716 yılında meydana gelen olaylar sırasında zikredilmiştir. Divanü Lûgat-it-Türk başta olmak üzere sonraki dönemlerde yazılan çeşitli kaynaklarda, Uygur adının ortaya çıkışı ve anlamı üzerine bilgiler yer almaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Uygur adının etimolojisi ve anlamı üzerine bilim adamları tarafından çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.

"Uygur" adı ve anlamı üzerinde çalışma yapan bilim adamları, Uygur adının Çince tarihî kaynaklarda "Hui-hu", Hui-ho", "Hoei-ho", "Wei-ho" ve Wei-wu"[1] şeklinde geçtiğini belirtmişler; ancak bu konuda detaylı bilgi vermemişlerdir. Bu konuda en son yapılan çalışmalardan biri Alimcan İnayet'e aittir.[2] İnayet, çalışmasında Uygur adının kronolojik olarak Çince tarihî kaynaklarda ne şekilde yer aldığını ve Çince bu karakterlerin ne anlama geldiğini şu şekilde açıklamıştır:

"1. Shang Hanedanlığı (MÖ.16-MÖ.11. yüzyıl) tarihine ait belgelerde geçen Çince 'Gui-fang' adındaki gui karakteri 'Oguz' sözcüğünün en eski Çince transkripsiyonudur. Gui karakteri o dönemde 'gür', 'ügü', 'wuku' şeklinde telaffuz edilmiş olup, aslında 'Ogur' sözcüğünün Çincedeki transkripsiyonudur. Oguz, Ogur sözcükleri ise 'Uygur' sözcüğünün mukabilidir.

---

1 Bu konuda geniş bilgi için bk. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1997, s. 130; Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999, s. 12.

2 Alimcan İnayet, "Uygur Sözcüğünün Kökeni ve Anlamı Üzerine Yeni Bir Yaklaşım." Türk Dil Kurumu tarafından 20–24 Ekim 2008 tarihinde düzenlenen *VI. Türk Dili Kurultayı*nda sunulan bildiri metni.

2. Zhou Hanedanlığının ortalarına gelindiğinde, Gui-fang'lara 'Yi-ku' denmiştir. Yi-ku aslında Ogur diye telaffuz edilirdi. 'Gui', 'Wei' anlamındaki ġur, gur kelimesinin Çincedeki ilk ahenk tercümesidir.
3. Çince tarihî kaynaklarda, MÖ. 2. yüzyılda kaydedilen 'Wu-jie' ya da 'Hu-jie' adı, 'Oguz' ya da 'Uygur' kelimesinin Çince transkripsiyonudur.
4. Han döneminde Kumul bölgesi 'Yi-wu-lu' diye adlandırılmıştır. Buradaki Yi-wu-lu ise 'Uygur' sözcüğünün bir başka transkripsiyonudur.
5. 2. yüzyılda yaşayan Yunanlı coğrafyacı Claudus Ptolemy'nin 'Coğrafya (Geographice Hyhegesis)' adlı eserinde bahsedilen Oechurdas-Oikhardai kelimesi 'Uygur' sözcüğünün karşılığıdır. Ptolemy, 'Tarım Nehri'ne Oechurdas demiştir.
6. Çince tarihî kaynaklarda M. S. 4–5. yüzyıllarda görülen 'Wu-hu', 'Wei-he', 'Hui-he' adları 'Oğuz' veya 'Uygur' adının Çince transkripsiyonudur.
7. Çince kaynaklarda geçen 'Yuan-he' ise, 'On Uygur' adının Çince transkripsiyonudur.
8. Çince tarihî kaynaklarda 6. yüzyılın sonlarından itibaren görülen 'Wei-he', 'Hui-he', 'Hui-hu/Hui-gu' karakterleri, 'Uygur' sözcüğünün Çince transkripsiyonudur.
9. 8. yüzyıla ait Orhun Yazıtları'nda 'Uygur' sözcüğü bir kavim adı olarak yer almaktadır.
10. Song Hanedanlığı döneminde ise 'Uygur' adı Çinceye 'Hui-hui' olarak transkribe dilmiştir.
11. 13. yüzyılın ikinci yarısından 17. yüzyılın ortalarına kadar Uygur adı, Çinceye 'Wei-wu-er' şeklinde transkribe edilmiş; 17. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın başlarına kadar da 'Hui-bu' ya da 'Hui-min' şeklinde ifade edilmiştir.

Yukarıda da görüldüğü gibi 'Uygur' sözcüğü, Çincede farklı biçimlerde yazılmıştır. Ancak bunlar, Çincenin değişik tarihi dönemlerde kazanmış olduğu farklı telaffuz özelliklerinden ileri gelmiştir. Çincedeki bu kelimelerin tümünün 'Uygur' ya da 'Oğuz' sözcüğünün Çince transkripsiyonu olduğu konusunda birleşen bilim adamları, 'Uygur' ile 'Oğuz'un aynı sözcüğün farklı telaffuzu ve yazılışı olduğunu da kabul etmektedirler."[3]

3 Alimcan İnayet, *agb*.

Çince tarihî kaynaklarda bu şekillerde geçen Uygur adı, Türklere ait kaynaklarda ise ilk olarak Bilge Kağan yazıtında 716 yılındaki olaylar sırasında, Uygur İl-teberi'nin ismi vasıtasıyla zikredilmiştir. Bu sırada Uygurlar, Kök Türk hâkimiyetini tanımak istemeyerek Kök Türk ülkesinin doğusuna, muhtemelen de Çin sınırlarına doğru kaçmışlardır. Bilge Kağan Yazıtı'nın dışında, Uygur adına Karabalgasun, Şine-Usu, Tez II, Suci, İyme 1 ve Şivet-Ulan yazıtlarında da rastlamaktayız. Ayrıca 1283 numaralı Pelliot yazmaları içerisinde, 787–843 yılları arasında Tibet'e giden beş Uygur elçisinin raporları münasebetiyle, Uygur adı Tibetçe "Ho-yo-hor" şeklinde transkribe edilmiştir.[4]

Uygur adının kökeni ve anlamı üzerine, tarihî kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Burada ilk olarak Uygur adının kökeni ve anlamı hakkında tarihî kaynaklarda yer alan bilgileri, daha sonra da bu konuda bilim adamlarının ileri sürdükleri görüşlere yer vereceğiz.

Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk adlı eserinde, Nizamettin İsrafil Toğan Tekin adında birinden dinlediği bir efsaneden hareketle "Uygur" adının ortaya çıkışını; "Huzhur-Uyhur-Uyğur" şeklinde etimolojik bir tahlil yaparak ortaya koyar. Bu etimolojik tahlilini yaparken ses değişimlerine başka kelimelerden de örnek verir. "Uygur" kelimesinin anlamını ise "kendi azığını kendisi bulup yiyenler" şeklinde açıklamıştır.[5]

Ebülgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terâkime isimli eserinde, Uygur adının ortaya çıkışı ve anlamı şu şekilde anlatılmıştır: "Kara Han, Müslüman olduğunu öğrendiği oğlu Oğuz Han'ı öldürmek ister. Bu durumu haber alan Oğuz Han, 'Babam asker gönderip beni öldürmek istiyor. Beni isteyen bana gelsin, babamı isteyen babama gitsin!' diyerek halka haber gönderir. Halkın büyük bir kısmı Kara Han'ın tarafını, az bir kısmı da Oğuz Han'ın tarafını seçer. Oğuz Han, yanına gelenlere "Uygur" adını verir. Uygur "yapışır, yapışan" anlamındadır.[6]

Uygur adının kökeniyle ilgili Çinli, Japon, Tayvan ve Uygur bilim adamları çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Alimcan İnayet, bu görüşleri maddeler halinde şöyle sıralamıştır:

---

4 Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999, s. 11-12.

5 *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, (çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, Ankara, 1992, s. 111-113.

6 Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)*, (haz. Zuhal Kargı Ölmez), Simurg Kitapçılık, Ankara, 1996, s. 237.

"1. 'Uygur' ile 'Oğuz' aynı kelimenin değişik biçimleridir. Uygurların Tanrı Dağları civarına yerleşenleri 'Wu-hu', Altay Dağları civarına yerleşenleri 'Wu-he' yani Oğuz; Selenga Nehri vadilerine yerleşenleri 'Wei-he' sonra 'Hui-he' yani 'Uygur' diye adlandırılmıştır. 'Hui-he'ler Oğuzlardır. Bunlar Türklerin yazılı kaynaklarında 'Dokuz Oğuzlar' ve 'Dokuz Uygurlar' şeklinde adlandırılmıştır.

2. 'Uygur' ya da 'Oğuz' kelimesinin ilk şekli 'çevik' anlamındaki *ġur, gur*dur. Çincedeki 'Gui', 'Wei', 'Hu' karakterleri 'çevik' anlamındaki 'ğur, gur' kelimesinin transkripsiyonudur. Bugünkü Uygur sözcüğü eski *Gur, Ogur* adı temelinde *ġur-oġur-onġur-oyġur-uiġur* şeklinde oluşmuştur.

3. 'Uygur' sözcüğü, Orta Dönem Türkçesindeki 'Udgur' kelimesinden gelmiştir. Bu kelime aslında 'Hudgur' olabilir. Bu ad eskiden 'Hudgur-Udgur-Uygur' şeklinde fonetik değişiklik geçirmiştir. Uygur adının Çince tarihî kaynaklarda 'hui-gu' ve 'hui-he' şeklinde yazılışı, 'Hudgur' kelimesine bağlanabilir.

4. 'Uygur = Yugur, Ogur = Ögür, Oguz = Ögüz' sözcüklerinin anlamı 'akıllı, güçlü, kudretli'dir. Bu kelimeler 'r' sesini konuşan kabilelerin dilinde 'Oğur, Yuğur, Uyğur' şeklini almıştır; 'z' sesini konuşan kabilelerin dilinde 'Oğuz, Ğuz, Uz' şeklini almıştır. Eski Türkçede tek heceli 'o-' (düşünmek), 'ög' (akıl, tefekkür) fiili de vardır. İşte bu 'o-' 'ög' ve 'uk-' fiil köküne 'ğuz', 'gur' ekleri getirilerek 'bilici, planlayıcı, çevik, kudretli' anlamındaki kelime ortaya çıkar.

5. 'Uygur' sözcüğünün eski şekli 'Ogur-Ugur (oghur)' ya da 'gur' (ghur)dur. Çince kaynaklardaki 'Gu-shi', 'Che-shi' guz-kus (guz-ghuz) adının Çincedeki transkripsiyonudur.

6. 'Uygur' sözcüğü Uygurların yaşadıkları yer olan 'Ughei Nor' adından gelmiştir. 'Ughei Nor', Karakurum şehrinin kurulduğu yerin 30–40 km. kuzeybatısında bulunan Orhun Nehri'dir. 'Ughei Nor', 'yüce adam-asilzade' anlamına gelir."[7]

7. Uygur adının kökenine ilişkin yukarıda sıraladığımız görüşleri değerlendiren Alimcan İnayet, Uygur adını şu şekilde açıklamıştır: Eski Türkçede "nehir" anlamına gelen *ögüz/ügüz* sözcüğü; *ögüz/ügüz-oguz/uguz-ögür/ügür-ogur/ugur-uygur* şeklinde bir değişiklik geçirmiştir.

7 Alimcan İnayet, *agb.*

Sonuç olarak "Oğuz" ile "Uygur" sözcüğü aynı kökten gelmektedir. Aynı adı taşıyan bu iki kavim, uzun tarihi süreçte farklı coğrafya ve kültürel çevrede yaşamalarından dolayı farklı istikamette gelişim göstermiş ve nihayet birbirlerinden ayrı farklı iki kavim olarak ortaya çıkmışlardır.[8]

Yukarıda da görüldüğü gibi, Uygur adının kökenine ilişkin çeşitli görüşler ileri sürülmüştür; ancak henüz bu konuda bilim dünyasında kabul gören ortak bir fikir oluşmamıştır. "Uygur" sözcüğünün anlamıyla ilgili olarak da çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunları şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. "Uygur" kelimesi, "kendi azığını kendileri bulup yiyenler" anlamındadır. Bu görüş, Kaşgarlı Mahmud'un "Divanü Lûgat-it-Türk" adlı eserinde verdiği bilgilere dayanmaktadır.
2. "Uygur" kelimesi, "katılaşmak, uyuşmak" anlamına gelir. Bu görüş Reşidüddin'in "Câmi'üt-Tevârih" adlı eserine dayandırılmıştır.
3. "Uygur" kelimesi, "tabi olmak", "yapışmak" veya "birleşmek" anlamındadır. Bu görüş Ebugazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Terakime" isimli eserinde verilen bilgilere dayandırılmaktadır.
4. "Uygur" sözcüğü "yüce adam", "asilzade" anlamına gelir. Bu görüş Japon bilim adamlarının ortaya attıkları yer adı "Ughei Nor"a dayandırılmıştır.[9]
5. "Uygur sözcüğü "şahin gibi uçan, şahin gibi çevik, batır" anlamındadır. Çince tarih kaynaklarına göre, 788 yılının ekim ayında Uygur kağanı Çin sarayına binden fazla kişiden oluşan heyeti göndermiş ve "Hui-he" adının "Hui-gu" diye değiştirilmesini istemiştir ki, "Hui-gu"nun anlamı "şahin gibi çevik, batır" demektir.[10]
6. "Uygur" sözcüğü "ormanlık kavmi" anlamına gelir.[11]
7. "Uygur" sözcüğü "akıllı, bilgili, güçlü, yetenekli" anlamındadır.[12]
9. "Uygur" sözcüğünün ilk ve asıl anlamı "nehir"dir. Sözcüğün mecazi anlamı ise "güçlü, kuvvetli, yüce"dir.[13]
10. "Uygur" sözcüğü "boğa kabilesi" anlamına gelir.[14]

8 Alimcan İnayet, *agb.*
9 Alimcan İnayet, *agb.*
10 İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1984, s. 130; Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999, s. 12-13.
11 Alimcan İnayet, *agb.*
12 Alimcan İnayet, *agb.*
13 Alimcan İnayet, *agb.*
14 Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi)*, C. 1, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 183-186.

B. Uygur Türklerinin Tarihi

İlk Türk Devleti olan Hunlar zamanından beri Orhun ve Selenga Nehri kıyıları ile Aral Gölü civarında oturan Uygurlar, Çinliler tarafından "Kao-ch'e,", "Yüan-ho", "Wu-hu", "Wu-ho", "Wei-ho", "Wei-hu", "Hui-ho", "Hui-hu" gibi değişik isimlerle anılmıştır. Bir Türk kavmi olan Uygurlar, Göktürk Devleti içinde ilk kuruluş devrelerini başlatmışlar ve tarihte çok önemli rol oynayacak olan bir birlik meydana getirmişlerdir.[15] Uygurların "Hun" genel adıyla anılan Türk boylarından Ti/Kırmızı Ti boyunun devamı olduğu kabul edilmektedir. İlk Uygur devleti, Guce Hanlığı adıyla 4.-5. yüzyıllarda Moğolistan ve Cungarya bölgesinde kurulan kabile devletlerinden biridir. Çinliler, yüksek tekerlekli araba kullanmalarından dolayı yüksek araba anlamında bu devleti ve Uygurları "Kao-ch'e" adıyla adlandırmışlardır.[16]

4.-5. yüzyıllarda Tabgaç Türk devleti içinde Tölös genel adıyla anılan Türk boylarıyla birlikte Uygurlar, Dokuz Oğuz - On Uygurlar adlarıyla yer almışlardır. Selenge, Orhun ve Tola kıyılarında yaşayan Dokuz Oğuz-On Uygur boyları, Köktürk devletinin güçlü olduğu dönemlerde onların hâkimiyetlerini tanımış ve onlarla birlikte olmuşlardır. Köktürkler döneminde Baykal Gölü'nün güneyindeki bozkırlarda iç işlerinde serbest yaşamışlardır. 7. yüzyılın başında Birinci Köktürk Kağanlığı zayıflayınca Tölös boyları dağılmıştır. Orhun ve Selenge kıyılarında yaşayan Uygurlar, Tölös boylarından Bayırku, Tongra ve Bugu gibi boyları, bir bey birlik halinde toplamıştır.[17] Uygurları bir oymak halinde toplayan şahsın 605 senesinde kağanlık yapmış olan Shıh-chien olduğu bilinmektedir. Öldükten sonra kendisine ayrıca Ssu-chin adı da Çinliler tarafından verilmiştir. Ssu-chin'in unvanının "İrkin/Erkin" olması kuvvetle muhtemeldir.[18]

630'lu yıllarda İrkin'nin oğlu P'u-sa bu boylarla Köktürklerin kuzey sınırlarına akınlar yapmıştır. Köktürkler, Uygur-Tölös akınlarını durduramayınca P'u-sa ve Uygurlar büyük bir itibar kazanmışlar-

15 Özkan İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, TKAE Yayınları, Ankara, 1987, s. 11.

16 Umay Türkeş-Günay, *Türklerin Tarihi -Geçmişten Geleceğe-*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s. 193.

17 Umay Türkeş-Günay, *age.*, s. 193.

18 Özkan İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, TKAE Yayınları, Ankara, 1987, s. 11.

dır. İkinci Köktürk Devleti 742–743 yıllarında zayıflayınca Köktürklere bağlı Karluk ve Basmıllarla beraber Uygur boyları da ayaklanmıştır.[19]

Uygur Kağanlığı

744 yılında Uygur yabgusu, Basmıl kağanını tahttan indirerek yerine geçmiştir. "Kutlug Bilge Kül Kağan" unvanını alarak I. Uygur Kağanlığı'nı kurmuştur. Uygurlar; Bugu, Bayurku, Hun, Tongra, Ssechie/İzgil, Ch'i-pi, A-pu-sse, Ku-lan-wu-ku, Ütielerdi/Ediz adlı ve Dokuz Oğuz adıyla anılan Türk boylarını yanlarına alarak güçlenmişlerdir. Dokuz Oğuzlara Uygurlar da katılınca "Dokuz Oğuz-On Uygur" adıyla anılmışlardır. Bazı İslam kaynakları Uygurları bu sebeple Dokuz Oğuz adıyla anmıştır.[20]

Doğu Köktürk Devleti'nin topraklarında 744 yılında kurulan Uygur devletinin kağanı Kutluğ Bilge Kül Kağan kısa sürede toprakları genişletmiş ve devletin tanınmasını sağlamıştır. Onun ölümü üzerine oğlu Moyen Çor kağan olmuştur. O, kendisine muhalefet eden Karlukları, Çu ve Talas bölgesinde oturan Türgişleri itaat altına alarak Uygur devletinin sınırlarını Sir Derya Nehri boylarına kadar genişletmiştir. Moyen Çor Kağan, 755 yılına gelindiğinde Kuzeybatı Mançurya'daki Tatarları, Kırgızları, Bolçu/Urungu Nehri çevresindeki Karlukları, Basmılları ve Türgişleri itaat altına alarak Uygur ülkesini düzenli ve ahenkli bir hale getirmiştir.[21]

Uygur Devleti'ni çok güçlü bir hale getiren Moyen Çor Kağan, 759 yılında ölünce yerine oğlu Bögü, kağan olmuştur. "Bögü"nün unvanı "Tanrıda Kut Bulmış İl Tutmuş Alp Külüg Bilge"dir. Çin İmparatoruna karşı başlatılan yeni bir isyanı Bögü Kağan bastırmış ve Çin buna karşılık olarak çok değerli hediyeler göndermenin yanı sıra, Uygurlara her yıl vergi ödemeyi de kabul etmiştir. Çin'e yaptığı bir sefer sırasında Maniheist rahiplerin etkisinde kalan Bögü Kağan, Maniheizmi yeni bir din olarak kabul etmiştir.[22] Bögü Kağan, Uygurların bozkır adetlerini bırakıp medeni olmalarını arzu ediyordu. Bunun da Mani diniyle mümkün olabileceğine inanıyordu. Hâlbuki

19 Umay Türkeş-Günay, *Türklerin Tarihi -Geçmişten Geleceğe-*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s. 193-194.
20 Umay Türkeş-Günay, *age.*, s. 194.
21 Umay Türkeş-Günay, *age.*, s. 194-195.
22 Umay Türkeş-Günay, *age.*, s. 195-196.

763 yılından itibaren etkisini önemli ölçüde hissettiren Mani dini, Uygurları zayıflatan en büyük amil olmuştur. Uygurları hareketsizliğe, et yememeye ve insan öldürmemeye teşvik eden bu din, onları gevşetmiş ve cesaretlerini köreltmiştir. Maniheizm, bir tüccar ve şehirli dinidir. Onun savaşçı ruhları gevşettiği doğrudur; fakat sonradan Uygurların ilim, sanat ve edebiyattaki ilerlemelerine olan faydası da inkâr edilemez.[23]

Bögü Kağan'ı ve yakınlarını öldürterek yerine geçen Tun Baga Tarkan "Alp Kutlug Bilge" unvanıyla on yıl Uygur Devleti'ne hizmet etmiştir. 786 yılında Uygur Devletine bağlı olan Şato Türkleri, Uygurların vergileri artırmalarına kızarak Uygur birliğinden ayrılıp Tibetlilerle iş birliğine girmişlerdir. Tibetlilerin, Karlukların doğu grubu ve Şato Türklerinin yardımıyla Beş Balık, Kuça, Kaşgar, Hoten ve Karaşar gibi önemli stratejik şehirleri ele geçirmeleri, Orta Asya Türk tarihinin akışını değiştirmiştir. Tuna Baga Tarkan'ın ölümünden sonra ülkeyi oğlu ve torunu yönetmiştir.[24]

795 yılında "Ay Tengride Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge" devlet meclisinde kağan seçilmiştir. Yeni kağan önce Karluk isyanını bastırmış, daha sonra Tibetlilere ve kuzeydeki Kırgızlara karşı büyük zafer kazanmıştır. İpek Yolu üzerinde bulunan Doğu Türkistan ve Turfan'ı Uygur Kağanlığına dâhil ederek Uygur Devleti'ni tekrar güçlendirmiştir. Ay Tengride Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge 805 yılında ölmüştür. 824 yılına kadar art arda tahta geçen genç kağanlar, Uygur Devleti'inin düzenini muhafaza etmişler, içte huzurlu yıllar geçmesini sağlamışlar ve İpek Yolu'nu elde etmeye çalışan Tibetlilerle başa çıkmışlardır.

824 yılında Uygur tahtına Hazer Tegin "Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağan" unvanıyla kağan olmuştur. Bu dönemde Çin, kağanı çok değerli hediyelerle oyalarken bir yandan da iç huzuru bozmak üzere entrikaları hayata geçirmiştir. Bu entrikaların sonucunda devlet ve millet içinde huzursuzluklar başlamış ve düzeni bir türlü sağlayamayan kağan öldürülmüştür. Yerine geçen kağanlar durumu düzeltememiş ve 839 yılına kadar bu durum devam etmiştir. 839 yılında tahta

23 Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004, s. 20-21.

24 Umay Türkeş-Günay, *Türklerin Tarihi -Geçmişten Geleceğe-*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s. 196-197.

geçen kağan, devleti toparlamaya, ülkedeki huzursuzluğu düzeltmeye çalıştığı sırada çok şiddetli bir kış ve salgın hastalıklar, sürülerin telef olması, ekonominin bozulması, siyasi bunalımı ve huzursuzluğu artırmıştır. 840 yılında kağanlık otağı dahil başkent Balasagun bütünüyle Kırgızların eline geçmiş ve I. Uygur Kağanlığı yıkılmıştır.[25]

Uygur Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra, Uygur boylarından on beşi, batıda yaşamakta olan Karluklara katılmıştır. Bir grup Kuça'ya, bir grup da Tibet'e gitmiştir. Kendi topraklarında kalan 13 boy, yeni bir kağan seçerek devletlerini kurtarmak için çaba harcamışlarsa da başarılı olamamışlardır. Uygurlar bu kargaşada Ötüken'i terk ederek değişik coğrafyalara dağılmışlardır. Uygur Türklerinin bir grubu Doğu Türkistan'a, orada eskiden beri yaşamakta olan soydaşlarının yanına göç ederek, Tanrı dağlarının güneyindeki Turfan ve Karaşar bölgesine yerleşmişlerdir. Uygur boylarının bir kısmı da Çin ile Doğu Türkistan arasındaki Kansu bölgesine gelmişlerdir. 13 boydan oluşan bir grup ise Çin'in güneyine inmiştir. Başka bir grup ise Moğollara sığınmıştır. Ayrıca Kadırgan dağlık bölgesinde yaşayan Kıtan, Kay kabilelerini de Uygur beyleri yönetmiştir.[26]

924 yılında kurulan Moğol-Hıtay/Kıtan Devleti'nin kuruluşunda ve teşkilatlanmasında devlet tecrübesine ve bilgisine sahip Uygurlar önemli görevler üstlenmişlerdir. Ötüken Uygur hâkimiyetine son veren Kırgızlar, Uygur hâkimiyeti döneminde Altaylara inmiş Hami ve Karaşar bölgesine yerleşmişlerdir. Uygur Kağanlığı'nın yıkılışından sonra Çin'de T'ang hanedanının çöküşü ve onu izleyen beş hanedan döneminde (907–960) güçlü bir yönetimin kurulamayışı, Uygurların bulundukları bölgelerde güçlenmelerine imkân sağlamıştır.[27]

Kansu'da yaşayan Uygurlar, Kansu Uygurları veya Sarı Uygurlar adlarıyla anılmışlardır. Kansu'da Uygurlar, Hotanlılar, Tibetliler, Tarduş, Tölös, Kümül/Kömül ve Tatarlarla birlikte yaşamışlardır. Uygurlar, Kansu bölgesinde yeterli askeri ve siyasi güce ulaşmadan önce Çin'de hanedan kuran Kitanların (907–1221) egemenliği altına girmişlerdir. Daha sonra 1036 yılında Kansu'nun kuzey batısındaki şehirler Tangutların eline geçmiştir. Türk-Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra 1209 yılında Cengiz Han'ın hâkimiyetine gi-

25 Umay Türkeş-Günay, *age.*, s. 197-198.
26 Umay Türkeş-Günay, *age.*, s. 199.
27 Umay Türkeş-Günay, *age.*, s. 199-200.

ren Kansu Uygurları, o zamandan beri Sarı Uygurlar adıyla tanınmakta ve hala Çin'in kuzeybatı tarafında yaşamaktadırlar.[28]

Batı Uygur Devleti

Uygur Kağanlığı'nın taht kavgalarıyla zayıfladığı dönemde Pantigin, Karaşehir'de Batı Uygur Devleti'ni kurmuştur. Koçu/Turfan bölgesindeki Uygurlar da bu devlete bağlı olarak yaşamışlardır. 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı Uygur Devleti'nin batı kısımlarında İslamiyetle beraber gelen Arap-Fars kültürünün etkileri Uygurlar üzerinde belirginleşmiştir. Önceleri Müslüman Samanilerle mücadele eden Batı Uygur Devletinin kağanı Pan-tigin/Bilge Kadir Han, İslamiyeti kabul edip geri adım atınca Budizm'den vazgeçmeyen bir grup Uygur, kağanlarına isyan ederek Koçu/İdikut ve Beşbalık Hanı Bögü Tigin'e bağlanmışlardır.[29]

Koçu-İdikut-Turfan Uygur Devleti

840'da etrafa dağılan Uygur boylarından bir kısmı da batıya giderek Beşbalık, Turfan, Hoço ve Kaşgar taraflarına yerleştiler. Bunlar, kaynaklarda değişik tarihlerde Kao-ch'ang, Turfan, Beşbalık Uygurları olarak kaydedilmiştir. 840'daki son Uygur kağanının yeğeni Mengli'yi kağan seçtiler. Tibet'ten endişe duyan Çin, bu Uygur devletini tanımış ve Çin ile dost geçinen bu devletin genişlemesine Çinliler pek karışmamışlardır.[30] Kağanın güvendiği han olan Bögü Tigin/Buku Cin bu bölgede diğer Türk boylarının da desteğiyle yirmi yıl Tibetlilerle mücadele etmiştir. Bu mücadelerde kazandığı başarı sonucunda kağanı devirerek kendi kağanlığını ilan etmiş ve 866 yılında Koçu/İdikut Uygur Devletini kurmuştur. Koçu/Turfan Uygurlarının kağanı batıdaki sınırlarını Tanrı dağları üzerindeki Urumçi şehrine kadar genişletmiş ve Turfan bölgesini fethetmiştir. Bögü Tigin, Turfan'ı Koço/Koçu/İdikut adıyla kışlık başkent, Beşbalık'ı yazlık başkent yapmıştır. Turfan Uygur Devleti 1206 yılında Kara-Hıtay Devleti'ne bağlanmıştır. Moğol kabilelerini birleştiren Moğol hakanı Timuçin 1206 yılında yapılan kurultayda "Çingiz/Cengiz Han" unvanını aldıktan sonra

---

28 Sarı Uygurlar ve Kan-chou Uygur Devleti hakkında geniş bilgi için bk. Umay Türkeş-Günay, *age.*, s. 200-201; Gülçin Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9.-11. Asırlar)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004.

29 Umay Türkeş-Günay, *Türklerin Tarihi -Geçmişten Geleceğe-*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s. 201.

30 Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004, s. 36.

Kara-Hıtay toprakları da 1211'de Cengiz-Moğol İmparatorluğu'na dâhil edilmiştir. Cengiz Han Türk devlet sistemini, Uygur beylerinin yardımıyla kendi devletine uygulamıştır. 1206 yılında Uygur beylerinden Taşa-Tun'u devlet makamlarını düzenlemek üzere görevlendirmiştir. Cengiz Han'dan sonra oğulları ve torunları döneminde de devlet idaresinde Uygurların etkinliği devam etmiştir.[31]

Cengiz Han, ölümünden önce ülkesini dört oğlu arasında paylaştırmış ve Tanrı dağlarının orta kesimleri ve Doğu Türkistan'ın yönetimini oğlu Çağatay'a vermiştir. Çağatay hanedanından Darmaşirin'in 1326 yılında İslamiyeti kabul ederek "Alâaddin" adını almasından sonra Uygurlar arasında da Müslümanlık yayılmaya başlamıştır.[32]

15. yüzyıl kaynaklarında Çağatay hanedanlığı idaresinde bulunan Turfan ve Kumul/Hami bölgesi "Uyguristan" olarak anılmıştır. Bu bölgede yaşayan Uygurların bir bölümü Budizme ve Maniheizme inanmaya devam ederken bir bölümü Müslümandır. 16. yüzyılın ikinci yarısında Turfan-Uygur hanlıkları arasında kardeş kavgaları başlamış ve Uygur-Turfan Hanlığı/Koçu/İdikut Uygur Devleti yıkılmıştır. Çin'deki Uygur Türk hâkimiyeti böylece sonlanmıştır.[33]

1218 yılında Cengiz Han'ın Türkistan'ı bütünüyle ele geçirmesinden sonra, Uygurlar bütünüyle Moğol İmparatorluğu hâkimiyetine girmişlerdir. 15. yüzyılın sonları 16. yüzyılın başlarında Emir Timur tarafından yönetilmişlerdir. 1606 yılında Çağatay hanedanından Emir İsmail'in göreve gelmesinden sonra "Hocalar Dönemi" diye anılan huzursuz bir dönemece girilmiştir. 1678 yılında Kaşgar, Moğol-Kalmuklar tarafından işgal edilmiştir. 17. yüzyılın sonlarında Doğu Türkistan'ın Kumul/Hami ve Koçu/Turfan bölgeleri Çinlilerin eline geçmiştir. Çinliler egemenliklerine 1759 yılında Kaşgar ve çevresini de dâhil etmişlerdir. Direnen Uygur Türklerinin bir bölümünü öldürürken diğerlerini toplu halde Çin'in içlerine sürmüşlerdir.[34]

---

31 Umay Türkeş-Günay, *Türklerin Tarihi -Geçmişten Geleceğe-*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s. 201-204; Koçu (İdikut) Uygur Devleti hakkında geniş bilgi için bk. Varis Abdurrahman, "Koçu (İdikut) Uygur Devleti", *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, 2002, s. 238–248.

32 Umay Türkeş-Günay, *Türklerin Tarihi -Geçmişten Geleceğe-*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s. 204-205.

33 Umay Türkeş-Günay, *age.*, s. 205.

34 Umay Türkeş-Günay, *age.*, s. 206; Uygurların Moğol hakimiyeti altındaki dönemleri hakkında geniş bilgi için bk. Michael C. Brose, "Moğol Hâkimiyeti Altında Uygurlar", *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, 2002, s. 249-254.

1826 yılında Kırgızların desteğiyle Uygurlar Kaşgar, Hotan ve Yarkent'i içine alan bir devlet kurmuşlarsa da 1847 yılında Çin bu devleti ortadan kaldırmıştır. Bu devletin kurucusu Cihangir Hoca'yı Pekin'e götürerek idam etmiştir.[35]

Kaşgar Hanlığı

1863-1864 yıllarında Kırgız beylerinden Sadık Aktar, Yenihisar ve Taşmalık bölgelerinden sağladığı ordusuyla Doğu Türkistan Türklerine yardım etmek üzere Kaşgar'a hareket etmiştir. Bölgeden katılan çeşitli Türk gruplarla güçlenerek Köhne Şehir, Yeni Hisar ve Feyzabad'ı ele geçirmiştir. Cihangir Hoca'nın oğlu Buzurg'un yardımıyla 1864 yılında Kaşgar'a girmişler ve Kaşgar Hanlığı kurulmuştur. Muhammed Yakup, 1866 yılında Buzurg beyi tahttan indirerek "Atalık Gazi" unvanıyla Kaşgar hanı olmuştur.[36]

Yakup Bey, Turfan ve Urumçi'yi de Kaşgar hâkimiyetine kattıktan sonra, Müslüman Çinliler Dunganların ele geçirdiği Manas'ı da hanlığına bağlamıştır. Bir süre sonra Rusların Batı Türkistan'ı ele geçirmeleri ve Hindistan'a doğru yayılmaya başlaması İngilizleri endişelendirmiştir. Rusları engellemek üzere Osmanlı ile anlaşarak Kaşgar Hanlığı'na destek vermişlerdir. Osmanlı Devleti, 1870 yılında Kaşgar ordusunu eğitmek üzere nitelikli subaylar, tüfek ve Krupp topları, kapsül ve barut imal etmek üzere bir miktar mühimmatı Kaşgar Hanlığı'na göndermiştir. Muhammd Yakup Bey, bu yardımlardan sonra Abdülaziz Han adına hutbe okutmuş ve sikke bastırmıştır. Osmanlı Devleti de Muhammed Yakup Han'a "Emir'ül Müslimin" unvanını vermiştir.[37]

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşının başlamasından sonra bu yardımlar durmuştur. 1860 yılında Çin, önce Şansi'yi, 1873'te Kansu bölgesini işgal etmiştir. 1877 yılında ise Kaşgar Hanlığı bütünüyle Çinliler tarafından işgal edilmiştir.[38] 1877 yılındaki 2. Mançu-Çin istilasından sonra, Doğu Türkistan'ın adı 18.11.1884 tarihinde istilacı Mançu-Çin ordusunun komutanı Zuo Zong-tang tarafından "istila edilen toprak" manasındaki "Şinciang" adı ile mecburi olarak değiştirilmiştir.[39]

35 Umay Türkeş-Günay, *age.*, s. 206.
36 Umay Türkeş-Günay, *age.*, s. 207.
37 Umay Türkeş-Günay, *age.*, s. 207.
38 Umay Türkeş-Günay, *age.*, s. 207.
39 Sultan Mahmut Kaşgarlı, *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2004, s. 12.

1911 yılında Çin ihtilalinden sonra Ruslar Urumçi'yi işgal etmişlerdir.[40] 1931 yılında başlayan Uygur-Türk ayaklanması sonucunda Urumçi dışında bütün Doğu Türkistan hürriyetine kavuşmuştur. "Şarki Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti" kurulmuştur.[41] Bu cumhuriyet; Rusya, Çin ve Dunganlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. 1938 yılında Çin Komünist Partisi'nin Çin'deki azınlık milletlerin de Çinlilerle eşit haklara sahip olduğunu ilan etmesinden sonra 7 Kasım 1944'te "Müstakil Şarki Türkistan Cumhuriyeti" kurulmuştur.[42] 1949'da komünistler güçlenince Doğu Türkistan'ı yeniden işgal ederek binlerce Türkü öldürmüşler ve binlercesini de sürmüşlerdir.[43] Ekim 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilan edilmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra, Çin anayasasında belirlenen "Ulusal Azınlıkların Bölgesel Özerkliği" prensibine dayanarak, Doğu Türkistan'da önce otonom birimler kurulmaya başlamıştır. 1954 yılında ilk olarak İli Kazak Otonom Oblastı'nın kurulmasıyla birlikte, toplam 5 otonom oblast ve 6 otonom nahiye kurulmuştur. 1 Ekim 1955'te ise "Şinciang Uygur Özerk Bölgesi" kurulmuştur.[44]

C. Uygur Türklerinde Dinî Hayat

Uygur Türkleri, "Gök Tanrı Dini"nin dışında, Maniheizm, Budizm, Nasturilik ve son olarak da İslamiyet'i kabul etmişlerdir. Uygur kültürünün oluşmasında ve şekillenmesinde bütün bu dinlerin etkisini görmek mümkündür. Bu nedenle tarihî süreç içinde bu dinlerin Uygur Türkleri arasında yayılmasıyla ilgili kısa bilgi vermenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Maniheizm

Mani dini ya da Maniheizm, 3. yüzyılda Pers İmparatorluğu'nda Mani tarafından kurulmuş ve kısa sürede geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu dinin asıl kurucusu Mani, 215–276 yılları arasında İran'da yaşamış ve daha önceki dinlerden, başta Hristiyanlık ve Bu-

40 Doğu Türkistan'da 1911–1949 yılları arasında yaşanan siyasî olaylar hakkında geniş bilgi için bk. Andrew D. W. Forbes. *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan'ın 1911–1949 Arası Siyasî Tarihi)*, (çev. Enver Can), İstanbul, 1991.

41 "Şarkî Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti" hakkında geniş bilgi için bk. Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999, s. 79-81.

42 Müstakil Şarki Türkistan Cumhuriyeti hakkında geniş bilgi için bk. İklil Kurban, *Şarkî Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*, TTK Yayınları, Ankara, 1992.

43 Umay Türkeş-Günay, *Türklerin Tarihi -Geçmişten Geleceğe-*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s. 208.

44 İlyar Şemseddin, *Doğu Türkistan'da Demografik Yapı ve Tarım*, İzmir, 1997, s. 30-31.

dizm olmak üzere eski Mezopotamya dinlerinden büyük ölçüde yararlanarak bu yeni dini kurmuştur.[45]

Maniheizm, 8. yüzyılın ortalarında Çin'in iç kısımlarına yayılmış, daha sonra da kuzeyde yaşayan Uygurlar arasına girmiştir. Bu dinin 762 yılında Bögü Kağan tarafından kabul edildiği bilinmektedir. Bögü Kağan, Çin'e yaptığı bir seferde dört Mani rahibini yanında getirmiş ve bu rahiplerle Şamanlar arasında iki gün süren münazarada rahipler üstün gelmiştir. Bunun sonucunda da Bögü Kağan Maniheizmi devlet dini olarak ilan etmiştir.[46] 8. yüzyılda Türklerin Mani dinini kabul etmeleri sadece bir itikat meselesi değildir. Bu olayın siyasi cephesi de vardır. Türkler, Çin'e karşı Maniheistleri müdafa ederek kendilerine müttefik kazanmışlardır.[47]

Uygurların Maniheizmi kabul etmelerinde Sogd Mani tüccarlarının etkisi de büyüktür. Mani dininin rahipleri, dinî ve siyasî faaliyetlerin yanı sıra ticari faaliyetlerde de önemli bir yer tutmuşlardır.[48] Maniheizm, Uygurlar batıya göç ettikten sonra da yüz yıldan fazla Turfan ve çevresinde yayılmaya devam etmiştir.[49] Maniheizm, 11. yüzyılın sonlarında Turfan bölgesinde etkisini yitirmeye başlamıştır. Ötüken bölgesinden Turfan'a gelen Uygurlar, Budizmi kabul etmişler ve Maniheizm ile Budizm Uygurlarda bir süre aynı anda yaşanmıştır. Maniheizm, 14. yüzyıldan sonra Uygurlar arasında tamamen yok olmuştur.[50]

Mani metinlerinden anlaşıldığına göre, Mani dini Bögü Kağan ile onun ailesinin çevresinde bir saray dini olarak gelişmiş, Türklerin çoğunu kazanamamıştır. Türkler hem bu dinden hem de Bögü Kağan'dan çekinmişlerdir. Bu dinin bazı şekillerinin Türklerin milli bünyesine uymadığı ortadadır; ama baş din adamı durumunda olan kağana da kimse karşı çıkamamıştır.[51]

Türkler, Mani dinine girdikten sonra, bir nesne olan ayın önemi artmış, Uygur kağanlarının güçlerini aydan aldıklarına inanılmış-

45 Zekeriya Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya, 2004, s. 50.
46 *Cungo Uyğur Tarihi ve Medeniyiti Tetkikati*, Urumçi, 1998, s. 48-57.
47 Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999, s. 86.
48 *Cungo Uyğur Tarihi ve Medeniyiti Tetkikati*, Urumçi, 1998, s. 48-57.
49 Rahman Abdurehim, *Uyğurlarda Şamanizm*, Milletler Neşriyatı, Pekin, 2006, s. 71-72.
50 *Cungo Uyğur Tarihi ve Medeniyiti Tetkikati*, Urumçi, 1998, s. 48-57.
51 Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999, s. 86-87.

tır. Böylece, Türk kağanlarının adının başına bir de "Ay" kelimesi eklenmiştir. Mani dini, Türkistan ve Uygurların yaşadığı bölgelerde astrolojik tarafları ile öne çıkmıştır.[52]

Maniheizmin Uygurların yerleşik hayata geçmelerinde ne kadar etkili olduğu tartışılan konulardan biridir. Bu din, her türlü et yemeyi yasakladığı gibi hayvansal gıdalar yemeyi de yasaklamıştır. İnsanların ot, sebze ve pirinç gibi şeylerin dışında hiçbir şey yemelerine müsaade etmemiştir. Onlar günde bir defa, o da akşamları yemek yiyecek ve çok sıkı perhiz edeceklerdi. Bu bakımdan miskin Mani rahiplerinin birçoğu, yerlerinden birkaç sene bile kımıldamıyorlardı. Kan akıtmanın, savaşmanın ve savaşlarda adam öldürmenin Mani öğretilerinde yeri yoktur.[53] Bu yönleriyle Mani itikadı bir tüccar ve şehirli dinidir ve Mani dininin savaşçı ruhları yumuşattığı da doğrudur.[54]

Nasturilik

Nasturî tabiri, Nasturilik mezhebinin temel ilkelerini ortaya koyan ve aslen Maraşlı olan İstanbul patriği Nestorious'un adından gelmektedir. 428 yılında İstanbul patrikliği yapan Nestorious'un Hz. İsa'nın kişiliği ile ilgili düşünceleri, 431 yılında toplanan Efes Konsili'nde din dışı ilan edilmiştir. Bundan sonra Libya'ya ve oradan da Mısır'a sürülen Patriğin ölümüyle birlikte, onun görüşleri Mezopotamya ve İran başta olmak üzere İç Asya ve Çin'e kadar yayılma imkânı bulmuştur.[55]

Nasturilik; Mısır, İran, Irak ve daha sonra da İç Asya'ya yayılmaya başlamıştır. Nasturiliğin İç Asya'ya doğru ilk önemli adımı 5. yüzyılın sonuna rastlar ki Merv ve Herat piskoposlukları o dönemde kurulmuştur. Güney kıyılardan Amu-Derya'ya ise ancak 7. yüzyılın ilk yarısında geçebilmiştir. Nasturi papazları Çin topraklarına İç Asya'dan gelmişlerdir. Nasturiliğin Çin'deki tarihine bakarsak ülkede oldukça yüksek sayıda bulunan Nasturilerin Çinli olmayıp, yabancılardan çoğunlukla Türkler ve biraz da Moğollardan olduğunu ve hemen hepsinin tüccar olduğunu görürüz.[56]

---

52 Saadettin Gömeç, *age.*, s. 87.

53 Zekeriya Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya, 2004, s. 52.

54 Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999, s. 87.

55 Yonca Anzerlioğlu, *Nasturîler*, Ankara, 2000, s. 5.

56 L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, (Macarcadan çev. Sadrettin Karatay), TDK Yayınları, Ankara, 1986, s. 296-298.

İç Asya'da Nasturi oldukları bilinen ilk göçebe Türk kabileleri Kereitler ve Öngütlerdir. Uygurlar arasında Nasturiliğin yayılmasında bu Türk kabilelerinin büyük etkisi vardır. Hatta Kereitlerin Hristiyanlığı Moğol hanının ailesine de girmiştir. Mangu, Kubilay ve Hülegü hanların annesi Kereit prensesi olup aynı zamanda gayretli bir Nasturi Hristiyandır.[57]

Kereitler kadar Nasturilik mezhebini benimseyen diğer topluluklar Naymanlar ve özellikle de Uygurlar olmuştur. Burada, Beşbalık-Kuça bölgesinde yaşayan Uygurların din konusunda oldukça hoşgörülü oldukları, Budizm ve Maniheizmin yanı sıra Hristiyanlığı özellikle de Nasturiliği benimsemiş oldukları bilinmektedir. Hatta bugün Diyarbakır Keldanileri piskopos kütüphanesinde Garatu-Uriyang (Hristiyan Uygurlar) padişahının kız kardeşi Orangul Sultan için yazılmış Süryanice el yazması İncil sayfaları bulunmaktadır.[58]

6. yüzyıl ortalarında eski Uygurlar arasında Nasturî Hristiyanlık müritlerinin olduğu bilinmektedir. Tang sülalesi döneminde (635'te) Nasturi rahibi Alopen, İran üzerinden Çin'in Chang'an şehrine gelmiş ve Nasturilik Doğu Türkistan topraklarında yayılmaya başlamıştır. Süng sülalesi döneminde Nasturilik Koço bölgesinde de etkili olmuş ve Yüen sülalesi döneminde genişleyerek Kaşgar, Yarkent, Kumul, Turfan, Urumçi, Hoten, Kuça ve Bariköl gibi bölgelere de yayılmıştır.[59] Ancak 845'te vuku bulan Turfan Budizmini de kana boyamış din kovalamaları, Çin Nasturiliğini de kökünden yıkmıştır.[60] Ancak Nasturilik Uygurlar arasında uzun bir süre etkili olmuştur. Nitekim 13. yüzyılda İpek Yolu'yla İç Asya'ya seyahat eden Marco Polo, uğradığı hemen her yerde Kaşgar ve Yarkent'te Nasturilere rastladığını belirtmektedir.[61]

İç Asya'daki araştırmalarda, önemli Nasturi metinleri bulunmuştur. Alman sefer heyetleri Turfan vahasını açarlarken birçok Nasturi kilisesi meydana çıkmıştır, Uygurca yazılmış çoğu noksan Nasturi el

57 Kereitler, Öngütler ve bu kabilelerin Uygurlar ve Moğollarla ilişkisi hakkında geniş bilgi için bk. L. Ligeti, *age.*, s. 298-301.

58 Yonca Anzerlioğlu, *Nasturîler*, Ankara, 2000, s. 18.

59 *Cungo Uyğur Tarihi ve Medeniyiti Tetkikati*, Urumçi, 1998, s. 58-61.

60 L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, (Macarcadan çev. Sadrettin Karatay), TDK Yayınları, Ankara, 1986, s. 298.

61 L. Ligeti, *age.*, s. 303.

yazmalarını ise buradaki yıkıntılar altından bulup çıkarmışlardır. Eski Batı seyyahlarının eserlerinde, Nasturilerin 845'teki büyük din kovalamalarında etkisizleştirildikleri ve Moğol hâkimiyeti ile beraber yeniden canlandıkları belirtilmektedir.[62]

Nasturilik Uygurların resim sanatını da büyük oranda etkilemiştir. Nasturiliğin yayılmasıyla birlikte, batının ve Farsların resim sanatı Uygurlar arasında yayılmış ve batının resim sanatı örnek alınmıştır.[63]

Budizm

Uygur Türklerinin kabul ettiği ve Uygur kültürünün şekillenmesinde en büyük etkisi olan dinlerden biri Budizmdir. Budizm, M.Ö.563-M.Ö.483 yılları arasında yaşadığı tahmin edilen, bugün Buddha olarak bilinen Siddhartha Gautama tarafından kurulmuştur. Buddha, günümüzde Nepal sınırları içinde kalan Lumbini'de doğmuş ve 80 yaşında Kuşinigar (Hindistan)'da ölmüştür.[64]

Budizm, 1. yüzyılda Çin topraklarına girmiştir. Günümüzde Uygurların yaşadığı Doğu Türkistan topraklarında yayılışı ise 120'li yıllardır. Bu dinin İç Asya'ya yayılışında en büyük etken Kuşan ve Yü-eçi Türk kabileleri olmuştur. L. Ligeti bu konuda "Yü-eçiler sade kendileri gayretli Budist olmakla kalmayıp, dinlerini yaymak hususunda da oldukça büyük rol oynamışlardır. İç Asya'da Budizm öğretisini etrafa taşıyanlar ve keşiş manastırlarını yapanlar onlar olduğu gibi, Çin'de de Budizmi onlar yaymışlardır." demektedir.[65]

Budizm, Hindistan'dan kovalandığı sıralarda oradan kaçan keşişlere ve okumuşlara ilk kapısını açan Hoten ülkesi olmuştur. Hoten, Budist papazlara yalnız barınacak yer vermekle kalmamış, onu bol bol beslemiş, geliştirmiş ve daha geniş yerlere İç Asya'ya, hatta ondan da öteye, Uzak Doğu'ya ve Çin'e kadar yayılabilmesi için ona lazım olan her şeyi vermiştir. 4. yüzyılın sonu ile 5. yüzyılın başlarında Hindistan'da Brahmanizm baskısı o kadar artmıştır ki Budizm'in adeta adı bile anılmaz olmuştur. Hoten, işte bu sırada kovalanan Budizmin korunma hisarı, cenneti haline gelmiştir.[66]

---

62 L. Ligeti, *age.*, s. 306.

63 *Cungo Uygur Tarihi ve Medeniyiti Tetkikati*, Urumçi, 1998, s. 62.

64 Buddha ve Budizm konusunda geniş bilgi için bk. Korhan Kaya, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 13-33.

65 L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, (Macarcadan çev. Sadrettin Karatay), TDK Yayınları, Ankara, 1986, s. 240–241.

66 L. Ligeti, *age.*, s. 237–241.

Budizm 4. yüzyıldan itibaren kuzeye doğru ilerlemiş ve İç-Asya'nın en önemli bölgesi olan Tarım havzası sessizce, fakat geniş ölçüde Budist ülkesi haline gelmiştir. Büyük kervan yolunun orta hattındaki Kaşgar ile Kuça Hinayana mezhebine, Yarkent ve Hoten ise Mahayana mezhebine katılmıştır.[67]

Uygur Türkleri 840 yılından sonra batıya göç ederek Turfan, Beşbalık ve Koço'ya geldiklerinde Budizm bu bölgede kök salmış durumdadır. Ancak Budizmin Uygur Türkleri arasında yayıldığı dönemle ilgili olarak Uygur bilim adamları arasında iki farklı görüş yer almaktadır. Bunlardan birincisi, Uygurların 840 yılından önce Ötüken bölgesinde iken Budizmi kabul ettikleri şeklindedir ve buna göre Buda dini, 630 yılından önce Uygurlar arasında kabul edilmiştir.[68]

İkinci ve yaygın görüş ise Uygurların Ötüken'den batıya göçmeden önce Maniheist oldukları ve 840 yılından sonra Turfan, Koço ve Beşbalık bölgelerine göç ettikten sonra Budizmi kabul ettikleri şeklindedir.[69]

İslam dininin Doğu Türkistan topraklarında yayılmaya başlamasıyla birlikte Budizmin etkisi de kırılmaya başlamıştır. İslam dini 10. yüzyılda Doğu Türkistan topraklarına girmeye başlamış ve 15. yüzyılın sonlarında Turfan'ın büyük kısmı Müslüman olmuştur. Ancak 15. yüzyılın ortalarında Kumul'da Budizm hala etkilidir. Turfan Uygurları 15. yüzyılın ortalarında Budizmden tamamen vazgeçmişlerdir.[70]

Uygur Türkleri Budizmin yayılmasında büyük rol oynamışlardır. Bunun yanı sıra Buda dinine ait zengin bir edebiyat meydana getirmişlerdir. Soğdca, Sanskritçe, Tokharca ve Çince gibi çeşitli dillerde yazılmış Buda dinine ait birçok eseri Uygurcaya çevirmişlerdir. Bu tarihî eserler, 20. yüzyılda batılı araştırmacılar tarafından Berlin ve Londra gibi merkezlere taşınmıştır.[71]

İslâmiyet

Karluk yabgusunun Kara-Han unvanı ile Müslümanları idare ettiği 840'lı yıllarda, devletleri dağılan Uygurların önemli bir kısmı Turfan bölgesine gelerek Karluk ve diğer Türk boyları ile komşu olmuşlardır. Bu komşuluk esnasında, daha önce Maniheizm ve Budizm

67 L. Ligeti, *age.*, s. 241.
68 *Cungo Uyğur Tarihi ve Medeniyiti Tetkikati*, Urumçi, 1998, s. 63.
69 *Cungo Uyğur Tarihi ve Medeniyiti Tetkikati*, Urumçi, 1998, s. 64-66.
70 *Cungo Uyğur Tarihi ve Medeniyiti Tetkikati*, Urumçi, 1998, s. 65-68.
71 Bu konuda geniş bilgi için bk. L. Ligeti, *age.*, s. 200–277.

gibi dinlerle tanışmış olan Uygur Türkleri İslamiyeti de tanımaya başlamışlardır. Nitekim bir asra yakın siyasî varlıklarını devam ettiren Turfan Uygurları arasında İslamiyet yayılmaya başlamıştır.[72]

İslam dini, İç-Asya Türk boyları ve Turfan Uygurlarına ulaşmada, kendinden önceki Ari ve Sami dinlerin takip ettikleri yolu izleyerek Turfan havzasına gelmiş ve buralarda büyük bir yerleşme mücadelesi vermiştir. Burada müslüman Türk tüccarların hummalı faaliyetlerinin çok büyük etkisi olmuştur.[73]

Gerçekte İslam dininin İç-Asya'ya ve Uygur yurtlarına olan uzun yolculuğu, Türkistanlı müslüman tacirler ve buna gönül veren din uluları sayesinde çok erken devirlerde (8. yüzyılın başı) ve daha sonraki dönemlerde artan bir hızla devam etmiştir. Bunun en önemli nedeni, Tarım havzası ve Turfan şehri başta olmak üzere, İpek Yolu güzergâhında kurulan yerleşim birimlerinin din ulularının bir uğrak yeri haline gelmesi ve özellikle tacirlerin yarı göçebe Uygurlarla alış verişlerde bulunmalarıdır.[74]

Uygur kağanları, kadim Türk ananelerine göre, dinlerin hepsine yeterinden fazla hoş görü ve müsamaha göstermişlerdir. Bu bakımdan başta Mani olmak üzere Buda rahipleri, Hristiyan misyonerleri İslam mürşit ve din adamları, kendi dinlerini Uygurlar arasında yaymada hiçbir ciddi engelle karşılaşmamışlardır. Böylece İslam dini, Uygur aristokrat ve devlet adamlarının dışında göçebe ve medeni şehirlerde süratli bir şekilde yayılmış ve buralarda birçok müslüman cemaatler oluşmuş, birçok cami ve mescitler yapılmıştır.[75]

Müslüman Uygurların da katılması ile Karluk, Çiğil, Yağma ve Argu Türkleri Karahanlı devletini kurmuşlardır. Karahanlı devletinin kuruluşundan sonra, henüz İslamiyeti kabul etmemiş olan Uygur boyları ile mücadele ettiğini görmekteyiz. Sonunda, Uygur Türkleri de müslümanlığı kabul ederek Karahanlı devletinin kültürel ve ekonomik hayatında önemli roller oynamışlardır.[76] Gerçekte Karahanlıların Orta Asya'da ilk müslüman devlet kuran Türkler olarak

72 Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi (I) (Başlangıcından 1878'e Kadar)*, İstanbul, 1997, s. 47-48.

73 Zekeriya Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet*, Yedikubbe Yayınları, Konya, 2004, s. 142.

74 Zekeriya Kitapçı, *age.*, s. 141.

75 Zekeriya Kitapçı, *age.*, s. 168.

76 Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi (I) (Başlangıcından 1878'e Kadar)*, İstanbul, 1997, s. 47-48.

tarih sahnesine çıkmaları, özellikle Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın bir ilahi tecelli sonucu Müslüman olması ve çok çetin dinî mücadelelerden sonra ilk "Müslüman Gazi" olarak Karahanlı tahtına oturması, sadece Karahanlıların değil, belki de bütün Orta Asya'nın dini hayatında çok önemli bir dönüm noktası olmuştur.[77]

Samanîler Devleti'ni, 874–892 arasında başarıyla yöneten İsmail bin Ahmed, 892 sonbaharında ölmüştür. Bu tecrübeli hükümdarın vefatından sonra ülke taht yüzünden tam bir iç karışıklığa sürüklenmiştir. Karahanlılar, komşularının bu zaafından faydalanarak onların iç işlerine karışmaya başlamıştır. Karahanlılar, Ebu Nasr adlı Samanî prensi ile birlikte çok sayıda İslam ulemasının Kaşgar'a gelmelerini sağlamıştır. Karahanlı hükümdarı Kadir Han'ın, Samanî veliahtını Kaşgar'a getirmesi, Karahanlı devletinin kaderini değiştiren olayların gelişmesine sebep olmuştur. Karahanlı devletini kuran Türk boyları arasında İslamiyet zaten yayılmaya başlamıştı. Samanî prensi ile gelen İslam bilginlerinin ve dervişlerin gayreti ile Karahanlılarda İslamiyetin yayılması bir kat daha hızlanmıştır. İslamın gücünden ve güzel prensiplerinden en çok etkilenen ise hükümdarın yeğeni Satuk Buğra olmuştur. Satuk Buğra, bir süre sonra amcası aleyhinde taht kavgası başlatmış ve devletin parçalanıp tahrip olmasından endişe duyan Kadir Han'ın tahttan çekilmesi üzerine de Karahanlı devletinin başına geçmiştir. Bir Müslüman ismi olan "Abdülkerim" adını alan Satuk Buğra Han, devletin resmi dininin İslamiyet olduğunu 920'de ilan ederek hükümdarlık saltanatına başlamıştır. 25 yıl kadar ülkesini Türk töresine ve İslamî prensiplere göre başarıyla idare eden Abdülkerim Satuk Buğra Han 955 yılında ölmüş ve Kaşgar yakınlarında Artuş şehrine defnedilmiştir.[78]

Satuk Buğra Han, büyük bir ciddiyetle takip ettiği İslamlaştırma politikası sebebiyle Uygur yurtlarına yönelmiş ve bu devletin batı kısımları, diğer bir ifadeyle Karahanlılara yakın olan bütün bölgelerini çok büyük bir maharetle İslamlaştırmıştır. Bu bir manada, Koçu'daki Uygur kağanlarının bir nevi atalar dini haline gelmiş olan Maniheizm ve Budizmi müdafaa etmek için Karahanlılara tavır almaları, hatta bundan da öte onlardan kopmalarına sebep olmuştur.[79]

---

77 Zekeriya Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet*, Yedikubbe Yayınları, Konya, 2004, s. 171.

78 Mehmet Saray, *age.*, s. 48-49.

79 Zekeriya Kitapçı, *age.*, s. 173.

Zira Karahanlı hakanları; İslam dinini bütün Orta Asya'da yayma ve onu koruma görevini üstlendikleri gibi, Turfan Uygur İdikutları da; bir manada kendilerini bütün Orta Asya, hatta Çin'deki Budistlerin koruyucuları olarak biliyorlardı. Bu temel ayrılık ve dini hâkimiyet mücadelesi sonucu Orta Asya, asırları kapsayan kendi geçmişi ve çoğu halde kozmopolit dini hayatında, hiçbir zaman eşi ve benzeri görülmemiş olan yeni bir dini mücadeleye hazırlanmıştır. Ne var ki bu kanlı mücadele Uygur topraklarında olacaktır.[80]

Satuk Buğra Han, bir Budist ve Uygur merkezi olan Hoten üzerine yürümüştür. Hoten uzun süren kuşatmadan sonra alınmıştır. Satuk Buğra Han, Hoten Uygurlarını İslam dinini kabule çağırmış, onların büyük bir kısmı müslüman oldukları gibi, bir o kadarı da eski Buda dini üzerinde kalmışlardır.[81]

Satuk Buğra Han, bundan sonra diğer bir Uygur merkezi olan Kuça şehri üzerine yürümüş ve pek fazla bir direnme görmeden burasını ele geçirmiştir. Hoten şehrinde olduğu gibi, burada da halk gaziler tarafından İslam dinini kabule çağrılmış ve onların büyük bir kısmı kendi istekleri ile müslüman olmuşlardır. Yeni dini kabul etmeyen Budist Uygurlara hiçbir şey yapılmamıştır.[82]

Satuk Buğra Han'ın Uygur yurtlarında önünü kesecek, onu durduracak hiçbir güç yoktur. Bu nedenle Kara Şehir ve İli yolu ile hem de iki koldan Uygur İdikutu'nun üzerine yürümüştür. Satuk Buğra Han, Uygurlarla mücadelesinde üstün gelmiş ve yapılan barış antlaşmasına göre Uygur iç işlerinde serbest; ancak Karahanlılara bağlı bir devlet olacaklar ve onlara vergi ödeyeceklerdir.[83]

Satuk Buğra Han'ın Uygur yurtlarında, birbiri ardına kazandığı bu parlak zaferler sayesinde, İslam dini Uygurlar arasında Budizm ve Maniheizme karşı çok büyük bir üstünlük sağlamış, bundan da öte Uygurların kendi hür iradeleri ile İslamı tercih etme yolu da açılmıştır. Böylece Uygur ülkeleri, her türlü İslamî tebliğ ve irşad faaliyetlerine açık bir ülke haline gelmiştir. Diğer taraftan Budizm artık bundan sonra Uygurlar, belki de bütün İç Asya 'da üstünlüğünü kaybetmiş ve bir daha ayağa kalkamamak üzere çok ağır bir darbe

80 Zekeriya Kitapçı, *age.*, s. 173.
81 Zekeriya Kitapçı, *age.*, s. 177.
82 Zekeriya Kitapçı, *age.*, s. 178.
83 Zekeriya Kitapçı, *age.*, s. 178.

yemiştir.[84] Uygur Türklerinin İslamiyet'e geçmeleri, Karahanlıların sonraki hanları döneminde de devam etmiştir.[85]

Türk hakanlığının tarihî ipek yolu üzerinde bulunması, bilhassa, Müslüman tüccarların İslam inancı ve kültürünü bu ülkede barış ortamında yaymalarına fırsat vermekte idi. H. asır İslam coğrafyacılarının kayıtlarına göre, Soğd ticaret kolonileri ülkenin en doğusunda Toguzguz ülkesine kadar ulaşmıştı. Türkler sadece Müslüman tüccarların kendi yanlarına kadar gelmesini beklemiyorlardı. Sürülerini ve hayvancılıktan elde ettikleri ürünlerini sınır ticaret şehirlerine getirerek buralarda pazarlıyorlardı. Zamanla bu şehirlerde farklı dinlere mensup insanlar, en azından ortak bir menfaat etrafında birlikte yaşamaya alıştılar.[86]

Doğu Türkistan'da, İslam dininin yayılmasında "rıbât"[87]ların büyük etkisi olmuştur. Çoğunlukla zengin müslüman tüccarlar tarafından sınır boylarında ve bozkırlarda inşa ettirilen rıbâtlar, gazilerin sığınağı olarak askerî olduğu kadar, aynı zamanda İslam misyonerliğinin de karargâhları olmuştur. İbn Hallikân, Mâverâünnehir'de on bin rıbâtın bulunduğunu belirtir ki mesela, Makdisî sadece sınır vilayetlerinden İsficâb'da bin yedi yüz rıbâtm bulunduğunu kaydetmiştir.[88]

Sonuç olarak; bugünkü Doğu Türkistan toprakları, tarih boyunca Maniheizm, Nasturilik, Budizm ve İslamiyet gibi çeşitli dinlerin ve kültürlerin buluştuğu bir merkez olmuştur. Bunda, Doğu Türkistan'ın hem jeopolitik konumu hem de tarihî İpek Yolu'nun bu topraklardan geçmesi en büyük etkendir. Bu dinler, Uygur Türklerinin yaşam biçimini her yönüyle etkilemiş, Budizme ve Maniheizme ait zengin bir dinî edebiyatın oluşmasını sağlamıştır. Uygur Türkleri ve özellikle eski Uygurcaya çevrilmiş eserler, tarihî Budist ve Maniheist metinlerin günümüze ulaşmasında büyük rol oynamıştır. Bu dinler, Uygurların yazılı kültürünü olduğu kadar, geleneklerini, bayram ve törenlerini de etkilemiştir.

---

84 Zekeriya Kitapçı, *age.*, s. 179.

85 Bu konuda geniş bilgi için bk. Zekeriya Kitapçı, *age.*, s. 182-232.

86 Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 116.

87 Rıbât: Atın bağlandığı yer. Sınır bölgelerde gazaya çıkıldığında düşmanın hilesini def etmek için ikamet edilen yer. Sonraları ulak hayvan değiştirme konağı anlamına gelmeye başlayan rıbât, bir çeşit dinî ve askerî mahiyette İslama özgü bir müessese halini alarak, hangâh, zaviye ve tekkeye dönüşür. Bunun yanı sıra kervansaray ve misafirhane vazifesi de görmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bk. Ömer Soner Hunkan, *age.*, s. 116.

88 Ömer Soner Hunkan, *age.*, s. 116.

BİRİNCİ BÖLÜM

UYGUR TÜRKLERİNDE DOĞUM ÂDETLERİ

İnsan hayatının önemli geçiş dönemlerinden biri olan doğum, anneye benlik ve bütünlük, babaya güven, akraba ve soya güç kazandırmaktadır. Çünkü her doğum, ailenin ve akrabaların sayısını artırmaktadır. Soyun artması ise güç ve dayanışmanın artması anlamına gelmektedir. Ayrıca doğum, kadına duyulan saygınlığı artırdığı gibi, onun akrabaları ve çevresindekiler arasında yerini de sağlamlaştırmaktadır. Bir başka ifadeyle anne ve baba doğumla birlikte yeni rol ve statüler kazanmaktadır. Yaşamın başlangıcı olan doğum olayı, bütün Türk boyları arasında olduğu gibi, Uygur Türkleri için de büyük önem arz etmektedir.

Soyun ve ocağın devam ettirilmesi düşüncesiyle çocuk isteme ve bununla ilgili inançlar, hamile kadınlar için uygulanan yasaklar, çocuğu olmayan kadınların tıbbî, dinsel ve büyüsel çeşitli yöntemlere başvurmaları, doğacak çocuğun cinsiyeti, çocuğa verilecek adın seçimi ve çocuk eğitimi sosyal hayatın temelleridir. Doğumun sürekliliği ise doğumla ilgili oluşan inanış ve uygulamaların canlılığını da sağlamaktadır.

Uygur Türkleri arasında doğum, hem bireysel hem de toplumsal yaşamda mutlu bir olay olarak kabul edilmektedir. Çünkü halk felsefesine göre çocuk aile için gelecek demektir, umut demektir. Çocuk sahibi olan kadınlar, aile ve akrabalar arasında olduğu gibi toplumda da saygınlık kazanırlar. Çocuk sahibi olan baba da toplumda saygı görür. Çocuğa sahip olmanın önemi Uygur Türkleri arasında "Balılık öy bazar, balısız öy mazar (Çocuklu ev pazar, çocuksuz ev mezar)"[89] şeklindeki atasözü ile ifade edilmektedir. Uygur Türkleri arasında hayatın ilk geçiş dönemini teşkil eden doğumla ilgili çeşitli inanış ve uygulamalar yer almaktadır. Bunları "doğum öncesi", "doğum sırası" ve "doğum sonrası" olmak üzere üç alt başlıkta incelemenin yerinde olacağı kanatindeyiz.

---

89 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Helk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 245.

1.1. Doğum Öncesindeki Âdetler

Türk boylarının genelinde olduğu gibi Uygur Türkleri arasında da çocuk sahibi olamayan ailelerde genellikle kadınlar suçlanmaktadır.[90] Ailevî ve toplumsal baskıya maruz kalan çocuk sahibi olamayan kadınlar, hamile kalabilmek için çeşitli yöntemlere başvurmaktadırlar. Bu yöntemlerden bir kısmı dinî ve büyüsel özellikler gösterirken, bir kısmı da çeşitli bitki ve yiyeceklerle ilgili geleneksel uygulamalardır.

1.1.1. Hamile Kalmak İçin Yapılan Uygulamalar

Hamile kalamayan kadınların başvurdukları yöntemlerin başında, hocalara giderek dua ettirme gelmektedir. Kadınlar bazen hocaların yanlarına giderek doğrudan kendilerine dua ettirirken bazen de yanlarında yiyecek götürerek bunlara dua ettirip üfleterek yemektedirler. Bu duruma ilişkin uygulamalar ise şöyledir:

Hamile kalamayan kadın, yedi evden birer kâse un toplayarak hocaya götürür ve okutulmuş undan tandırda ekmek yaparak, yedi hafta boyunca Çarşamba günleri bu ekmekten yer.[91]

Hamile kalamayan kadın, hocaya üzüm, elma veya ekmek götürerek dua okutup üfleterek yer. Özellikle üzüm, Uygur Türklerinin hayatında özel bir yere sahiptir. Bunun nedeni ise üzümün "Cennetten çıkmış meyve" olduğu inancıdır.[92]

Uygur Türklerinde hamile kalmak için başvurulan en yaygın yöntemlerden biri, kutsal mekânlara (kabir, türbe, camii vb.) gidilerek çeşitli ritüellere başvurulmasıdır. Doğu Türkistan'da kutsal mekânlar çok çeşitli amaçlarla ziyaret edilmektedir. Bunlardan özellikle kadınlar tarafından çocuk dilemek amacıyla ziyaret edilen ve çeşitli ritüellere başvurulan kutsal mekânlardan ve uygulamalardan bazıları şunlardır:

Kaşgar şehrinde "Hazreti Mollam" adıyla bilinen "Kaşgarlı Mahmud'un Mezarı"[93], "Orda Hanım veya Ordam" adıyla anılan "Sait Ali Arslanhan'ın Mezarı", Büvi Meryem'in Mezarı" önemli zi-

90 Hebibe Tursinniyaz, *Uyğur Ayallirinin Tuğut Adetliri Üstide Tetkikat*, Şincan Üniversitesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Urumçi, 2007, s. 35.

91 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 16-17.

92 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 19.

93 Kaşgarlı Mahmut'un hayatı ve mezarı etrafında oluşan birçok anlatma ve ritüel mevcuttur. Bu konuda geniş bilgi için bk. Alimcan İnayet, "Kaşgarlı Mahmut Hakkında Oluşan Efsaneler Üzerine", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, İzmir, VI / 2, 2006, s. 347-372.

yaret yerlerindendir.[94] Kaşgar şehrinde çocuk dileyen kadınlar, veli kişiler olduklarına inandıkları bu kimselerin kabirlerinin üzerlerindeki topraktan kazarak ellerine ne geçerlerse yerler. Bu gelenek, sadece Kaşgar'da değil, Doğu Türkistan'ın diğer vilayetlerinde de vardır. Velilere dua etme ve onların kabrinden toprak kazıp yeme âdeti oldukça yaygındır. Örneğin; Kaşgar'daki Ordam Köyü'nde her yıl Muharrem ayında kadınlar çocuk dilemek için civardaki kabirlere giderler. Buradaki velilerin mezarları arasındaki ağaçlardan düşen yaprakları ovalayıp yerler.[95]

Çocuk sahibi olamayan kadınlar, Opal kasabasındaki Kaşgarlı Mahmut'un mezarına gidip, mezarın yanındaki Hay-Hay kavaktan dilek dilemektedirler. Ağacın dallarına çeşitli kumaş parçalarını ve ipleri bağlayarak dileklerinin yerine gelmesini sağlamaya çalışırlar. Hay-hay ağacı günümüzde de işlevini hala devam ettirmektedir. Aynı şekilde çocuk sahibi olmak için Kaşgarlı Mahmut'un mezarını ziyaret eden kadınlar, mezarın yakınındaki "Hazreti Mollam" dağına giderek dağın kovuklarına ellerini sokup "Ey Tanrım, senden bir çocuk istiyorum, yardım eyle!" diye dua etmektedir. O kovuktan eline ne geçerse ağzına atıp yutmaktadır. Dağın toprağını "uğur getirsin" diye yüzlerine sürmektedirler.[96]

Turfan şehrinde ziyaret edilen kutsal mekânların başında ise "Tuyuk Hocam Mezarı (Ashab-ı Kehf)"[97] gelmektedir. Bu kutsal mekâna, Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerinden insanlar gelerek çocuk dilerler. Bu mezarlara gelenlerin büyük bir kısmını kadınlar oluşturmaktadır ve kadınlar evlenmek, çocuk sahibi olmak, ailelerinin mutlu olması gibi amaçlarla buraları ziyaret etmektedir. Hatta hamile kalan kadınlar, kolay doğum yapabilmek ve iyi bir çocuk sahibi olabilmek için de bu mezara gelip dua etmektedir.[98] Hamile

94 Ordam Köyü, adını burada bulunan Sait Ali Arslan Han'ın mezarından almaktadır. Bu mezara halk "Orda Hanım" veya "Ordam" mezarı da demektedir.

95 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 18-19.

96 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın-Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 96-97.

97 Doğu Türkistan'ın Turfan şehrinde bulunan ve "Yette Evliya Öñkürü" ya da "Tuyuk" olarak adlandırılan "Ashab-ı Kehf" mağarası ile ilgili çok sayıda efsane yer almaktadır. Bu efsanelerde mağaranın etrafında oluşan inanış ve uygulamalar da anlatılmaktadır. Bk. *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*, Şinjañ Helk Neşriyati, Urumçi, 2006, s. 163 vd; Rahile Davut, *Uyğur Mazarliri*, Şinjañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2001, s. 201-210.

98 Rahile Davut, *Uyğur Mazarliri*, Şinjañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2001, s. 45-53; Hebibe Tursinniyaz, *Uyğur Ayallirinin Tuğut Adetliri Üstide Tetkikat*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şinjañ Üniversitesi, Urumçi, 2007, s. 21.

kadınlar yedi evliyanın adının yazılı olduğu kâğıdı sol bağrına astığında, çocuğunun sapasağlam doğacağı inancı hâkimdir. Ayrıca çocuk sahibi olamayan kadınlar, bu mağaraya girerek ellerine ne geçse "Bismillah" diyerek yerse, şifa bulup, çocuk sahibi olur.[99]

Çocuk dilemek için mezara gitme geleneği Hoten'in bütün bölgelerinde de mevcuttur. Örneğin; Hoten'in Lop Kasabası'ndaki kadınlar, Ciya köyündeki "İmam-ı Asım Mezarı"na giderler. Hamile kalamayan kadınlar, Perşembe günleri bir yakınıyla birlikte mezara giderek çocuk diler. Mezarın yakınında yaşlı bir kavak ağacı bulunmaktadır. Kadınlar, bu kavak ağacına kız çocuğu dilerlerse iğne; erkek çocuk dilerlerse bıçak saplayarak dilek tutarlar. Yine bu işlemden sonra, bu kavağın yukarısındaki tepelikten yukarıdan aşağıya doğru üç kez yuvarlanırlar. Kaynanalar gelinlerini, anneler evlenip hamile kalamayan kızlarını götürüp yuvarlarlar. Bu mezara sadece Hoten değil, Kariye, Çira ve Karakaş taraflarından da kadınlar gelmektedir. Bu şekilde hamile kaldıklarını söyleyen kadın sayısı da oldukça fazladır.[100]

Karakaş ilçesinde hamile kalmak isteyen kadınlar da Orçi köyündeki "Yalnız Oğul" mezarına giderler. Burada da iki yaşlı kavak ağacı bulunmaktadır. Aynı şekilde bu ağaçlara kız dileyenler iğne, erkek çocuk dileyenler bıçak saplarlar.

Keriye'nin "Oytoğrak" köyündeki "Kızıl Paşşim" adında bir mezar var. Bu civardaki kadınlar çocuk dilemek için bu mezara gelirler. Mezarlıktaki kavak ağacına iğne ve bıçak saplamanın yanı sıra bir gece eşiyle birlikte burada kalırlar. Kadın, burada uyurken rüyasında beşik, süpürge gibi şeyler görürse hamile kalacağına inanır. Eğer hiç rüya göremezse buradan ümidini keserek başka çarelere başvurur. Kadınların ağaç kovuklarından, tepelerdeki çukur yerlerden ve pınarlardan çocuk dileme adetlerinin temelinde de pınar ve kovuk kadının cinsel organını sembolize etmesindendir.[101]

Uygur Türkleri arasında çocuk sahibi olmak için mezar ziyareti ve buna bağlı olarak gerçekleştirilen başka ritüeller de yer almaktadır. Mezarda ibadet edip ağlayarak mezarın etrafındaki ağaçların dalla-

99 Abdukerim Rahman, *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*, Şincañ Helk Neşriyati, Urumçi, 1999, s. 66–67.

100 Rahile Davut, *Uyğur Mazarliri*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2001, s. 130.

101 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 24-25.

rına çeşitli bezler bağlanması, mezarlıktaki ağaçların kucaklanması ve mezarın etrafındaki tepeliklerde yuvarlanılması, mezarın üzerine buğday saçılması ve mezarın etrafında mum yakılması, mezara yakın yerlerdeki pınarlara bozuk para atılması bunlardan bazılarıdır.[102]

Hocaya giderek dua ettirme ve mezar etrafındaki uygulamaların dışında, hamile kalmak için başvurulan yöntemlerden bazıları şunlardır:

- Hamile kalmak isteyen kadın, kırk gün boyunca yemekten önce kırk kez ihlâs suresini okur ve yemeğini öyle yer.
- Beyaz leğene bir kâğıda yazılı Kuran ayetleri atılır ve bu kâğıdın bulunduğu kaptaki su çalkalanarak içilir.[103]
- Hasat dönemlerinde tarlaya gidilerek yedi veya on bir ailenin tarlasından buğday veya mısır toplanır. Bunların öğütülmesiyle oluşan undan ekmek yapılarak yenir. Bazı kadınlar, bu unu veya ekmeği de hocaya götürüp okuturlar.[104]
- Hamile kalamayan kadın, onu kimsenin tanımaması için kurban bayramının ilk günü, üzerine uzun elbiseler giyip yüzünü de örterek komşularından yedi evi dolaşır ve onların kurban ettiği koyunların ciğerinden birer parça toplayarak bunları pişirip yer.
- Çocuk dileyen kadın, Kurban Bayramı günü, bayram namazından hemen önce çok çocuklu veya çocukları sağlıklı olan bir kadını kucaklayarak: "Çocuk doğurduğun karnını bana ver, ben doğurmayan karnımı sana vereyim!" diyerek iç donunun bağını onunla değiştirir ki donların ipi kalın keten ipliğinden yapılır.[105]
- Kırlangıcın yavrusu, otla pişirilerek yenir.
- Hamile kalmak isteyen kadın, harabelerdeki kuşların yuvalarına (genellikle serçelerin yuvası) elini uzatır ve eline ne gelirse gözünü yumup onu ağzına atıp yer. Kuş yavrusunu yeme âdeti, ikiz çocuk sahibi olmak isteyen kadınlar arasında da vardır. Hamile kadınlar, ikiz doğurmayı isterlerse, kırlangıcın yavrusunu bulup, onu başka bir yiyecekle karıştırmadan canlı olarak yutarlar.[106]

102 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 17.
103 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 19-20.
104 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 17.
105 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 27-26.
106 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 18.

- Mısır tarlalarındaki küçük mısırlardan toplanarak, onun unundan ekmek yapılıp yenir. Mısırın çok verimli olmasından dolayı, bunu yiyen kadının da çocuk sahibi olacağına inanılır. Bir başka inanç da mısır tarlalarında yetişen küçük mısırları toplayıp ondan un yapıp yerse, hamile kalınacağı şeklindedir. Tarladaki küçük mısırları yerse, kadının da mısır gibi çok çocuk sahibi olacağı inancı hâkimdir.[107]
- Hamile kalamayan kadınlar sıcak eşe oturtulur. Hamile kalamayan kadın, doğum yapmakta olan bir kadının evine gelerek, bebeğin eşi düştüğü anda sıcak eşin üzerine oturur ve eşin sıcaklığı geçene kadar (yaklaşık 15 dakika) onun üzerinden kalkmaz.[108]
- Hamile kalmayan kadın "höl kabağı" adı verilen kabağı tandırda ısıtır. Sonra kabağın boyun kısmını keser ve buradan çıkan buharın üzerine oturur. Buradaki işlemde, sıcak buharın kadının rahmindeki rahatsızlığı gidereceğine inanılır.[109]
- Hamile kalmak için bir başka yöntem de çocuğa bakmadır. Bu çok yaygın bir uygulamadır. Hamile kalamayan kadınlar, bir başkasının bebeğini alarak onu bir süre büyütür, çocuk yüzü görerek böylece hamile kalacaklarına inanırlar.[110]

1.1.2. Hamilelik Dönemi Âdetleri

Uygur Türkleri hamile kadın için "igen" sözcüğünün yanı sıra "hamildar", "yüklük", "yükü bar", "yük kötürgen"[111] "ikki kat", "ağır boy", "ağır ayağ", "içlig", "evinlig" gibi sözcükler; hamile kalmak anlamında ise "hamildar bolmak", "ikki kat bolmak", "eğir boy bolmak", "eğir ayağ bolmak", "korsakta kalış", "korsak kötürmek", "boyida kalmak", "ağır ustihan bolmak", "boğaz bolmak" gibi deyimler kullanılmaktadır.[112]

---

107 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 19.

108 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Helk Neşriyati, Urumçi, 2000, s. 246.

109 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 33-34.

110 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 34.

111 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Helk Neşriyati, Urumçi, 2000, s. 246.

112 Alimcan İnayet, "Divanü Lugati't-Türk'teki Doğumla İlgili Örf Adet ve Ritüeller", *Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi, 28-30 Mayıs, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, II. Türkiyat Enstitüsü Sempozyumu, Ankara, 2008;* Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 44; Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Helk Neşriyati, Urumçi, 2000, s. 246-247.

Uygur Türkleri, hamile kadının "aşerme"si[113] için "sezik", "sezik boluş", aşerme dönemine ise "seziklik dönemi" adını verirler ve hamileliğin ilk altı ayı "seziklik dönemi" olarak kabul edilir.[114] Bu dönemde, kadının canının istediği yiyecekler temin edilmeye çalışılır. Ayrıca, hamile kadının canının çektiği yiyeceklere göre doğacak bebeğin cinsiyeti belirlenmeye çalışılır. Hamile kadının canı ekşi yiyecekler isterse oğlan; tatlı yiyecekler isterse kız doğuracağına yorulur.[115] Hamile kadınlar ağır işlerde çalıştırılmaz, iyi beslenir ve el üzerinde tutulur.[116] Hamile kadının bulunduğu evde elma kakı ile sık sık "isrik" adı verilen tütsü yapılır.[117]

Hamilelik dönemi ile ilgili diğer inanış ve uygulamalar şunlardır:

- Hamile kadının yüzü güzelleşip kirpikleri çiftleşir ve yüzü nurlanır.
- Kadın, sürekli uyur ve insan yüzü görmek istemez.
- Kadının kocası veya akrabalarından biri, rüyasında ziynet, giyecek, bıçak veya iğne görürse kadının hamile olduğuna inanılır. Kadının doğum yaptığını görmek ise, onun çocuk sahibi olacağının işaretidir. Ancak rüyada, kadının hamile kaldığını görmek, onun ileride sıkıntı çekeceğinin işaretidir.[118]
- Hamileliğin ilk dönemlerinde, kadın geceleri korkar düşüncesiyle yalnız bırakılmaz. Hamile kadın yalnız kaldığında, ona cin-şeytan ve albastı zarar verebilir. Bu nedenle, hamile kadının yastığının altında daima bıçak bulundurulur. Çünkü kara basmasının sebebi kötü ruhlardır; dolayısıyla yanında kesici bir alet bulunduğunda kara basmayacağı düşünülmektedir. Ayrıca yattığı odanın tavanına kuş tüyü asılır. Kuş tüyünün kötü ruhları uzaklaştırdığına inanılır.[119]

113 Deyimin aslı "aş yerme", bu biçimiyle yiyecek şeylerden tiksinme, demektir. "Yermek" fiilinin "beğenmemek, kötülemek" anlamları bilinmektedir. Deyim giderek anlam değiştirmiş ve yüklü kadının kimi yiyecekleri canı çekmesi, onları tutmaktan kendini alamaması demeye gelmiştir. Bk. Sedat Veyis Örnek, *Türk Halk Bilimi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976, s. 134.

114 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp-Adetliri*, Şinjañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 179; Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçm-Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 97; Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şinjañ Helk Neşriyati, Urumçi, 2000, s. 246.

115 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp-Adetliri*, Şinjañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 179.

116 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şinjañ Helk Neşriyati, Urumçi, 2000, s. 246.

117 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 289.

118 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 45.

119 Tugba Gönel, *Rahman Abdurrehim'in 'Uygurlarda Şamanizm' Adlı Eserinin Halkbilimi Açısından İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir, 2011, s. 249.

- Hamile kadın, ağır işlerde çalıştırılmaz ve korkacağı şeylere bakmamaya dikkat eder. Hamile kadın, kedi ve köpek gibi ev hayvanlarına bakmaz. Eğer kötü hayvan ya da korkunç nesnelere bakıp korkarsa, çocuğun o hayvan ya da nesneye benzeyeceğine inanılır. Bu nedenle, hamile kadınlar kediyi okşamaktan, hatta ona bakmaktan kaçınırlar. Aksi takdirde hamileliğine zarar geleceğine ve çocuğun ona benzeyeceğine inanılır.[120]
- Hamile kadınlar deve eti yemezler. Bunun nedeni ise, deve genellikle 12 ayda doğurur. Devenin bu özelliğinin hamile kadına geçeceğine inanılır. Deve eti yerse, doğumun gecikeceğine; tavşan eti yerse, çocuğun dudağının yarık olacağına inanılır.[121]
- Hamile kadının gündüzleri uyuması iyi karşılanmaz. Gündüzleri uyuduğunda doğumunun zor olacağına inanılır.[122]
- Hamile kadın, bebeğinin düşmemesi için çok itinalı davranır. Kadınların düşük yapması, doğumdan da zor bir olay olarak görülür ve bu durum "Bir çüşek, on tuğuttin yaman! (Bir düşük, on doğumdan beterdir!)" şeklindeki Uygur atasözüyle ifade edilmiştir.[123]
- Bazı kadınlar, deve yününün yanında taşındığında kara basmayacağına inanıp hamilelik döneminde deve yününü döşeğinin içine koyar veya deve yününden ip yaparak boyunlarına takarlar ya da deve yününü kıyafetlerinin iç astarına yerleştirirler. Doğumdan sonra ise deve yününden ip yaparak bebeğin boynuna veya bileğine takar, bebeğin kundağına koyarlar.[124]
- Hamile kadın ip eğirmekten kaçınır. Aksi takdirde çocuğun göbek bağının boynuna dolanıp öleceğine inanılır.[125]
- Başkalarının elinden iğne ya da tığ gibi nesneler almaz. Eğer alması gerekirse, ip geçirilmiş olan iğne ya da tığı alır.
- Elde dokunan boz çuvalın üzerine oturmaktan kaçınır. Eğer otururs a, bebeğin zarıyla birlikte doğacağına inanılır.

120 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 47.

121 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnografiyisi*, Şincan Helk Neşriyati, Urumçi, 2000, s. 247; Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp-Adetliri*, Şincan Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, Urumçi, 1996, s. 179; Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın-Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 97.

122 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 48.

123 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 48.

124 Tugba Gönel, Rahman Abdurrehim'in 'Uygurlarda Şamanizm' Adlı Eserinin Halkbilimi Açısından İncelenmesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir, 2011, s. 248.

125 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 50.

- Hamile kadın yen yamarsa, bebeğinin makatsız olarak doğacağına inanılır.
- Hamile kadın, kelle ve paça temizlerse, çocuğu kel olur.
- Hamilelik dokuz ayı geçer ve onuncu aya uzarsa kız doğacak denir.
- Hamile kadının sağ tarafına dönerek uyuması iyi karşılanır.[126]

1.2. Doğum Sırasındaki Âdetler

Uygur Türkleri arasında doğum için "tuğut, ceñ (doğum savaştır)" şeklinde bir atasözü vardır. Çünkü doğum, insan hayatında zor bir iş olarak görülür.[127] Doğumdan önce bebek için "körpiçek" adı verilen yatak takımı hazırlanır. Kadının ilk doğumu, kendi anne babasının evinde gerçekleşir. Doğum vakti yaklaştığında, hamile kadının anne ve babası dünürlerinin evine bir bohça hazırlayıp gelerek kızın doğum yapması için onu isterler. Kızın kaynanası ve kayınbabası da buna izin verir. Kızın ilk doğumunu ve çocuğa isim verme işlerini gelinin anne ve babası üstlenir. Gelin, kaynanasının evinden ayrılmadan önce kaynana tütsü yapıp gelinin başında dolaştırır ve gelin annesinin evine gider.[128] Doğum günü yaklaştığında hamile kadın için özel bir oda hazırlanır ve hamile kadın ailenin diğer fertlerinden ayrılır. Bebeğin doğumu anında, doğum yapan kadına refakat eden hanıma doğum anası (tuğut anisi) denir.[129] Odasının ayrıldığı günden itibaren ona bir doğum annesi eşlik eder. Çocuk doğduktan sonra da erkek tarafı bohça hazırlayıp gelir. Kadın tarafına teşekkür ederek anne ve çocuğu götürürler.[130]

Doğumun kolay ya da zor gerçekleşeceğine ilişkin inanış ve uygulamalar ise şunlardır:

- Doğumun gerçekleşeceğini ne kadar çok insan bilirse doğumun o kadar kolay olacağına inanılır. Çünkü o kadar insan, doğum yapacak kadının acısını paylaşmış olur.

---

126 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 50.

127 Abdurehim Hebibulla, *Uygur Etnografiyisi*, Şinjañ Helk Neşriyati, Urumçi, 2000, s. 288.

128 Bumairimu Abudukelimı, *Uygur Türklerinin Dinî İnanışları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 105.

129 Harun Güngör, "Kayseri'de Yaşayan Uygur ve Kazak Türklerinin Bazı Âdet ve İnanışları", *Millî Folklor*, S. 14, 1992, s. 7.

130 Abdukerim Rahman vd., *Uygur Örp-Adetliri*, Şinjañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, 1996; Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 56; Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın-Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 98.

- Doğum olduğunu biri tesadüfen öğrenirse, bu kişi kadın ise bir elbisesi, erkek ise bıçağı alınarak doğum yapan kadının yanına konur. Böylece doğumun kolay olacağına inanılır ve doğumdan sonra bunlar sahiplerine iade edilir.[131]
- Hamile kadın bol kaymak içerse ve cevizi döverek çayla içerse doğumun kolay gerçekleşeceğine inanılır. Bazıları doğumun kolay olması için hocaya dua okutur. Bunun nedeni, doğumun kolay olması, bebek ve annesine kötü ruhların zarar vermesinin engellenmesidir.
- Eğer hamile kadının kocası, ayağı çabuk ve şefkatli biriyse doğum hızlı gerçekleşir.
- Eğer hamile kadının gözü küçük ve eli yavaşsa doğum yavaş olur.
- Kadının günlük hayatındaki bazı işlere bakılarak da doğumun yavaş ya da hızlı olacağıyla ilgili yorumlar yapılır. Örneğin; hamilelik döneminde elbisesi yırtılır ve kadın da onu yamamadan giyerse doğum yavaş olur.[132]
- Yedi güne kadar, çocuğu olmayan veya çocuğu yaşamayan kadınların doğum yapılan eve girmesine izin verilmez.
- Çocuk doğduktan sonra, yedi gün süresince doğum yapılan evden ödünç bir şey isteyenlere özür bildirerek bir şey verilmez.[133]

1.3. Doğum Sonrasındaki Âdetler

Doğum yaptıktan sonraki birkaç gün içerisinde doğum yapan kadının yanına doğum anası ve kadının annesinden başkasının girmemesi için odanın kapısına kırmızı kumaş asılır. Doğum yapılan evi temiz ve düzenli tutmak, sabahtan akşama kadar deve dikeni, arça ağacı, elma kokusu gibi kokulu şeylerle sürekli tütsü yapmak oldukça yaygın bir gelenektir.[134] Kadın doğum yaptıktan sonra babaya hemen haber iletilir. Tüm yakınları babayı kutlar. Bu haberi ileten kişiye müjdelik verilir.[135]

1.3.1. Göbek Kesme (Kindik Kesiş)

Uygur Türkleri "göbek" teriminin karşılığı olarak "kindik" kelimesini kullanmaktadır. Göbek kesmeye ise "kindik kesiş" denilmektedir.

131 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, 57-58.
132 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 59.
133 Abdurehim Hebibulla, *Uygur Etnograpiyisi*, Şincan Helk Neşriyati, Urumçi, 2000, s. 247.
134 Bumairimu Abudukelimi, *Uygur Türklerinin Dinî İnanışları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 105.
135 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın-Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 98.

Bebeğin göbeğini "kindik anisi (göbek anası)" keser ve kindik anisinin eli hafifse bebeğin göbeğinin beş-yedi gün arasında iyi olacağına inanılır. Göbeğin iyileşmesine, düşmesine ise "kindiki çüşti" denir."[136]

Bebek doğduktan sonra, önceden hazırlanan kamış veya ustura ile göbek bağı kesilir. Bazıları bebeğin göbek kanından çocuğun iki yanağına sürüldüğünde bebeğin güzel olacağına inanır. Bazıları da göbeği kesmeden önce kanın bebekten tarafa sıyrıldığında, çocuğun ileride güçlü kuvvetli ve sağlıklı olacağına inanır. Çocuğun göbeği kesinlikle atılmaz, evin duvarına veya çatısına konarak orada kurutulur. Daha sonra temiz bir makaraya sarılarak saklanır. Bebek büyüdüğünde ağır bir hastalığa yakalanırsa, göbek bağı bu hasta bölgeye sürülür. Böylece hastalığın iyileşeceğine inanılır.[137] Göbek bağı kesildikten sonra da göbek ile bebek arasındaki ilişkinin devam edeceğine inanılır. Buna bağlı olarak da bir insanın göbeği iyi saklanırsa, bu insan ömür boyu bahtlı olur; aksi takdirde insanın hayatı kötü geçer, inancı vardır.[138]

Doğumdan sonra bebeğin eşiyle ilgili inanış ritüeller de vardır. Uygur Türkleri çocuğun eşini de atmazlar. Hastanede yapılan doğumlarda bile çocuğun eşi eve getirilerek gömülür. Çocuğun eşini başkasının görmemesine dikkat edilir. Ayrıca kız ve erkek bebeklerin eşini gömme işlemi farklıdır. Kız çocuğunun eşi, evin dışındaki ocağın sağ tarafı bir dirsek (30-40 cm) derinliğinde kazılarak gömülür. Erkek bebeğin eşi ise evin dış kapısına yakın bir yere gömülür. Kazılan yer dirsek boyundan daha az olursa bebeğin sık sık yediğini kusacağına inanılır. Kız çocuğun eşi, bebeğin büyüdüğünde izzetli ve haşmetli biri olması, işlerinin iyi gitmesi ve bahtının açık olması için evin sağ tarafına gömülür. Erkek çocuk evin varisi olarak görüldüğünden, onun eşi evin kapısının eşiğine gömülür.[139]

Eşle ilgili işlemler doğuma göre de değişmektedir. Doğumdan sonra başka çocuk sahibi olmak istemeyen kadınların eşle ilgili iki uygulaması vardır. Bunlardan birincisi, bebeğin eşi beyaz ve kuru boz bir çuvala konularak evin yakınındaki veya mahalledeki en büyük

136 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp-Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 61; Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Helk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 248.

137 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 59-60.

138 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 63.

139 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 60-61.

beyaz kavak ağacına asılır ve burada yavaş yavaş kuruması sağlanır. Böylece doğum yapan kadının başka hamile kalmayacağına inanılır. İkincisi ise, hamile kalmak istemeyen kadın, gökgüvercin pisliğini hamur yaparak tandırda ekmek gibi pişir ve avretine koyar. Böylece rahmin ağzı sıcak güvercin pisliğinin etkisiyle kuruyarak kapanır ve tekrar hamile kalamaz inancı hâkimdir.[140]

Daima kız ya da erkek çocuğu doğuran ve sonraki doğumunda farklı bir cinste çocuk sahibi olmak isteyen kadın, çocuğun eşini ters çevirip, içine yedi tane şeftali çekirdeği, yedi tane de çakıl taşı koyarak gömer. Burada şeftali çekirdeği kız çocuğunu, çakıl taşı da erkek çocuğunu temsil eder.[141]

Çok sık hamile kalarak doğum yapan kadınların eşle ilgili uygulamaları daha da farklıdır. Bu kadınlar daha az arayla doğum yapmak için çocuğun eşini üç, yedi ya da on bir gün evde beklettikten sonra gömerler.[142]

1.3.2. Çocuğun İlk Emzirilmesi (Bovakni Ėgizlendürüş)

Uygur Türklerinde büyük önem verilen ve doğum etrafında oluşan uygulamalardan biri "bovakni ėgizlendürüş" adı verilen bebeğe ilk yiyeceğin yedirilmesidir. Halk arasında ilmi ve ihlâsı iyi olan, yerinde ve güzel konuşan kişiler bebeğe ilk yiyeceği yedirir. Çocuk tatlı dilli ve doğru konuşan biri olsun, diye hurma, ceviz, erik veya kuru üzüm ile ağızlandırılır.[143] Bir kişi, çekirdeği ağzında küçük parçalara ayırarak kaşığa koyar ve sağ eliyle "Bismillah" diyerek çocuğun ağzına atar. Bebek, ateşte pişirilen yiyeceklerle ağızlandırılmaz ve ağızlandırıldıktan sonra anne sütünü emmeye başlar. Annesi, bebeği emzirmeden önce göğsünü yıkar ve "Bismillah" diyerek bebeği emzirir. Aksi takdirde çocuğun süte doymayacağı ve kötü bir insan olacağı anlayışı hâkimdir.[144]

Kadının sütü çocuğa fazla gelirse nemli veya ıslak bir yere dökülür. Eğer çocuk ölü doğarsa veya doğduktan kısa süre sonra ölürse, kadının sütüyle ilgili şu uygulamalara başvurulur:

---

140 Hebibe Tursinniyaz, *Age.* s. 62.
141 Hebibe Tursinniyaz, *Age.* s. 62.
142 Hebibe Tursinniyaz, *Age.*s. 63.
143 Çocuğa ilk olarak tatlı bir yiyeceğin verilmesi Anadolu'da da yaygındır. Bk. Ali Rıza Yalman (Yalkın), *Cenupta Türkmen Oymakları II*, (Hz. Sabahat Emir), Ankara, 1977, s. 212.
144 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 64-65.

- Doğum yapan kadının sütü sarı toprakla karıştırılarak hamur şekline getirilir ve kapının üzerine konur. Bu çamur güneşte kurudukça kadının da sütünün azalacağına inanılır.
- Çocuğu ölen kadın, adet olmadığı bir dönemde akşam bir kaba su koyar ve ayetler okuyarak kaptaki suya üfler. Sonra bu kabı avlusundaki tenha ve temiz bir yere (genellikle ocak başı) koyar. Sabahleyin seher vaktinde yıldızlar kaybolmadan önce kalkarak kaptaki suyla göğsünü üç kez yıkar. Her yıkayışında "Gökteki yıldızlar mı tara dedi, sen niçin taramıyorsun?" diyerek tarak ile göğsünü yukarıya doğru tarar. Bu şekilde sütünün azalacağına inanılır.
- Eğer başka doğum yapmış bir kadının sütü az ise, sütünü yemekle değişir.[145]
- Bebeğe bir buçuk iki yaşına kadar inek sütü içirilmez. Halk arasında inek sütü ile beslenen bebek ineğe benzer anlayışı hâkimdir. Annesinin yeterli sütü olmayan bebekleri, yeni doğum yapan başka bir kadın emzirir. Aynı anne sütüyle beslenen bebeklere "emildaş" denir ve bunların evlenmesi yasaktır.[146]
- Doğum yapan kadın yedi güne kadar evdeki kedi ve tavuktan uzak durur. Bunun nedeni tavuğun sütü yoktur. Kedinin sütü ise çok azdır. Kadın bunlara dokunursa sütü az olur inancı hâkimdir.[147]

1.3.3. Çocuğun Beşiğe Konulması (Böşük Toyi)

Bebek, ilk kez beşiğe yatırılmadan önce "böşük toyi" adı verilen tören yapılır. Bebeğin beşiğe alınması, genellikle Perşembe ve Pazar günleri akşam vaktinde yapılır. Bebek dünyaya geldikten 15-20 gün sonra, yani göbeği kesildikten sonra "böşük annesi" adı verilen yaşlı bir kadın tarafından beşiğe alınır. Halk arasında beşik anası (böşük anisi) "irimci" diye de bilinmekte ve ona derin bir saygı duyulmaktadır. Beşik anası, bebek için hazırlanan beşiğin yönünü kıbleye döndürüp dua ettikten sonra beşiği hazırlamaya başlar. Beşik hazırlandıktan sonra, beşik anası bebeği eline alıp, vücudunu hafifçe ovduktan sonra usulca beşiğe koyar. Bebeğin iki bacağını düzeltip üzerine bir örtü örter ve örtünün üzerini iple bağlar. Beşiğin baş tarafına çocuğu nazardan ve kötü ruhlardan korumak amacıyla kurt

145 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 68-69.
146 Abdukerim Rahman vd., *Uygur Örf-Adetliri*, Şincan Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 118-119.
147 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 67.

kemiği, bir parça ekmek, nazar boncuğu ve muska asılır. Bebeğin baş kısmına bunların yanı sıra erkek çocuk ise bıçak; kız ise ayna asılır.

Bebek beşiğe yatırıldıktan sonra, kötü ruhların gelmemesi için deve dikeni, kurban edilen koyunun gözü, elma kurusu, ardıç yaprağı, evdekilerin bir tel saçı ve tuz gibi nesnelerin karışımından tütsü yapılarak beşiğin üzerinde dokuz defa dolaştırılır. Bunun dışında da bebeği kem gözlerden ve kötü ruhlardan korumak amacıyla sık sık tütsü yapılır. Beşiğin baş tarafına bebeğe daim yoldaş olsun diye kurt kemiği veya bir parça ekmek asılır. Beşiğin üstüne çocuğa nazar değmemesi için muska (tumar) ve nazar boncuğu asılır. Bunlar bebekleri kötü ruhlardan (korusun) diye yapılır. Bebek beşiğe bağlandıktan sonra, beşik anası deve dikeni veya elma kurusu ile tütsü yapıp beşik üstünde dokuz defa dolaştırarak kötü ruhları kovar. Böylece beşiğe bağlama töreni tamamlanır. Bu törenin anısı için beşik anasına elbiselik kumaş ile üç ekmek verilir. Bundan sonra bebeğin annesi çocuğu beşiğe kendisi beler. Doğum yapan anneye, bebeğe ve beşiğe avludan çıkarılırken de tütsü yapılır.[148]

1.3.4. Çocuğun Tırnağının Kesilmesi (Bovakniñ Tirnikini Éliş)

Bebek doğduktan yedi gün sonra, cuma veya pazartesi günü çocuğun tırnağı kesilir. Kız çocuğu ise, büyüdüğünde yemek işlerini iyi yapsın, diyerek sofra veya mutfak tahtası çocuğun tırnağı ile kaşınarak kesilir. Erkek ise, tarla işlerinde iyi olsun diyerek çapa gibi çiftçilik aletleri çocuğun tırnağıyla kaşınarak kesilir. Günümüzde bu nesneler biraz değişmiştir. İmanlı, ilimli olsun ve bu işlerle uğraşsın denilerek Kuran, kitap, defter, kalem gibi nesneler tırnakla kaşınarak kesilir. El tırnağı için bu uygulamalar yapılırken, ayak tırnağı ile ilgili herhangi bir uygulama yapılmaz. Ancak el tırnağı ile ayak tırnağı aynı gün kesilmez. Eğer aynı gün kesilirse, düğünü ile ölümünün aynı gün olacağına inanılır. Kesilen tırnak ister çocukların isterse büyüklerin olsun kesinlikle rastgele atılmaz. Evin avlu kapısının eşiğine "dölet kel, meynet ket, deccal kelgende, azgal bol" denilerek atılır.[149]

1.3.5. Çocuğun Saçının Kesilmesi (Bovakniñ Çéçini Éliş)

Bebeğin doğduğundaki saçına "kirki saç" denir. Saçını ilk kesen kişi, anne ve babası sağ olan bir genç olur. Eğer yetim biri keserse,

---

148 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp-Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s.61-62, 127; Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 83-84.

149 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 81-82.

çocuğun ömrünün kısa olacağına inanılır. Çocuk doğduktan 10-15 gün sonra saçı mutlaka kesilir. Kız çocuğun saçı boyun kısmında bir parça bırakılır. Bunun nedeni ise ileride saçlı olması içindir. Kesilen saçla ilgili uygulamalar ise şöyledir:

- Çocuğun kesilen saçı pazar günlerinde "semt pazarlarına" götürülerek meydanda gizlice saçılır. Bunun sebebi, bebeğin bahtlı, iyi huylu, çok insan ile karşılaşsın, halk içinde itibar sahibi birisi olsun, diyedir.
- Çocuğun kırk saçı, mahalledeki mescidin çatısına saçılır. Bunun sebebi de bebek büyüdüğünde imanlı, ihlâslı ve insaflı bir insan olsun, diyedir.[150]

1.3.6. Çocuğun Kırklanması (Bovakni Kirki Süyige Séliş)

Bebek doğduktan kırk gün sonra "kirik süyi" adı verilen kırklama işlemi yapılır. Temiz bir su hazırlanarak, içine altın, gümüş, elma kurusu, deve dikeni, ardıç yaprağı ve bebeğin terinin kötü kokmaması için de ceviz atılır.[151] Bu suyla bebeğin bütün vücudu kuru bir yer kalmayacak şekilde yıkanır. Kuru bir yer kalırsa, onun izinin ömür boyu çıkmayacağına inanılır. Bu su, mahallede itibar sahibi birinin evinin önüne dökülür. Böylece bebeğin de büyüdüğünde itibarlı biri olacağına inanılır.[152]

1.3.7. Çocuğa Ad Verilmesi (At Toy Merikisi)

Bebek doğduktan 3-7 gün sonra isim verilir. Ad koymak için genellikle mahallenin büyükleri ve imamı çağrılır.[153] O gün yakın akraba ve komşular eve davet edilir. Hoca, sağ kulağına ezan sol kulağına tekbir getirilerek isim verir. Birisi çocuğu kaçırır gibi yaparak sırtını ve ayaklarını sıvazlayarak annesinin ayağının üzerinde yuvarlar. Burada kaçırır gibi yapmanın nedeni ayağı it gibi hızlı olsun, annesinin hizmetinde ömür boyu çalışsın diyedir.[154] Ad verme işlemi bittikten sonra ad koyan kişiye para ya da hediye verilir. Ayrıca isim konduktan sonra, gelen misafirlere yemek ikram edilir.[155]

---

150 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 80-81.

151 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp-Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 180.

152 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 85-86.

153 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın-Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 98.

154 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 86-87; Abdulkerim Rahman, *age.*, s. 102.

155 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp-Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyati, Urumçi, 1996, s. 132-133.

Uygur Türkleri arasında bebeğe ad verme önemli uygulamalardan biridir. Tarihî dönem içerinde verilen isimler ise farklılık göstermektedir. Uygur araştırıcılar kişi adlarındaki değişiklikleri İslamiyet Öncesi, İslamî dönem ve Sosyalist (1949 sonrası) dönem olmak üzere üç başlıkta incelemektedirler.[156]

Uygur Türkleri İslamiyeti kabul etmeden önce genellikle anlam bakımından Türkçe isimleri tercih etmekteydi. Mesela, Baytemir, İltemir, Beg Buka, Kara Buka, Kara Bahşi vs. İslamiyetin kabulü ile birlikte bu isimlerin yanı sıra, İslam kültürünün etkisiyle birtakım Arapça ve Farsça isimler Uygur kişi adlarında yoğun bir şekilde görülmeye başlanmıştır. Allahın sıfatları isim olarak konmaya başlanmıştır. Mesela; Halik (yaratıcı), Kadir (güç sahibi), Semi (işitici), Gopur (affedici) vb. Meleklerin isimleri konulmaya başlanmıştır. Mesela; Mikail, İsrafil vb. Ayrıca peygamber, halife, dini ve tarihi kişilerin isimleri konmaya başlanmıştır. Örneğin; Davut, Musa, Yakup, Eysa, İlyas, Sülayman; Ababekir, Ömer, Osman, Ali; Hava, Meryem, Sare, Ayşe, Hatice; İskender, Harun, Peridun, Tahir, Zöhre, Garip, Senem vb. İslamiyetle birlikte isim verme âdeti de köklü bir değişikliğe uğramıştır.[157]

Sosyalist dönemle birlikte (1949'dan sonra) ise sisteme karşı tepki özelliğini ifade eden isimler konmaya başlandı. Mesela; Azad, Erkin, Bahtiyar, Hürriyat, Dolkun, Cür'et, Saadet, Selamet, Pezilet, Mubarek, Adalet, Adil, Gelibe, Hakikat, Küreş, Dilşat vs.

Uygurlar yeni doğan çocuklarına koydukları isimleri belli bir döneme kadar kullanmazlar. Gerçek isimlerinin yerine bazı sıfatları ve hayvan isimlerini kullanırlar. Mesela, bebek doğduktan hemen sonra oğlan ise, Paklinim (kuzum), Gocam, Kurguyum (Bir çeşit kuş adı) şeklinde hitap etmektedirler. Eğer kız ise, Mun-çıkım (boncuğum) Gülüm, Altunum, Han Ayim gibi isimlerle çağırmaktadırlar. Çocuk 3-4 yaşına geldiğinde asıl ismiyle çağrılmaya başlanır. Ergenlik çağına geldikten sonra Ahun, Beğ, Han, Can gibi sıfatları ekleyerek çağrılır. Mesela; Kerem Ahun, Hezim Beg, Tillahan, Ehmetcan vs.[158]

---

156 Uygur Türklerinde ad verme geleneği ve kişi adları hakkında geniş bilgi için bk. Abdurrauf Polat Taklamakanlı, "Uygur Kişi Adları Üzerine", (çev. Alimcan İnayet), *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi I*, 1996, s. 193-211.

157 Abdurrauf Polat Taklamakanlı, "Uygur Kişi Adları Üzerine", (çev. Alimcan İnayet), *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi I*, İzmir, 1996, s. 193-211.

158 Bumairimu Abudukelimı, *Uygur Türklerinin Dinî İnanışları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 106-107.

Uygurlarda kendi adının sonuna veya önüne baba adını ekleyerek hitap etme şekli yaygın olarak kullanılmaktadır. Bunun yerine lakap kullanılması oldukça yaygındır. Mesela; Turak, Tangga, Hemra Koyçi, Mamut Kassap, Suleyman Bahşi, Turan Dahan, Keyyum Seypun (Terzi), Abla Sopunci, Kadir Bakkal, Tursun Peşmet, Kerem Navay (Ekmekçi), Hemra Kakvaş, Gulam Kök, Abdurrehim Bayvetçi (Zengin), Kasim Dagaza (Uzun boylu), Memetemin Karakaş, Musa Gaça (sağır), Sadir Palvan, Mahmut Kaşgari, Abdulhalik Uygur vs.[159]

Art arda kız çocukları olanlar, erkek çocukları olması için kız çocuklarına erkek ismi koyarlar. Örneğin; Oğulhan, Oğulnisahan... Eğer doğan çocuklar yaşamamışsa, son doğan bebeği ister kız ister erkek olsun, isminin başına "Tur" getirilerek ad verilir. Örneğin; Turdi, Tursungül, Turdi Muhemmet, Turnisa vb.[160]

Uygur Türkleri arasında isim verme geleneği ile ilgili önemli uygulamalardan biri de şöyledir:

Hamile kadının sürekli düşük yapması ya da doğumunun ardından bebeğinin kısa sürede ölmesi gibi nedenlerle bir türlü çocuk sahibi olamayan kadınlar, bebek dünyaya getirdiğinde çocuğa Allah Berdi, Huda Berdi, İgem Berdi, Sitvaldi, Tilivaldi, Turdi, Turğun, Tursun, Turnisahan gibi isimlerden birini koymaktadır. Ayrıca uzun zaman sonra kavuşulan erkek bebeğin uzun ömürlü olması için halk arasında "selilek" denilen "niyaz saçı" bırakma geleneği vardır.[161] "Niyaz", yalvarmak demektir. Bu, Allah'tan dilenen ve onun da bahşettiği çocukların nişanesi olarak, erkek çocukların başının arka kısmında "niyaz saçı" bırakıp, bunu üç kısma ayırarak bunlardan bir tane belik örmek demektir. Niyaz saçını, çocuk yedi yaşına girdiğinde bir törenle kesmek gerekir. Böyle yapıldığında çocukların erken ölmekten kurtarıldığına inanılmaktadır.[162]

1.3.8. Kötü Ruhlar (Cin, Alvasti ve Devler) ve Nazar

Uygur Türklerinin doğum âdetleri içinde, kötü ruhların anneye ve bebeğe zarar vereceği inancına bağlı olarak birçok ritüel ortaya çıkmıştır. Bunlardan bazırları şöyledir:

---

159 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp-Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 180.

160 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 86-87; Harun Güngör, "Kayseri'de Yaşayan Uygur ve Kazak Türklerinin Bazı Âdet ve İnanışları" *Millî Folklor*, S. 14, 1992, s. 7.

161 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp-Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 116.

162 *Ürümçi Tiyanşan Rayon Helk Çöçekliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1994, s. 65–67.

- Doğum yapan kadın 40 gün yalnız bırakılmaz. Eğer yalnız kalır ve uyursa, kötü rüya görüp korkar veya başka bir şekilde kötü ruh kadının bedenine gireceğine ve çocuğa zarar vereceğine inanılır. Kötü ruh zarar vermesin diye, doğum yapan kadının odasına kuş tüyü asılır.[163]
- Cinlerin daima zarar verdikleri şeylerin; yeni doğan çocuklar, düşkün insanlar, loğusa kadınlar olduğu düşünülür ve bu kişiler evde yalnız bırakılmazlar. Bebeklerin kıyafetleri, salıncakları akşam veya gece dışarıda bırakılmaz. Eğer dışarıda kalırsa "bebeğin salıncağına cinin girdiği", "bebeğin kıyafetlerini cinin giydiği" düşünülür. Bebeğin annesi bir tutam kamışı yakıp bebeğin dışarıda kalan eşyaları üzerinde ateş çevirir, onları ateş ile temizler.[164]
- Dışarıdan gelen insan, loğusa kadının bulunduğu eve hemen girmez. Önce başka bir eve gider ardından loğusa olan eve girer. Eğer eve doğrudan girerse onunla birlikte gelen cinin bebeğe ve bebeğin annesine zarar vereceği düşünülür.[165]
- Uygur Türkleri arasında doğum yapılan eve kızıl veya gök bez asma âdeti vardır. Bu, o evdeki kadının doğum yaptığının işaretidir. Burada amaç, kötü ruhların ve iyi niyetli olmayan insanların eve girmesine engel olmaktır. Çünkü tanımadık insanların veya başkalarına zarar veren insanların eve gelmesi annenin sütünün kesilmesine neden olur.[166]
- Beşikteki bebek rahatsızlandığında (bebeğin beşiği ve her türlü eşyası dâhil) bebeğin annesi bebeği kucağına alıp üstüne bir bez ya da başörtüsü örter. Bebeğin ninesi bir tutam kamış yakarak dua edip bebek ile annesinin başında ateşi çevirir. Nine, anne ve çocuğun başında ateşi üç kere çevirir. Anne ve çocuğa bu şekilde yedi kez tekrarlanır. Ateş çevirme bittiğinde anne, çocuk ile kendisinin başındaki bez, kumaş veya başörtüsünü çıkarmayarak çocuğu eve götürür.[167]

163 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 67-68.

164 Tugba Gönel, *Rahman Abdurrehim'in 'Uygurlarda Şamanizm' Adlı Eserinin Halkbilimi Açısından İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir, 2011, s. 189.

165 Tugba Gönel, *age.*, s. 190.

166 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 72.

167 Tugba Gönel, *Rahman Abdurrehim'in 'Uygurlarda Şamanizm' Adlı Eserinin Halkbilimi Açısından İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir, 2011, s. 225.

- Uygur Türkleri göz boncuğuna büyük değer vermektedir. "Göz boncuğu" (nazar boncuğu) üstünde beyaz desenleri olan küçük yuvarlak bir taş olup ortasından ip geçirmek için delik açılmaktadır. Anneler bu boncuk taşını bebeklere, çocuklara göz değmemesi (nazar) için çocukların beresine dikerler veya boynuna takarlar. İnanışa göre dilek dilemek suretiyle uzun yıllar sonra doğmuş olan çocuklara nazar değdiğinde, boncuk üstündeki beyaz desenler belirginleşmektedir.[168]

1.4. Doğumla İlgili Diğer İnanış ve Ritüeller

Doğum sonrası diğer inanış ve uygulamalardan bazıları ise şunlardır:

- Doğum yapan kadın evin bir odasında bakılır. Dışarıdan biri onun odasına girerse iyi olmaz, denir. Eğer bir kişi doğum yapan bir kadın olduğunu bildiği halde eli boş gelirse, bu durum hoş karşılanmaz. Çünkü doğum yapan kadın, gelen kişiden bir şey bekler ve hayal kırıklığına uğrarsa sütü azalır.[169]
- Doğum yaptıran kadına "tuğut anisi (doğum anası)" veya "kindik anisi (göbek anası)" denir. Bunun dışında bir de "işik anisi (eşik/kapı anası)" vardır. Kadının doğumu anında, onun odasına kapıdan ilk girene eşik anası denir. Bu kişi kadın, erkek ya da çocuk olabilir. Çocuğun huy yönünden eşik anasına benzeyeceğine inanılır.[170]
- Yaylak-kışlak şeklinde göçebe yaşayan Uygur Türklerinde, doğum yaptıktan üç gün sonra bebeğin eşinin bir koyunu yüzerek boyun kemiğini bütün butla pişirerek etini loğusa kadına temizletip daha sonra evdeki duvar gözüne dik bir şekilde konulması âdeti vardır. Böylece yeni doğan çocuğun boynu çabuk tutarmış; eğer boyun kemiği duvar gözüne yan konulursa çocuğun boynu eğri olurmuş.[171]
- Doğum yapan kadının bulunduğu eve adetli kadınların girmesi kötü sonuç verir. Bu nedenle avlu kapısının altı kazılarak ip (bitki liflerinden yapılan urgan) gömülür. Bu ipin üzerinden geçen adetli kadınlar çocuğa ve annesine zarar veremez. Adetli kadınlar

168 Tugba Gönel, *Rahman Abdurrehim'in 'Uygurlarda Şamanizm' Adlı Eserinin Halkbilimi Açısından İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir, 2011, s. 249.

169 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 70.

170 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 70.

171 Tugba Gönel, *Rahman Abdurrehim'in 'Uygurlarda Şamanizm' Adlı Eserinin Halkbilimi Açısından İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir, 2011, s. 155.

(ki bunların karnının ve belinin ağrıdığına inanılır) doğum yapan kadının yastık veya yorganına basarsa bunların ağrısının doğum yapan kadına geçeceği inancı hâkimdir. Bu nedenle doğum yapan kadının yatağı evin törine[172] yapılır.

- Bebeğin göbeği düşene kadar doğum olan evden ödünç şey alınmamaya dikkat edilir. Özellikle, iğneli şeyler, balta, bıçak, çekiç, çapa, orak gibi kesici ve delici ev aletleri ödünç verilmez. Çünkü bebeğin göbeği geç düşer.[173]
- Doğum yapan kadına ilk yemeğin getirilmesi de çok önemlidir. İlk yemek büyük bir kâseye doldurularak kâsenin ağzı iyice kapatılır. Eğer büyük kâsede yemek fokurdarsa, çocuğun idrarının çok olacağına ve sık sık idrar yapacağına; yemek kâsesinin ağzı açılırken ses çıkarırsa, çocuğun ileride horlayacağına inanılır.
- Uygur Türkleri evden eve veya evden dışarıya taşınılacağında ilk olarak gökyüzünün güneyindeki yıldızlara bakarlar. Eğer "çilten"[174] olarak adlandırılan yıldızların tümü güneyde ise taşınmazlar. Yıldızlar batı yönüne gittikten sonra taşınırlar. Onların düşüncesine göre; bu yıldızlar güneyde iken ev taşınırsa büyük bir felakete maruz kalınırmış. Bazı bölgelerde bu yıldızlar güneyde olduğu zaman loğusa kadınlar dışarı çıkarsa çocuğun öleceğine inanılır.[175]

1.5. Sünnet (Hetne Toyi)

Uygur Türkleri arasında "hetne toyi" olarak da adlandırılan sünnet törenine, bazı bölgelerde "balini olturğuzuş" denilmektedir. Uygurlar arasında sünnet töreni genellikle 5 ila 7 yaş arasında ve ilkbahar ya da sonbaharda yapılmaktadır.[176] Özellikle ilk erkek çocuğun sünnetine büyük önem verilir.[177] Törenden önce çocuk için yeni yorgan, döşek ve yastık hazırlanır. Sünnet çocuğu törenden bir gün önce

---

172 Tör: Evin köşesi, misafire ait yer.

173 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 74.

174 Çilteñ: Uygur Türkçesinde "kırklar" anlamında kullanılan bir kavramdır.

175 Tugba Gönel, *Rahman Abdurrehim'in 'Uygurlarda Şamanizm' Adlı Eserinin Halkbilimi Açısından İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir, 2011, s. 138.

176 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 325; Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s.127 ; Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 137-138.

177 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s.127.

yeni elbiselerini giyerek mahalledeki arkadaşları ile oynar. Bazı yörelerde ise ata bindirilerek mahallede dolaştırılır. Çocuğun bindiği atın gemi, eyeri ve koşum takımları özel olarak süslenir. Çocuk önce yakın akrabaları ve mahalledeki komşularını atla ziyarete gider ve onu karşılayanlar çocuğa çeşitli hediyeler (elbise, elbiselik kumaş) verirler. Ayrıca çocuğun ve yanında dolaşan arkadaşlarının atının boynuna rengârenk kumaş parçaları asıp çocuğun arkadaşlarına da birer mendil hediye ederler. Çocuğun at ile mahallede dolaşması bir yandan onun sünnete hazırlanmasını sağlarken diğer taraftan da sonraki gün sünnet törenine davet niteliğindedir.[178]

Sünnet töreninin niteliği her ailenin ekonomik durumuna göre değişmektedir. Bazıları sadece aile içi bir tören yaparken bazıları çok geniş katılımlı ziyafetler tertip etmektedir. Ayrıca sünnet töreni için özel "sünnetçi (hetniçi)" tutulmaktadır. Sünnet töreninde öncelikle misafirlere ziyafet verilir. Ziyafetin ardından misafirler çocuğa hediyelerini sunarlar. Daha sonra sünnet etme işlemine başlanır.[179] Çocuğu korkutmamak için akrabalardan iki üç kişi (genellikle çocuğun amcası veya dayısı) eşliğinde çocuğun odasına girilir. Sünnette kullanılacak aletler çocuğa gösterilmez. Sünnetçi güzel sözler ve çeşitli şakalarla çocuğun elbisesinin çıkarılmasını sağlar. Çocuğun amcası çocuğu tutar ve çocuğun sünneti yapılır. Sünnet esnasında çocuğu tutan kişiye "hetne ağası" denilir.[180] Çocuk ağlamasın diye ona hemen bir adet haşlanmış yumurta verilir ve yatağına yatırılır.[181] Sünnetçiye ise emeğinin karşılığı olarak elbiselik kumaş veya bir miktar para verilir. Böylece sünnet sona erer.

1.6. Ninni Söyleme Geleneği (Elley Koşakliri)

Türk halk şiirinde "ninni" diye bilinen nazım türüne Uygur sahası halk şiirinde "elley koşakları" denilmektedir. "Elley koşakları" büyüklerin, özellikle annelerin çocukları uyutmak amacıyla beşik sallarken belli bir ezgiyle söyledikleri, çocuklarla ilgili duygu, düşünce, umut ve hayalleri dile getiren, genellikle dört mısralı, "elley

178 Abdurehim Hebibulla, *Uygur Etnografiyisi*, Şincan Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 301-303.

179 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 303-304.

180 Harun Güngör, "Kayseri'de Yaşayan Uygur ve Kazak Türklerinin Bazı Âdet ve İnanışları", *Millî Folklor*, S. 14, 1992, s. 7.

181 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 104.

balam", "elley" gibi nakaratlı şiirlerdir. "Elley koşakları" anne ile çocuk arasındaki duygusal yakınlığı ve uyumu sağlar.[182]

Elley koşaklarının bazılarında zamandan şikâyet ve ona sitem yer alır. Örneğin;

Tüñlük béşiġa ay keldi, elley balam elley,
Dadiñiz mosa keldi, elley balam elley,
Bide sép yobdan étey, elley balam elley,
Emdi öyge nan keldi, elley balam elley,
Égiz taġda kar yaġdi, elley balam elley,
Tüzleñde yalañ yamġur, elley balam elley,
Bay ġocamlar yaġ yése, elley balam elley,
Biz yiduk turup çamġur, elley balam elley.[183]

Çatı penceresinden beşiğe ay geldi elley balam, elley,
Babanız Musa geldi, elley balam elley,
Bide[184] koyup çorba yapayım, elley balam elley,
Şimdi eve ekmek geldi, elley balam elley,
Yüksek dağa kar yağdı, elley balam elley,
Düzlüğe sadece yağmur, elley balam elley,
Zengin dedeler yağ yese, elley balam elley,
Biz yedik turup[185] turp, elley balam elley.

Bazı elley koşaklarında annenin çocuğuna olan sevgisi, fakirlik ve buna sebep olan adaletsiz zamana karşı şikâyet dile getirilir:

Kara tünde tuġulduñ,	*Kara gecede doğdun,*
Böşügüñde boġulduñ.	*Beşiğinde boğuldun,*
Zaman şundak tar iken,	*Zaman böyle dar iken,*
Yoksul şundak har iken.	*Yoksul böyle zar iken.*
Kanalmidiñ sütüñge,	*Doyamadın sütüne,*
Yaşlar töktüm üstüñge.	*Gözyaşı döktüm üstüne.*
Zaman şundak tar iken,	*Zaman böyle dar iken,*
Yoksul şundak har iken.[186]	*Yoksul böyle zar iken.*

182 Osman İsmail, *Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide Omumiy Bayan*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 446.
183 Mehemmet Zunun, Abdukerim Rahman, *Uyğur Helk Éğiz Edebiyatiniñ Asasliri*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1983, s. 88; Osman İsmail, *age.*, s. 446-447.
184 Bide: Bir çeşit sebze.
185 Turup: Bir çeşit sebze.
186 Osman İsmail, *Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide Omumiy Bayan*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 447.

Bazı "elley koşakları"nda ise annenin evladının sağlam, cesur, akıllı ve itibarlı büyümesi için temennisi, arzusu yansıtılır:

Koli arslan bileklik,	*Eli aslan bilekli,*
Batur, kaplan yüreklik.	*Bahadır, kaplan yürekli.*
Yahşi-yaman künümde,	*İyi kötü günümde,*
Mañа bekmu kéreklik.	*Bana pek gerekli.*
Saña koydum yahşı at,	*Sana koydum güzel ad,*
Yahşı niyettur murat.	*İyi niyettir murad,*
El-yurtuñġa köyünseñ,	*Yurduna yanarsan,*
Saña bolġusi kanat.[187]	*Sana olacak kanat.*

1.7. Değerlendirme

Uygur Türklerinin doğum etrafında oluşan inanış ve ritüellerinin oldukça zengin olduğu, Türk inanış ve düşünüş sistemi içinde yer alan pek çok kültürel ve dinî unsurun zaman içerisinde bazı değişimlere uğramakla birlikte günümüze kadar taşındığı görülmektedir. Değerlendirme kısmında, doğum âdetlerine ilişkin tespit ettiğimiz bu inanış ve ritüellerin kültürel kökenleri ile zaman ve zemine bağlı olarak işlevindeki değişimler incelenecektir.

Bunlardan birincisi çocuk sahibi olamayan veya çocuğunun sağlıklı bir şekilde doğmasını isteyen kadınların mezarlar başta olmak üzere kutsal mekânlara giderek birtakım ritüeller gerçekleştirmeleridir. Türk kültürünün yapı taşlarından birini oluşturan kutsal mekânlardan mezarlar, Uygur Türklerinin doğumdan ölüme kadar sosyal hayatının hemen her alanında önemli işlevler üstlenmektedir.[188] Bu konuda, Uygur mezarları üzerine önemli araştırmalar yapan Rahile Davut şu bilgilere yer verir: "İnsanlar mezarlardan kendilerini korumalarını, zorluklarını kolaylaştırmalarını, işledikleri günahları bağışlamalarını umut etmişledir. Hastalar, hastalıklarına şifa; genç kız ve delikanlılar kısmet; yoksullar bereket dilemek için mezarlara tapmışlar ve çeşitli ayinler düzenlemişlerdir. Mezarlar dertlilerin dertlerini anlattıkları, hayatta felakete maruz kalanların teselli buldukları, doğal felaketlerin önlendiği, ruhların temizlendiği; ayrıca insanların eğlendikleri yerlere dönüşmüştür. Bundan do-

187 Osman İsmail, *age.*, s. 447- 448.

188 "Kutsal mekan", "zamanın ve mekanın kutsallaşması" hakkında geniş bilgi için bk. Mircea Eliade, *Kutsal ve Dındışı*, (çev. M. Ali Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara, 1995, s. 40-41.

layı insanlar, kavurucu sıcak, dondurucu soğuklarda, uzun ve tehlikeli yollara bakmadan mezar yerlerinin yolunu tutmuşlardır. Hatta bazı kişiler, bazı ünlü mezarları Mekke ile eşit görmüşlerdir."[189]

Uygur Türklerinin hayatında bu denli önemli olan mezarlar, doğumla ilgili inanış ve ritüellerin de merkezinde yer almaktadır. Mezarların toprağından yeme, mezarların etrafındaki ağaçların yapraklarından yeme, ağaçlara iğne ya da bıçak saplama, mezarların etrafında yuvarlanma, mezarlara yakın yerlerdeki pınarlara para atma gibi uygulamalar bunlardan bazılarıdır. Bu noktada eski Türk inanışlarının izleriyle bazı evrensel sihrî uygulamaları bir araya toplayan kutsal mekânlar, halkın çeşitli problemlere karşı pratik çözüm ihtiyacından doğmuştur ve etraflarında bir inanma dairesi teşekkül etmiştir. Çocuk sahibi olmak, evlenemeyen genç kız ve erkeklerin kısmetini açmak, değişik hastalıkları tedavi etmek gibi çok çeşitli fonksiyonlar üstlenen kutsal mekânlar etrafında atalar kültü, ağaç, dağ, su ve ateş kültü çerçevesinde eski Türk inanışlarıyla ilgili uygulamaların; adak adamak, mevlit okumak, dua etmek ve Kur'an-ı Kerim'den sureler okumak gibi İslam dini ile ilgili uygulamaların bir arada yapıldığı dikkat çekmektedir. Burada Eski Türk inanış ve düşünüş sitemi içinde yer alan unsurların Uygur Türklerinin İslam dinini kabul etmeleriyle birlikte İslami bir kisveye büründüğünü söyleyebiliriz. Ayrıca kutsal mekânların daha çok Muharrem ve Şaban aylarında çarşamba, perşembe ve cuma günleri ziyaret edildiği görülmektedir. Kutsal mekânlara ve bu kişilere karşı duyulan saygı ve beslenen sevgi, insanlar arasındaki müştereklerden biri olma önceliğini kazanmış ve bireylerin kimliklerini kaybetmemelerini sağlayan unsurlar arasında yer almıştır. Burada asıl önemli nokta ise inanç merkezlerinin fertleri toplum yapan bir harç ve manevi güç kaynağı olmasıdır.[190]

Uygur doğum adetleri ile ilgili öne çıkan ikinci husus sihri ve büyüsel işlemlerdir. Büyü iki amaçla yapılmaktadır. Bunlardan birincisi, "kötülükleri bir şahıs ya da ona ait mal, mülk, hayvan vb. üzerine yöneltmek suretiyle zarar vermek; ikincisi ise bu şekilde kötülüğe uğramış kimseden kötülüğü defetmek için yapılan sihrî işlemdir."[191]

---

189 Rahile Davut, "Uygurların Mezar Kültürü Üzerinde Bir Araştırma", (Akt. Alimcan İnayet), *Millî Folklor*, S.60, 2003, s. 207–208.

190 Çocuk sahibi olabilmek için buna benzer ritüeller Anadolu'da da yapılmaktadır. Bk. Sedat Veyis Örnek, *Türk Halk Bilimi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976, s. 136.

191 Sedat Veyis Örnek, *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1966, s. 33.

Doğum etrafında oluşan büyüsel ve sihri işlemlerin daha çok kötülüğü engellemeye yönelik ya da kötülüğü defetmek üzere yapıldığı görülmektedir ve bunlardan birincisi temas büyüsünü içeren uygulamalardır. "Temas büyüsünde bir insanda varlığı tasavvur edilen majik kuvvet, o insanın nefesinde, tükürüğünde, pisliğinde, idrarında, kanında da bulunmaktadır. Herhangi bir şeyin içindeki majik kuvvet, o şey uzakta da olsa, çoğu kez o şeyin bütün kısımlarında da varmış gibi düşünülür. Örneğin; bir ağacın büyüme ve mahsul verme gücünün, ağacın dallarında ve yapraklarında da var olmasını düşünmek gibi."[192] Çocuk sahibi olamayan kadınların hamile kalmak için kabirlerin üzerindeki topraktan kazarak yemeleri, kabrin etrafındaki ağaçlardan düşen yaprakları ovuşturup yemeleri, kabirlerdeki çeşitli nesnelere yüzlerini sürmeleri, kabirlerin yakınındaki tepelerden yuvarlanmaları; çeşitli nesneleri molla ya da hocalara götürerek okutup üfletip yemeleri, hamile kalamayan kadının Kurban Bayramı günü çocuklu bir kadını kucaklayarak onunla iç donunun bağını değiştirmesi vb. birçok uygulamada temas büyüsünün etkili olduğu görülmektedir. Burada majik bir güce sahip olduğu düşünülen kutsal mekân ya da kişinin temas halinde olduğu nesnelere dokunarak ya da onları yiyerek bu majik gücün kendilerine etki edeceği ve bunun sonucunda da çocuk sahibi olacakları inancı hâkimdir.

Doğum adetleri içinde yer alan bazı uygulamalarda ise taklit büyüsünün etkisi vardır. "Benzer işlemin, benzer olayı meydana getireceği"[193] temeline dayanan taklit büyüsü, özellikle hamile kalamayan kadının bir süre bir başkasının çocuğuna bakması, bebeğin göbeğinin iyi saklanırsa, onun bir ömür boyu bahtlı olacağına inanılması, bebeğin eşinin 40 cm. derinliğe gömülmesi aksi takdirde bebeğin sık sık yediğini kusacağına inanılması, farklı cinste bir çocuk sahibi olmak isteyen kadının bebeğin eşini ters çevirerek içine yedi tane şeftali çekirdeği, yedi tane de çakıl taşı koyarak gömmesi, başka doğum yapmak istemeyen kadının bebeğin eşini boş beyaz çuvala koyup kavak ağacına asarak kurumaya bırakması veya fazla sütü çamurla karıştırıp kurutması, kadının fazla sütünün nemli ve ıslak bir yere dökülmesi gibi uygulamalar, taklit büyüsünde yer alan "bir şey benzeriyle tedavi edilir" (similia similibus curantur) inancına dayanmaktadır.

192 Sedat Veyis Örnek, *age.*, s. 37.
193 Sedat Veyis Örnek, *age.*, s. 35.

Uygur Türklerinin doğumla ilgili inanış ve uygulamalarında kötü ruhlar (ki bunlar cin, albastı, karabasan, yalmavuz vb. şekillerde adlandırılmaktadır) önemli bir yer tutmaktadır. Bu kötü ruhlarla ilgili inanç ve onlardan korunmak üzere başvurulan çareler aslında hemen bütün Türk dünyasında yaygındır.[194] Bunların hamile kadına veya bebeğe zarar vermemesi için birçok uygulama yapılmaktadır. Uygur Türklerinin tasavvurunda ruhlar, karakter bakımından iyi ruhlar ve kötü ruhlar olmak üzere ikiye ayrılır. "Şaman ruhu, hakanların ruhları, kahraman ruhu, kabile ve soy üyelerinin ruhları iyi ruhlar kategorisine aittir ve bunların mensup olduğu aile ve toplumu koruduklarına inanılır. Kabile üyeleri arasında kötü niyetli kişilerin, cezalandırılarak öldürülenlerin, felakete uğrayıp ölenlerin, yabancı veya düşman toplumuna mensup kişilerin ruhları kötü ruhlar içinde yer alır. Bunların ruhlarının cin ve albastılara dönüşüp insanlara zarar verdiğine inanılır. Cin ve albastılar da kötü ruhlar grubunda yer alıp, karanlıklar dünyasında yaşarlar. Bunlar güçlü olup olmadıklarına göre, 'dev', 'albastı' ve 'cin' diye üçe ayrılırlar. İnanca göre, 'dev' kötü ruhlar arasında en güçlü olanıdır ve yalnız ağaçların dibinde, harabelerde, eski değirmenlerde yaşar. Devlerin ihtiyar kişilerin, doğum yapan kadınların ve bebeklerin ruhuna zarar verip onları hasta ettiklerine inanılır.[195] Bunların rüzgârına kapılan insanlar delirir, felç olur veya dili tutulur. Albastılar daha çok zayıf kişilere, özellikle bebeklere ve loğusa kadınlara zarar verirler. Albastılar insanlara daha çok beyaz elbiseli, beyaz saçlı ihtiyar nine görünümünde veya beyaz keçi biçiminde görünür. Cinler, kötü ruhlar arasında en zayıf olanıdır. Cinler de 'temiz cin' ve 'pis cin' diye ikiye ayrılır. Cinler mezarlarda ve harabelerde yaşar. 'Temiz cin' nispeten iyi ruh olup, insanlara pek fazla zararı dokunmaz. Bu cin insanlara beyaz elbiseli erkek görünümünde rastlar. Şamanlar temiz cinlerin yardımıyla gizli olayları bilirler, olacak olaylardan haber verirler. Şamanlar bu cinlere 'maşayih' derler. Bu cinler geceleyin hareket ettiklerinden, şamanlar

194 Lohusalara musallat olan bu kötü ruh, Çin seddinden Akdeniz kıyılarına, Buz denizinden Hind'e kadar yayılmış Türk folklor ve hurafelerinde al karısı, albastı, albis, almis adlarıyla yer almaktadır. Geniş bilgi için bk. Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 169.

195 Uygur Türklerinin anlatmalarında ve halk inanışlarında kötü ruhlardan biri olarak yer alan "yalmavuz/celmoğuz"un diğer ruhlarla ilişkisi ve bu konudaki inanışlar hakkında geniş bilgi için bk. Alimcan İnayet, *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/Celmoğuz*, Kanyılmaz Matbaası, İzmir, 2007, 281 s.

bunları gece çağırır ve faaliyetlerini gece vakti yaparlar. 'Pis cin' zayıf da olsa insanlara zarar verebilir. Bu cin daha çok beyaz saçlı ihtiyar nine, beyaz keçi ve ateş biçiminde görünür. Pis cinler daha çok bebeklere, loğusa kadınlara ve gebe kadınlara zarar vermektedir. Uygur şamanlarına göre, dev ve periler çok güçlü ruhlardır, dolayısıyla bunların sebep olduğu hastalıkları tedavi ederken, şamanlar çok ciddi olmaktadırlar.[196]

Uygur Türklerinin doğum etrafındaki inanış ve uygulamalarında ocak, ateş ve tütsü ayrı bir yere sahiptir.[197] Tütsü ve ateş çevirme geleneği[198] hem hamile kadını ve bebeği kötülüklerden korumak hem de kötülükleri ortadan kaldırmak için sık sık yapılan bir uygulama olarak dikkat çekmektedir. Ateş ve tütsünün arındırıcı bir özelliği olduğu ve tütsünün daha çok ardıç ağacından yapıldığını biliyoruz.[199] Ayrıca ateş ve dumanın, şamanların ayin sırasında şifa ve değişik amaçlarla da kullandığını da biliyoruz.[200] Burada bir başka unsur ise Uygur Türklerinde tütsü yapılan nesneler arasında elma kurusunun yer almasıdır. Çünkü Uygur Türklerinin inancına göre elma, kötü ruhları barındırmayan sihrî bir ağaçtır. Bu nedenle cinlerin ruhuna değsin diye elma ağacı veya elma kurusunu kullanarak tütsü yapılır.[201] Uygur Türkleri arasında nazar ve onu ortadan kal-

196 Adem Öger, Tugba Gönel, "Uygur Türkleri Arasında Şamanlar ve Tedavi Yöntemleri", *Turkish Studies*, Volume 6/4, 2011, s. 237-238.

197 Ateş, ocak ve tütsü arasındaki tarihi ve kültürel ilişki hakkında bk. Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 66-72; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), C. II*, TTK Yayınları, Ankara, 2002, s. 495-505; Metin Ekici, Adem Öger, "Türklerde Ocak Kültü ve Bu Kültün Alevilik İnancına Yansımaları" *2. Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik ve Bektaşilik Bilgi Şöleni Bildiri Kitabı*, C. 2, Grafiker Matbaacılık, Ankara, 2007, s. 1357–1367.

198 Ateş çevirme işlemi tütsüden farklı bir uygulamadır ve şu şekilde yapılmaktadır: "Beşikteki çocuğun cinler tarafından korkutulması nedeniyle sık sık ağladığında çocuğun ninesi bir tutam kamışı yakarak anne ile çocuğun üstünde ateşi çevirir. Anne çocuğu kucaklayıp üç adım veya yedi adım atarak yer değiştirir. Her defasında üç kez ateş döndürülür. Cinler beşiğe, kundağın üstüne gelir dolayısıyla çocuğu aniden korkutan, karabasan geldi diye düşünülür." Bk. Rahman Abdurehim, *Uyğurlarda Şamanizm*, Milletler Neşriyatı, Pekin, 2006, s. 113.

199 Bu konuda geniş bilgi için bk. Jean-Poul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 230-240; Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 93–109.

200 Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 80-90; Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 95-120.

201 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın-Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 142.

dırmak için yapılan uygulamaların oldukça eski olduğu muhakkaktır. Divanü Lügat-it-Türk'te bu konuda "egit", "ısrık" ve "monçuk" kelimeleri geçmektedir. Kaşgarlı Mahmud, "egit" sözcüğünü "göz dokunmaktan kurtulmak için çocukların yüzüne çalınan bir ilaç. Bu ilaç safrana bir takım şeyler karıştırılarak yapılır" diye açıklarken[202], "ısrık" sözcüğünü de "çocukları perilere ve göz dokunmasına karşı afsunlamak için ilaç yapıldığı zaman tekrarlanarak söylenir; çocuğun yüzüne tütsü verilerek 'ısrık ısrık' denir ki 'ey peri ısırılmış olasın' demektir" diye izah etmektedir.[203] Günümüzde "ısrık" sözcüğünün, Uygur Türkçesinde "ısrık", "ısrık salmak", "ısrıklamak", "ısrıkdan" gibi biçimleri bulunmaktadır ki, hepsi "tütsü" ve "tütsülemek" anlamına gelir.[204] Nazar başta olmak üzere çeşitli kötülüklerden korunmak ya da kötülüğü ortadan kaldırmak amacıyla yapılan tütsü, Uygur Türklerinin doğumla ilgili ritüelleri arasında hâlâ devam etmektedir.

Uygur Türklerinin doğum adetlerinde bazı hayvan ve kuşlarla ilgili inanış ve ritüeller öne çıkmaktadır. Bu hayvanlardan ilki kurttur. Doğum olayının ardından bebeğin cinsiyetini öğrenmek isteyen baba "Böri (kurt) mi tilki mi?" diye sormaktadır. Eğer bebeğin cinsiyeti erkek ise böri kız ise tilki denilmektedir. Ayrıca bebeği nazardan ve kötülüklerden korunmak amacıyla beşiğin yanına kurt kemiği konulmaktadır. Günümüzde Anadolu'da da nazarlık olarak kullanılan kurdun dişi ve tırnağı[205] Uygur Türkleri arasında da aynı amaçla kullanılmaktadır. "Kurt, proto-Türk topluluklarında bir totem iken Hun devrinde ata kültünün bir parçası haline gelmiştir. Türk dünyasının çeşitli yerlerinde kaya veya mezar taşları üzerinde ya da şaman elbisesi ya da malzemelerinde Tanrı-kurt tasvirlerine rastlıyoruz. Kurtla ilgili olarak zamanla gelişen hayvan-ata kavramı devlet, hükümdarlık vb. unsurların simgesi de olmuş; gök ve yer unsurlarıyla ilgili çeşitli anlamlar kazanmıştır. Birçok hayvanda söz konusu olduğu gibi, kurt da İslamiyetten sonra, eski ilahî anlamları-

202 *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, C. I,* (çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, Ankara,1991, s. 51.

203 *Divanü Lugat-it-Türk, C. I,* s. 99.

204 *Uygur Tiliniñ İzahlik Luğiti,* Şincañ Helk Neşriyatı, Urumçi, 1999, s. 1330-1331

205 Anadolu'da kurtla ilgili inanış ve anlatmalar için bk. Yaşar Kalafat, "Sözlü Kültürümüzde Bursa ve Yöresi Örnekleriyle Kurt-I" *II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildiri Kitabı,* Bursa 2005, s. 415-421; Yaşar Kalafat, *Türk Mitolojisinde Kurt,* Berikan Yayınevi, Ankara, 2012, 134 s; Adem Öger, "İçel Yöresinde Nazarla İlgili İnanış ve Uygulamalar," *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı-IV,* Ankara, 2006, s. 1562-1563.

nı büyük ölçüde kaybetmiştir. Birtakım kalıntılarsa tamamıyla İslamiyete uydurulmuştur. Kurdun bazı olumsuz anlamlar kazanması dışında, özellikle yiğitlik ya da güç simgesi olması, nazardan sayılması gibi bazı anlamları devam etmiştir."[206] Uygur Türkleri arasında kurt kemiğinin koruyucu bir unsur olarak kullanılması, onun eski Türk mitolojisi ve inanç sistemindeki yerinin günümüzdeki bir uzantısıdır.

Doğum etrafındaki inanış ve uygulamalarda dikkat çeken hayvanlardan biri de devedir. Türk kültüründe deve özellikle Türklerin İslamiyeti kabulünden sonra görülmeye başlar. Buğra adı her türlü hayvanın damızlığını belirler.[207] Diğer birçok hayvan gibi deve de Türk mitolojisinde alp simgesi ya da bir ongundu. Özellikle buğra denilen erkek develer kahramanlar tarafından töz olarak kabul ediliyordu. İslamdan önce olduğu gibi İslamiyetten sonra da devenin töz olma vasfının devam ettiğini görüyoruz; örneğin Karahanlılarda deve unvan ongunu idi. Onun zaman zaman erken devirde ya da İslamiyetten sonra kanatlı olarak da tasvir edilmesi bu hususlara işaret etmektedir.[208] Jean-Paul Rouh, bozkır sanatında nadir rastlanan ve ismi adbilimde Karahanlılar dışında pek de itibar görmeyen bir hayvan olan deve söylencesiyle ilgili gerçekten önemli kanıtlar bulamadığını belirterek; "Bununla birlikte deve güreşleri, kaya üstü resimlerinin de desteklediği gibi, Türkler arasında tarih öncesi dönemlerden günümüze kadar büyük ilgi görmüştür. Bunun dinsel rolü her ne kadar pek açık değilse de kafatasının kem göze karşı nazar şeklinde Türkiye'de deve hala önemli sayılmaktadır."[209] demektedir. Doğumla ilgili inanış ve uygulamalarda, hamilelik döneminde deve etinin yenilmemesine karşın deve yününün kötülüklerden ve karabasandan korunmak amacıyla hamile kadın tarafından döşeğin içine konulması, ip yapılarak boynuna takılması ve kıyafetin iç astarına yerleştirilmesi dikkat çekmektedir. Hatta doğumdan sonra da deve yününden yapılan ip bebeğin boynuna veya bileğine takılmakta ve bebeğin kundağına konulmaktadır. Bu durum deve

206 Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 134-136

207 Jean-Poul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 194.

208 Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s. s. 146-147.

209 Jean-Poul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 195.

ile ilgili olarak özellikle İslamî dönemle birlikte ortaya çıktığı düşünülen bir inanış ve buna bağlı uygulamanın Uygur Türkleri arasında ne şekilde varlığını sürdürdüğünü göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Uygur Türkleri arasında kutsanan ve değer verilen kuşlardan biri kırlangıçtır. Dostluğun ve şefkatin simgesi olan kırlangıç, "insanları kazadan ve beladan kurtaran kuş" olarak bilinir. Bu nedenle Uygur Türkleri arasında evlerin çatılarına, kapıların üzerine onlar için yuva yapılır. Çünkü "kırlangıcın yuva yaptığı eve talih konar" inancı vardır. Ayrıca kırlangıç öldürülmez ve yakalanmaz. Onu yakalayan kimsenin ellerinin tutulacağına inanılır.[210] Bu inanışlara bağlı olarak hamile kalmak isteyen kadınlar, kırlangıcın yavrusunu otla pişirerek yer. Yine hamile kalmak isteyen kadın, harabelerdeki kuşların yuvalarına (genellikle serçelerin yuvası) elini uzatır ve eline ne gelirse gözünü yumup onu ağzına atıp yer. Kuş yavrusunu yeme âdeti, ikiz çocuk sahibi olmak isteyen kadınlar arasında da vardır. Hamile kadınlar, ikiz doğurmayı isterlerse, kırlangıcın yavrusunu bulup, onu başka bir yiyecekle karıştırmadan canlı olarak yutarlar.

Hamile kalamayan kadınların ağaçtan dilek dilemeleri, ağaca çaput bağlamaları, kız çocuk dileyenlerin iğne; erkek çocuk dileyenlerin ise kavak ağacına bıçak saplamaları gibi uygulamalar dikkat çekmektedir. Bu inanış ve uygulamaların temelinde ise ağaç kültünün yer aldığını söylemek mümkündür. Çünkü Türk mitolojisinde kutsal ağaç, Tanrı'nın yeryüzündeki en önde gelen sembollerindendir. O, Tanrı'yı sembolize etmenin yanı sıra Tanrı kutunun kaynağını da temsil etmektedir. Kutsal ağaç, kişioğlunun dileklerini Tanrı'ya iletme görevi üstlenmektedir ve onun altında ya da etrafında yapılan törenler ve sunulan kanlı ve kansız kurbanlar doğrudan doğruya Tanrı muhatap alınarak yapılmaktadır.[211] Uygur Türkleri arasında ağaçla ilgili uygulamalar, çoğunlukla kutsal mekânların (Kaşgarlı Mahmud, Said Ali Arslan Han'ın mezarı gibi) yanında bulunan ağaçların etrafında gerçekleşmektedir. Burada atalar kültü ile ağaç kültünün kutsal mekânı meydana getirdiğini ve çeşitli dileklerin Tanrı'ya iletilmesi için bir merkez olduğunu söylemek mümkün-

210 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın-Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 153.

211 Pervin Ergun, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, AKM Yayınları, Ankara, 2004, s. 376.

dür.[212] Bir başka ifadeyle çocuk sahibi olmak arzusu ile kutsal yerlerin, ağaçların ve mezarların ziyaret edilmesi inanç ve âdeti, geleneksel Türk dini dönemine uzanmakta ve oradan adak ve ziyaret inançları şeklinde Müslümanlaşmak suretiyle onlar, İslami dönemde de varlığını sürdürmüş ve günümüze uzanmış görünmektedir. Bu noktada kadınların ağaç kovuklarından, tepelerdeki çukur yerlerden ve pınarlardan çocuk dileme adetlerinin temelinde, bu mekânların Türk mitik düşünce sisteminde üremenin merkezinde yer alan kadının cinsel organını sembolize etmesi muhtemeldir.[213]

Binlerce yıldır yaşamımızda yer edinen sayılar, öteden beri insanlığın kafasını meşgul etmiş, sadece matematik terimi olmaktan çıkarak inanışlara da konu olmuştur. Sayılara yüklenen gizli anlamlar beraberinde sayı sembolizmi ve sayı mistisizmini oluşturmuş ve bu alan edebiyattan folklora, mimariden müziğe, büyüsel uygulamalardan dinsel pratiklere ve inanç sistemlerine kadar pek çok sahada kendisini hissettirmiştir. Bütün dinlerde ve inançlarda öne çıkan sayılardan biri "yedi"dir.[214] Uygur Türklerinin doğumla ilgili inanış ve uygulamalarında da "yedi" sayısı önemli bir yer tutmaktadır. Hamile kalamayan kadının yedi evden birer kâse un toplayarak hocaya götürüp okutarak yemesi, hasat dönemlerinde tarlaya giderek yedi ailenin tarlasından buğday veya mısır toplaması, hamile kadınların yedi evliyanın adının yazılı olduğu kâğıdı sol bağrına asması, doğum yapan kadının evine ilk yedi gün çocuğu olmayan veya çocuğu yaşamayan kadınların girememesi bunlardan sadece bazılarıdır.

Uygur Türklerinin halk şiiri içinde önemli bir yer tutan ve ninni karşılığında kullanılan "elley koşakları" günümüzde de çocukları uyutma ve avutma işleviyle söylenmeye devam etmektedir. Beyit ya da dörtlük nazım birimiyle söylenen bu koşaklarda annenin bebeğiyle ilgili duyguları ve bebeğin geleceğine ilişkin hayalleri yer almaktadır.

---

212 Türk boylarında "mezarlar" ya da kutsal mekânlar olarak kabul edilen "dağlar"ın ağaç ve pınar kültü ile sıkı münasebetini Türk mitik anlayışındaki "ıduk yer-sub" çerçevesinde açıklamak mümkündür. Bk. Abdülkadir İnan, " Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü", *Makaleler ve İncelemeler, C. II*, TTK Yayınları, Ankara, 1998, s. 253-259.

213 Hebibe Tursinniyaz, *age.*, s. 24-25.

214 "Yedi" sayısı hakkında geniş bilgi için bk. Annemarie Schimmel, *Sayıların Gizemi*, (çev. Mustafa Küpüşoğlu), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 140-168.

Sonuç olarak, hayatın önemli geçiş dönemlerinden birini oluşturan ve aileye bütünlük kazandıran doğum olayı, Uygur Türkleri arasında da çeşitli inanış ve ritüelleri beraberinde getirmiştir. Bu inanış ve ritüellerin temelinde eski Türk dininin, şamanlığın ve Türk mitolojisine bağlı inanışların bulunduğunu görmekteyiz. Kaynağını eski Türk dininden alan ve zamanla gelenek, görenek ve inanç dokusu içinde günümüze kadar ulaşan bu ritüeller, varlığını tüm canlılığıyla günümüzde de sürdürmektedir. Ancak inanç ve kutsal temelinde gerçekleştirilen bu ritüeller, yüzlerce yıllık zaman, din ve ekolojik faktörlere bağlı olarak bazı değişimler geçirmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

UYGUR TÜRKLERİNDE DÜĞÜN ÂDETLERİ

Evlenme, mutluluk verici, gelenekleri canlandırıcı, eğitici ve eğlendirici fonksiyonlarının yanında insanları bir araya getirme özelliği ile de oldukça meşakkatli bir hazırlıklar bütünüdür. Kişiye, toplumun bir üyesi olmanın hazzını ve toplumda düzen içinde yaşamanın gerekliliğini hissettiren evlenme, aynı zamanda insanları bir araya getirerek bireyler arasındaki toplumsal bağları kuvvetlendirmekte ve ortaklığı pekiştirmektedir.

Hayatın en önemli geçiş dönemlerinden biri olan evlenme, insanın kendine ve çevresindekilere duyduğu saygıyı, sevgiyi paylaşmanın güzel, renkli ve zengin örneklerini taşıyan alanıdır. Evlenme olayının hemen her safhasında karşımıza çıkan ritüeller, bu paylaşmanın en çarpıcı örnekleridir. Gösterme, koruma, temizleme, bereket getirme, saadet temin etme, kırma, zürriyet, sakınma, birleştirme, ayrılma, üzüntü ritleri gibi pek çok gruba ayırabileceğimiz ritüeller, aslında evlenme olayının nihaî amacını yansıtan unsurlardır. Evlenme olayının temeli düğündür.

Düğün kelimesi ise "düğmek" mastarından gelmektedir. Düğmek; "bağlamak", "düğümlemek" demektir. Çağataycada ve Uygurcada "düğüm" anlamında kullanılmıştır. Anadolu ağızlarında m-n değişiminden dolayı "düğün" olmuştur.[215] Ayrıca "tügün" kelimesi Divanü Lûgati't-Türk'te bağlama anlamına gelen "akd"e karşılık gelmiştir.[216]

Toplumun önemli paylaşım anı ve alanlarından biri olan düğün, Uygur Türkleri arasında büyük önem taşımaktadır. Düğünü "ömür sodisi" olarak adlandıran Uygur Türkleri, eş seçiminde dikkat edilecek

[215] Ali Yakıcı, "Düğün Kelimesi ve Kültürümüzdeki Yeri", *Millî Folklor*, C.2, S. 11, 1991, s. 33-34.

[216] *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks" IV*, (çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, Ankara, 1991, s. 668.

hususu "Kirġak körüp bez al, ana körüp kiz al (Kenarına bak bezini al, anasına bak kızını al)" şeklindeki atasözü ile özetlemektedirler.

Uygurlarda tek eşli bir aile yapısı mevcuttur; ancak aile yönetiminde daha erkek egemen bir yapının hâkim olması sebebiyle Uygur erkeklerinin birden fazla eşe sahip oldukları da görülür. Çocuğu olmayan bayanların eşlerinin bir kez daha evlendikleri görülür. Bu duruma sebep neslin devamlılığını sağlama arzusudur. İki eşli olan bir erkeğin eşleri "büyük hatun" ve "küçük hatun" olarak adlandırılır. Küçük hatuna ayrıca "tokal" da denilir. Uzak bölgelerde ticaretle uğraşan erkeklerin yine bir kişi ile daha evlendikleri de görülmektedir.[217]

Uygur Türklerinde evlenme yaşı önceki dönemlerde, erkeklerde 16-18, kızlarda ise 15-17'dir.[218] Ancak 1949'dan sonra, yeni nikâh kanununda evlenme yaşı alt sınırı 18'e çıkartılmıştır.[219] Evlilik kararının alınmasında ise ailelerin etkisi büyüktür. Uygurlar genellikle eş seçiminde kendi toplumlarını tercih etmekle birlikte; akraba evliliği yapmamaya da özen gösterirler.[220] Akraba evliliği yapmak isteyenlerin en az üç göbek kan bağının olmamasına dikkat edilir. Erkek ve kadından birinin ölümü halinde hayatta kalana evlenmek için izin verilir; fakat eşinin ölümünden sonra en az yüz gün yas tutarak beklemesi gerekmektedir.[221]

Uygurlarda pek az rastlansa da farklı din ve milletteki kişilerle evlilik de görülür.[222] Uygur Türklerinin yaşadığı bölgelerde sosyal, be-

217 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 234-235.

218 Uygur Türklerinde kızların evlilik yaşlarının 19. yüzyılda daha erken olduğunu biliyoruz. 1890-1892 yılları arasında Turfan ve Hami şehirlerinde gözlem ve derlemelerde bulunan Nikoloa Federoviç Katanov, Uygur kızların evlilik yaşlarına ilişkin şunları söyler: "Turfan ve Toksun kızları 10 yaşından itibaren kocaya varırlar ve 13 yaşından itibaren de doğum yapmaya başlarlar. Kızlar ne kadar erken kocaya varırlarsa o derece de erken yaşlanmaktadır. Genel olarak kızları, kocaya aileleri veya büyük ağabeyleri vermektedirler. Zaten geline ve damada evlilik rızaları olup olmadığı pek sorulmaz." Bk. N.F. Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, (çev. Attila Bağcı), Kömen Yayınları, Konya, 2004, s. 29.

219 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 237; Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 172.

220 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 236.

221 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 105.

222 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 236.

şeri ve coğrafî farklılıklar sebebiyle farklı düğün âdetleri görülmektedir. Ayrıca bu âdetlerde çeşitli dinlerin tesiri de bulunmaktadır.[223] Örneğin; eski dönemlerde düğünde erkek ve kızlar atlı iki sıra şeklinde düğün meydanında toplanırdı. Meydanın ortasına arça (akçam) ağacından ateş yakılır, şaman (kam) ağacın çevresine kımız serper, evlenenlere başarı ve mutluluklar dilerdi. Ardından evlenen erkek ve kız, atla ateşten atlatılarak düğün töreni bitirilirdi.[224]

Nikâh, insan hayatındaki en önemli hususlardan biri olup, ailenin birlikteliği ve nesillerin devamlılığının kaynağıdır. Bu sebeple Uygur Türkleri düğün ve nikâh törenine ayrıca önem gösterirler.[225] Uygur Türklerinin düğün âdetleri köklü bir geçmişe sahiptir ve zaman içerisinde değişikliklere uğrayarak bugünkü halini almıştır. Aile kurumu nikâh etrafında şekillenmektedir. Nikâh olgusunda din mefhumunun da önemli bir etkisi vardır.[226] Uygur Türklerinin evlenme ile ilgili âdetlerini düğün öncesi, düğün sırası ve düğün sonrası olmak üzere üç başlık altında değerlendirmenin uygun olacağı kanaatindeyiz.

2.1. Evlenme Şekilleri

Anne-baba çevrede uygun olan kısmeti gözetir. Uygun kişiyi bulduklarında oğullarının da onayını alarak kız tarafına niyetlerini bildirirler. Erkek ile kız birbirlerini beğendiği takdirde erkek kıza gümüş yüzük (maddi durumu iyi olanlar altın yüzük) veya muska (nazarlık); kız ise erkeğe gül deseni işlenmiş çiçekli mendil hediye eder.

Bazı aileler birinin oğlunu-kızını küçükken beğendiğinde "Bala kilivalimen (Benim çocuğum olsun)", "Obdan bala boldi (İyi çocuk oldu)" gibi sözlerle niyetini kızın ya da erkeğin ailesine bildirir. Onlar da uygun görürse bu durum resmi olarak görüşülür.

Kız çocuğu fazla olan bazı aileler, anne babası olmayan bir erkeği damat olarak seçip kızlarından biri ile evlendirirler. Artık o damat,

223 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 128.

224 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 104.

225 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 128.

226 Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 170.

evin oğlu olarak görülmeye başlanır. Buna "oğulçilap ekiriş (oğul almak)" denir. "Dellal" adı verilen kadınların arabuluculuk yaparak gençleri tanıştırmasıyla da evlilikler gerçekleşmektedir.[227]

Lopnur bölgesinde yaşayan Uygur Türklerinde, kız-erkek beğenme ile ilgili şöyle bir âdet söz konusudur: "Kız çocukları yetişme çağlarındayken beğenildiği takdirde, onlar oynarken eteğinin bir yeri o aile büyüğü tarafından kızın haberi olmadan kesilir. Erkeğin ise başına veya omzuna beyaz bir ip iliştirilir. Çocuklar evlerine döndüklerinde, aileleri bunu görünce çocuklarına bir kısmet çıktığını anlar. Daha sonra erkek tarafı bir elçiyle dokuz tane balık başını pişirip sofra içine koyarak gönderir. Şayet kız tarafı münasip görmezse dokuz tane balık başını pişirip sofrayı geri gönderir."[228] Bazı bölgelerde de erkek tarafına kızlarını vermek isterlerse çocuğun gömleği ya da eteğine aynı şekilde bir işaret koyarlar. Eğer kızlarına o kişiyi layık görmezlerse bu işareti görmezden gelirler.[229]

Eski dönemde Uygur Türklerinde iki yakın dost, eşleri hamile olduğunda biri kız diğeri erkek olursa bunları evlendirmek için birbirlerine söz verirler ve bebekler doğduktan sonra da bunu gerçekleştirirlerdi. Günümüzde samimi iki ailenin çocuklarını bu şekilde "beşik kertmesi" âdeti bazı bölgelerde devam etmektedir.

Gelinin eşi vefat ettiğinde kayını ile evlendirme geleneği yoktur. Ancak eski dönemlerde mülkiyetin devamını sağlamak için yenge-kayın evlilikleri ayrı evlerde oturmak şartıyla gerçekleştirilmiştir. Fakat kadın ölürse, erkeğin baldızı ile evlenmesi söz konusu olabilmektedir.[230]

Görüldüğü üzere Uygur Türklerinde toplum yapısının da etkisiyle eş seçiminde ailenin rolü büyüktür. "Yer su bilen kökürer, er ata-ana duası bilen (Yer su ile yeşerir, çocuk anne baba duasıyla)" şeklindeki Uygur atasözünde ifade edildiği gibi, gençler genellikle anne ve babalarının isteğini kırmazlar. Ayrıca ergenlik çağına gelen kızların aileleri, kızlarını erkeklerle görüştürmekten sakınırlar. Sevdiği olan kız, şayet ailesi sevdiğine vermezse kaçarak evlenir. Küçük yaşta bir kızı sevmesine rağmen, ailesinin onların evlenmesine izin vermemesi halk koşaklarında sıklıkla dile getirilen konulardan biridir. Örneğin;

227 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 239.
228 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 239; Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 173.
229 Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 173.
230 Abdurehim Hebibulla, *age.*, 236.

Étim oynap sundurdi, kuşbaş égerimni,
Atam maña ép bermeydu, söygen yarimni.

Akkina köñlek kiyipsiz, ak tikenler ilmisun,
Ak tikenler ilsa ilsun, vede yalğan bolmisun.

Sen kayaktin kélisen, çiraylikim közi humar,
Saña tilim tegmisun, boynuñğa askin tiltumar.[231]

Atım oynayıp parçaladı, kuşbaşı eyerimi
Babam bana alıvermedi sevdiğim yâri

Bembeyaz gömlek giymişsiniz, akdikenler batmasın
Akdikenler batarsa batsın, verilen söz yalan olmasın

Sen nereden gelirsin, güzelim gözü kara
Sana gönlüm değmesin, boynuna as nazarlık

Uygur Türkleri arasında evlenilecek kıza ilişkin düşünce kesinleştikten sonra, genel olarak görülen düğün âdetleri ve aşamaları şöyledir:

2.2. Düğün Öncesindeki Âdetler

2.2.1. Arabulucu Gönderme (Elçi Evetiş)

Kız ve erkek birbirlerini beğenip evlenmeye karar verdikten sonra ailelerine evlenme taleplerini bildirirler. Her iki aile de uygun görürse, erkek tarafı kız tarafının ailesine elçi gönderir.[232] Kaşgarlı Mahmud'un eserinde bahsettiği "savçı" (elçi, hısım ve dünürler arasındaki elçi)[233] ve "arkuçi" (İki kişi arasında araç olan, evlenme zamanında dünürler arasında gelip giden kişi)[234] kelimeleri, bu geleneğin eskiden beri devam ettiğinin göstergesi mahiyetindedir. Böyle arabulucuları, öncelikle erkek tarafı bulur ve vekâleten kız tarafına gönderir. Bunlar kız tarafına gider, ilk olarak erkek tarafının isteğini uygun bir dille anlatırlar. Kız tarafı oğlanı münasip görürse "Herkaysileridin kizimizni ayimaymiz (Kızımızı hiç kimseden esirgemeyiz)" der, eğer istemezse de "Kızımız daha küçük" ya da "Kızımızın başı bağlı" diyerek elçiye bildirirler. Kızın anne ve

231 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 241.
232 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 128.
233 *Divanü Lûgat-it-Türk Tereümesi, C. III*, (çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, Ankara, 1991, s. 154-155.
234 *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, C. I*, (çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, Anakara, 1991, s. 141.

babası bu isteğe katılıp katılmadığını ifade eder veya belli bir süre düşündükten sonra cevap vereceklerini söylerler. Bir cevap alıncaya kadar arabulucu, kız evine sık sık gider. İki taraf birbirine yüz yüze söyleyemediği sözleri ve isteklerini arabulucu aracılığıyla iletirler. Atalarımızdan kalan "elçiye zeval yoktur" sözü bundan kaynaklanmıştır.[235] Elçi, kız tarafının rızasını aldıktan sonra "çay ekéliş (çay alıp gelme)" aşamasına geçilir.[236]

Tarım ve Könçi ırmağının iki kenarında yaşayan Uygur Türklerinde kızın evine gönderilen elçinin sofrasına yedi tane erkek hayvanın (ceylan, geyik, koç vb.) kelleleri pişirilip gönderilir (bu, oğlumuz yetişkin oldu anlamına gelir). Kız tarafı da kızlarını oğlana uygun görürse yedi tane dişi hayvanın kellesini pişirip elçinin sofrasına koyup geri gönderir. Şayet kızı oğlana uygun görmezlerse ya da kızın başı bağlı ise yedi tane erkek hayvanın kellesini pişirip cevaben gönderirler. Bu adet Lopnur bölgesinde halen devam ettirilmektedir. Buradaki yedi sayısı sembolik bir sayıdır. Uygurların sosyal yaşamındaki değişime bağlı olarak elçi, günümüzde ekmek ve çeşitli yemeklerin olduğu bir sofra götürür. Kız evi elçiye sofra hazırlar ve durumu kabul edip etmediğini bildirirler.[237]

2.2.2. Düğünlük Alma (Toyluk Békitiş)

Kız tarafı olumlu cevap verdikten sonra kızın mihr hakkı için alışverişe çıkılır. Kızın yiyecek ve giyecek ihtiyacı alınır ve bunlar elçi ile kız tarafına gönderilir.[238] Gelin için en az üç, en çok dokuz parça kıyafet, doppa, çapan, yağlık, etek, ziynet eşyaları, bir çift altın veya gümüş bilezik hediye edilir. Maddi durumu iyi olan aileler birçok kıyafet bir çift bilezik, yüzük, kolye, altın taç, altın işlemeli doppa gibi ziynet eşyalarını hediye ederler ve bunların sayısı da genellikle dokuzdur. Ayrıca birkaç koyun ya da 2-3 inek hediye edebilir. Toy âdetinde üst sınırın 9 olması eski Türk ananesinde kutsal sayı olarak görülmesinden kaynaklanır.[239]

---

235 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 105.

236 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 128; Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 241; Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 172.

237 Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 174.

238 Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 175.

239 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 243.

2.2.3. Çay Alıp Gelme (Çay Apiriş/Çay Ekéliş)

Bu tören kız evinde yapılmaktadır. Erkeğin yakınları, komşuları, erkek tarafını temsilen hediyeler alıp kız tarafına gider. Aynı gün her iki tarafın temsilcileri ve mahalle sakinleri ayrı bir odada toplanıp kıza alınacak eşyalara ve erkek tarafının kız tarafına vereceği "aş süyi"ni kararlaştırırlar. Eğer dünürler alınacak şeyler konusunda kendi aralarında bir karara varmış ise, tekrar konuşmaya gerek duymazlar. Günümüzde "kiçik çay (küçük çay) ve "çoñ çay (büyük çay)" adı altında bir araya gelmelerde, kıza alınan eşyaları sergileme âdeti ortaya çıkmıştır.[240]

Uygur Türklerinde çay "küçük ve büyük çay" olmak üzere ikiye ayrılır. Küçük çay "makul çayı" veya "tézim çayı" olarak da adlandırılır. Damadın annesi birkaç kadın ile birlikte elçiyi de alarak kızın ailesini küçük çay için ziyarete gider. Ailenin rızası alındıktan sonra "büyük çay" yapılacak güne karar verilir. Büyük çay kız tarafında yapılır ve buna kız ve erkek tarafından 50-60 kişi katılır. Büyük çayda; damadın akrabaları geline, gelinin anne ve babasına, yakın akrabalarına çeşitli hediyeler (elbiselik kumaş vb.) alıp bunlardan bir bohça yaparak götürür. Ayrıca bir miktar pirinç, başına kırmızı kumaş bağlanmış koç veya koyun, yağ, ekmek, şeker ve tuz götürülür. Kız tarafı da bu canlı hayvanı getiren kişiye karşılığında bir şeyler verir. Büyük çayda getirilen hediyeler sandığa konur ve bunlar sandıktan çıkarılarak gelenlere gösterilir. Sandığı açacak kadın, erkek tarafının ailesince daha önce hiç evlenip boşanmamış birilerinin arasından belirlenir ve kendisine de yağlık, gömleklik kumaş verilir. Eğer, sandığı açan kadın iki kez evlenmiş ya da boşanmış olursa, gelinin de boşanacağına inanılır. Sandığı açan kadın, önceden hazırlanmış olan "çaçku (saçı)"yı etrafa saçar. Saçı, misafirler tarafından yerden toplanır. Çünkü saçıdaki nesnelerin uğurlu olduğuna inanılır. Ayrıca gelin ve damadın sağdıçlarının da bekâr olmaları şarttır.[241] Büyük çay sona erdiğinde kızın yakın arkadaşlarından birinin annesi gelini ve 30-40 kadar arkadaşını misafir eder. Büyük çay günü, düğün yapılacak tarih belirlenir. Düğünün iki bayram

240 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 106.

241 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 128; Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 241; Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 106.

arasına (Ramazan ve Kurban) denk gelmemesine dikkat edilir. İnanışa göre düğün bu tarihler arasında olursa kız oğlana kavuşamayıp arada kalırmış. Büyük çay sona erdiğinde, düğünü olacak kızın yakın arkadaşlarından birinin annesi özellikle bohça hazırlayıp, kızı kendi evinde misafir etmek için davet eder. Ayrıca düğün günü bu aile, kızı ve kızın yakın arkadaşlarından oluşan 30-40 tane kızı evinde misafir eder.[242]

2.2.4. Düğün Yemeği İçin Hazırlık (Aş Süyi)

Düğün yemeği için gerekli malzemelere "aş süyi" denilmektedir. Bunları kararlaştırmak ve gerekli hazırlıkları yapmak için bir yerde toplanılır ve et, yağ, pirinç, çay, tuz ve sebze gibi malzemeler düğünden bir gün önce kız tarafına gönderilir. Düğün olmadan önce kızın birkaç arkadaşı, kız ve erkek tarafından getirilen eşyalarla "evi hazırlamaya" gelirler. Kızlar evi düzdükten sonra, oğlan tarafı onları misafir eder ve her birine sabun, havlu ve ıtır vererek onların gönlünü alır. Gelinin arkadaşlarını erkek tarafı misafir eder ve onlara hediyeler verir. Büyük çaydan sonra gelin ve damat nikâh işlemlerini başlatırlar.[243]

Düğün yemeği için yapılan hazırlıklardan biri de odun hazırlama işidir. Düğünden iki üç gün önce damadın evinde mahallenin gençleri toplanır ve düğün hizmeti ile düğün yemekleri hazırlamak için kullanılacak odun konusunda istişarede bulunurlar. Buna "toy pariñi (düğün görüşmesi)" veya "yantak pariñi (yakacak görüşmesi)" denir. Burada yiğitbaşı belirlenir. Düğünde hizmet edecek gençlerin görev dağılımı yapılır. Sonraki gün, bütün gençler odun getirmek için ormana gider. Ormandan at arabasına odun yükleyerek geri gelmek için yarışırlar; çünkü ilk geri dönenin atına kırmızı şal bağlanır.[244]

2.3. Düğün Sırasındaki Âdetler

2.3.1. Nikâh

Düğün günü sabahleyin nikâh kıyılır. Nikâhta gelin ve damadın sağdıçları da bulunur. Öncelikle gelin için "mihr hakkı/süt hakkı" belirlenir. Daha sonra nikâh törenine geçilir. Eskiden damat, bilinen

242 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 129.

243 Abdukerim Rahman vd., *age.*, s. 129; Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 106.

244 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 271.

bir nedenle nikâha gelemezse onun bıçağına nikâh kıyılırdı. Nikâhta gelin ve damadın "Evet!" cevaplarını herkesin duyması şarttır. Şayet duymayan olursa "Evet!" cevabı onlar duyduğunu belirtinceye dek tekrar edilir. Nikâh kıyıldıktan sonra davetliler gelin ve damadı tebrik ederler. Nikâhtan sonra gelin ve damada tuza batırılmış iki lokma ekmek yedirilerek "Nikâh Fatihası (duası)" okunur. İnanışa göre tuz, iki gencin muhabbetini artırırmış. Tuza batırılmış ekmeği kâseden alırken, damadın sağdıcı ile gelinin sağdıcı çevik davranarak bunu daha önce almaya çalışırlar. İnanışa göre hangisi ekmeği önce alırsa, diğer taraftan korkmazmış.[245]

Uygur Türklerinde en eski dönemlerde yapılan düğünlerde, kamlar önderliğinde kara koç ya da kızıl horoz kurban etme geleneğinin olduğu da bilinmektedir.[246]

2.3.2. Düğün Yemeği (Toy Éşi Bériş)

Düğün gününde, düğüne katılanlara ikram edilen yemeklere "toy éşi" denilmektedir. Bu yemek ayrıca düğünün başladığını bildirir. Yemek için birçok hayvan kesilir. Eski dönemlerde misafirler, düğüne atlı bir kişi gönderilmek suretiyle davet edilirdi. Davetliler, tebrik etmek için düğün evine gelir ve yemek yerdi. Düğün günü kız tarafı düğün yemeği hazırlayıp her iki tarafın erkek misafirlerine ikram eder. Düğün yemeğinde çörek, çorba, etli yemek ve meyve ikram edilir. Günümüzde çorba ve etin yerini pilav almıştır.[247]

Düğünde birçok hayvan kesildiği için, düğün sahibinin akrabaları, komşuları ve dostları "toy éşi"nda kesilerek yemek yapılması için koyun, koç ya da inek vererek düğün sahibine destek olmaktadırlar. Günümüzde bu yardımlaşma özellikle Maralbaşı, Mekit, Atuş, Bügür, Hoten ve Lopnur gibi yerlerde devam etmektedir.

Düğün sabahı, erkenden kız evinde yemek kazanları kurulur ve erkek tarafının da yardımıyla misafirler burada ağırlanır. Sabahleyin düğün yemeği olarak börek, çorba, çay, etli yemek ve meyveler ikram edilir. Günün diğer vakitlerinde ise çorba ve etin yerine pilav ikram edilir.

---

245 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 129; Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 106-107; Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 176.

246 Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 175.

247 Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 177.

Bayanlara ikram edilen yemek çeşidi biraz daha fazladır. Sofrada kuymak (gözleme), boğursak (lokma), börek, sambusa (bir tür börek), kaymak, çay, mantı, kebap, çorba, et, pilav, çeşitli meyve ve kuru yemişler bulunur. Yemek, gelin ve damat tarafında olmak üzere bayanlara iki kez verilir. İki ailenin büyükleri yemekte hazır bulunur. Ayrıca her iki taraf kendilerinin uzaktan gelen misafirleri için yemek verirler. Düğünden sonra damada arkadaşları ve kardeşleri ile birlikte düğün eğlencesi düzenlenir. Gelinin evine gelindiğinde 12 makam eşliğinde eğlenilir.[248] Düğüne katılanlar gelin ve damat için mutlaka hediye getirirler. Bu hediyeye "busut" adı verilir.[249]

2.3.3. Gelin Alma (Toy Köçürüş/Kiz Köçürme)

Uygur Türkleri, düğün ve nikâhı mukaddes gördükleri için gelinin hazırlanmasına ayrıca önem verirler. Geline "didim" (taç), altın bilezik, taşlı yüzük ve kehribar kolye takılır. Ayrıca çeşitli şekillerde işlenmiş süslemeli "doppa" da giydirilir.[250]

Uygur Türklerinde özellikle kadınlar düğünlerde gösterişli kıyafetleri tercih ederler. Düğün için ipek veya kıymetli kumaşlardan kıyafetler dikilir. Altın veya kıymetli taşlarla işlemeli kıyafetler giyilir. Gelinler bu kıyafetlerini düğünden sonra saklar, özel günlerde de giyerler. "Toy éşi" verilip misafirler ağırlandıktan sonra akşama doğru damadın annesinin önderliğinde damadın kadın akrabaları kız tarafına gider. Toy meşrebinden sonra damat ve arkadaşları da kız evine gider. Daha sonra kızın akrabaları ile birlikte tüm ahali gelini damadın evine getirir. Gelin konvoyu davul zurna ile kız evine gelini almaya gider. Kızı almaya gelen erkeğin arkadaşları, burada çeşitli şakalar yapar. Kız, annesi ve babası ile vedalaşır ve anne babası kıbleye dönüp gelin ve damadın mutluluğu için "Başı baş, ayağı taş olsun" diye dua eder, gelinin başında ekmek ve sofra çevirir.[251] Bunun ardından saçı yapılır. "Çaçku çéçiş" denilen saçı geleneğinde gelinin başından para, çilan, iğde, şeker gibi nesneler etrafa saçılır. Erkeğin babası veya amcası kızı ata bindirerek evine

248 Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 178.

249 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnografiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 263.

250 Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 179.

251 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 129; Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 106-107; Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 179-181.

getirir. Gelin, erkek evine duvağı kapalı olarak götürülür. Gelin götürülürken yola ip çekerek yol kesmek yaygın bir âdettir. Yol kesenlere genellikle para, mendil ya da çeşitli hediyeler verilir, bazıları da konvoydakilerin araçtan inip oynamalarını isterler. Gelin eve götürüldüğünde, evin avlusuna yakılan ateşin etrafında döndürülür, atlatılır ya da gelin kilim içerisine oturtularak ateşin üzerinden geçirildikten sonra içeriye alınır. Bu sırada şu koşak söylenir:

Yiğlima kiz, yiğlima kiz toyun boldi,
Altun güllük koşuge öyüñ boldi,
Yiğlima kiz, yiğlima kiz behtiñ bolur,
Altun güllük köşüge tehtiñ bolur.[252]

Ağlama kız, ağlama kız düğünün oldu,
Altın güllü perdeli evin oldu,
Ağlama kız, ağlama kız bahtın olur,
Altın güllü perde tahtın olur

Gelin, eve girmeden önce döş isteyip kapıyı açmayı bekler. Gelinin sağdıcı ve yanındakiler, havluya sarılmış döşü geline verdikten sonra kapı açılır. Gelin eve girdiğinde kayınvalidesi, gelinin örtüsünü açar.[253]

Gelin, damadın evine geldiğinde, onu karşılamak için serilen kilime basarak eve girer. Daha sonra gelinin bastığı kilim kutsanıp, parça parça edilir ve uğur getirmesi için oradakiler tarafından paylaşılır. Gelin eve girdikten sonra kaynanası, gelinin başındaki büyük yazmayı çıkarır ve yerine yeni küçük yazma örter. Ayrıca gelinin alnından öper.[254] Uygurlar düğünde geline bir yenge seçip damadın evine birlikte gönderirler. Yenge düğün boyunca gelinin hazırlanmasına yardımcı ve ona yol arkadaşı olur. Divanü Lügati't-Türk'te bu kelime "egetlik (gerdek gecesi gelin için gönderilen hizmetçi kadın)"[255] olarak geçer.[256]

252 Mehemmetcan Sadik, *Uyğur Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1995, s. 296.

253 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 129; Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 106-107; Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 179-181.

254 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 129.

255 *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, C. I*, (çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, Ankara, 1991, s. 51.

256 Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 181.

2.3.4. Düğün Eğlenceleri ve Türküleri (Yar-Yar Koşakları)

Uygur Türkleri arasında düğünlerde gelinin baba evinden alınıp damadın evine götürülmesi sırasında söylenen türkülere "yar-yar koşakları" denilmektedir. "Yar-yar" sözcüklerinin her mısranın sonunda redif olarak kullanılması dolayısıyla bu türkülere "yar-yar koşakları", "yar-yar nahşısı" yani "yar-yar türküsü" de denilmektedir. Bu deyim Uygur, Özbek, Türkmen ve Tatarlarda "yar-yar", Kazak Kırgızlarda "car-car" şeklinde kullanılmaktadır.[257] "Yar-yar" söyleme âdeti birçok Türk boyunun düğünleri için ortaktır.

Uygur ve Türkmen Türklerinin "yar-yar koşakları"nda "yar-yar" deyimi ile birlikte tekrarlanan "yölen", "hay yölen", "hay hay yölen"[258], "hay ölen̄", "ülen", "ülen̄"[259] sözcükleri de bulunmaktadır ki, buradaki "yölen", "ülen", "ülen̄" aslında "ölen̄/ölön̄" sözcüğünün bozulmuş biçimleri olmalıdır. "Ölen̄/ölön̄" sözcüğünün etimolojisi hakkında henüz tatmin edici açıklamalar yapılmış değildir. Clauson ve Rasanen "ölen̄" kelimesi"nin "ıslak" anlamındaki "(h) höl" kökünden geldiğini ve "ot, çemen, çayır, taze ot, ıslak, yaş" anlamlarını ifade ettiğini söyler.[260] Gerçekten de Uygur Türkçesinde hoş kokulu bir bitki köküne "ölen" denilmektedir.[261] Ancak "ot"un düğünle bağlantısını kurmak kolay değildir. Ancak bu sözcüğün kökeni, Yakutçadaki "epik şiir, kahramanlık şiiri" anlamındaki "oloṅho", "oloṅo" kelimesinden aranmalıdır.

Yar-yar koşakları, Uygur düğünlerinde gelinin baba evinden alınıp damadın evine götürülmesi sırasında damadın ve gelinin arkadaşları tarafından söylenir. Düğün günü damadın arkadaşları damadı

257 Doğan Kaya, *Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007, s. 777-778; *Tatar Halık İcatı*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1980, s. 107 – 112; *Uyğur Helik Êğiz İcadiyiti*, Kazakistan SSR Nayka Neşriyatı, Almuta, 1983, s. 38-39.

258 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 107; Mehemmetcan Sadik, *Uyğur Helk Êğiz Edebiyatı Hekkide*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1995, s. 295; Osman İsmail, *Halk Êğiz Edebiyatı Hekkide Omumiy Bayan*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 414.

259 Gurban Durdi Geldiyev, "Türkmenlerde Düğün Türküleri veya Ölenler, Yar-yar, Leeran Geleneği Doğrultusunda", *1.Uluslararası Atatürk ve Türk Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.130

260 Sır Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, At The Clarendon Press, 1972, s. 147; Martti Rasanen, *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuch Der Türksprachen*, Helsinki, 1969, Suomalais-Ugrilainen Seura, s. 371.

261 *Uygur Tiliniñ İzahlik Luğiti 5*, Milletler Neşriyatı, Pekin, 1995, s. 844.

da aralarına alıp yar-yar koşaklarını söyleyerek gelini almaya gider ve gelini alıp getirirken yol boyunca bu türküleri söylerler.[262]

Yar-yar koşakları, düğün türküleri içerisinde özel bir türdür. Yar-yar koşaklarının sadece Uygur Türklerinde değil, diğer Türk boylarında da bulunması bunun bir nazım türü olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla yar-yar koşaklarını diğer düğün türkülerinden ayrı tutmak gerekir. Yar-yar koşaklarında, gelinin anne babası ve gelin övülür, gelin teselli edilir, geline öğütler verilir ve onun mutlu yaşaması için dileklerde bulunulur. Ayrıca kızından ayrılmak zorunda kalan anne babaların üzüntüsü, evlenemeyen delikanlıların dert ve hasreti dile getirilir.

Yar-yar koşakları, yapıları ve konuları bakımında farklılık göstermektedir. Kızı evden aldıktan sonra söylenen koşaklar şöyledir:

Hay-hay yölen, hay yölen, İz kélidu, yar-yar. Kizil tonga pürkinip, Kiz kélidu, yar-yar.	*Hay hay yölen, hay yölen,* *İz geliyor yar yar.* *Kızıl elbise giyinip,* *Kız geliyor yar yar.*
Hay-hay yölen, hay yölen, Kar kélidu, yar-yar. Sérik sebde tonni kiyip, Yar kélidu, yar-yar.[263]	*Hay hay yölen, hay yölen,* *Kar geliyor yar yar.* *Sarı süsen çiçeği elbiseyi giyip,* *Yar geliyor yar yar.*

Hay-hay yölen, hay yölen, gül kayda bar,
Bir yahşiga bir yaman her cayda bar,

Hay-hay yölen, hay yölen, kar kéledur,
Bergi ġazañ tonni keyip yar kéledur.

Hay-hay yölen, hay yölen, men ne kilay?
Yürikimni hencer bilen pare kilay![264]

Hay hay yölen, hay yölen, gül nerde var,
Bir iyiye bir kötü her yerde var,

Hay hay yölen, hay yölen kar gelir,
Sonbahar elbisesini giyip yar gelir,

262 Osman İsmail, *Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide Omumiy Bayan*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 412; Mehemmetcan Sadik, *Uyğur Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1995, s. 295.

263 Osman İsmail, *Helk Éğiz Edebiyati Hekkide Omumiy Bayan*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 413.

264 Mehemmetcan Sadik, *Uyğur Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1995, s. 293-294.

Hay hay yölen, hay yölen ben ne yapayım?
Yüreğimi hançer ile parça parça yapayım

Yar yar koşaklarında, kızı teselli etme ve onun için güzel dilekler ifade edilir:

Yiğlima kiz, yiğlima,	*Ağlama kız ağlama,*
Toyuñ boldi, yar-yar.	*Düğünün oldu yar yar.*
Altun güllük köşige,	*Altın güllü perdeli,*
Öyüñ boldi, yar-yar.	*Evin oldu yar yar.*
Yiğlima kiz, yiğlima,	*Ağlama kız ağlama,*
Huş bolursiz yar-yar.	*Mutlu olursun yar yar.*
Karçuġidek yigitke,	*Gözbebeği yiğide,*
Dost bolursiz, yar-yar.	*Dost olursun yar yar.*
Yiğlima kiz, yiğlima,	*Ağlama kız ağlama,*
Toyluşuñdur, yar-yar.	*Düğünündür yar yar*
Altun boyluk gül yigit,	*Altın boylu gül yiğit,*
Sırdışıñdur, yar-yar.[265]	*Sırdaşındır yar yar.*

Bazı yar yar koşaklarında ise kavuşamayan sevgililerin hayatı anlatılır:

Yiğlima kiz, yiğlima,	*Ağlama kız ağlama,*
Baġri yara, yar yar.	*Bağrı yara yar yar.*
Söginige tegmigenniñ,	*Sevdiğine kavuşamayanın,*
Behti kara yar yar.	*Bahtı kara yar yar.*
Hay hay yölen, hay yölen,	*Hay hay yölen, hay yölen,*
Kandak kilay yar yar?	*Ne yapayım yar yar?*
Hencer élip yürekni,	*Hançer alıp yüreğimi,*
Pare kilay yar yar.[266]	*Parçalayayım yar yar.*

Kendi isteğiyle evlenen kızlar ve gençlerin düğününde ise şu koşaklar söylenir:

Hay hay yölen, hay yölen,	*Hay hay yölen, hay yölen,*
Köydü yürek yar yar.	*Yandı yürek yar yar.*
Tutkan yarim özliridur,	*Tuttuğum yârin kendisidir,*
Yoktur bölek yar yar.	*Yoktur başka yar yar.*

265 Osman İsmail, *Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide Omumiy Bayan*, Şinjañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 413.
266 Osman İsmail, *age.*, s. 414.

Pürkenme kiz pürkenme,	*Bürünme kız bürünme,*
Kim köridu yar yar.	*Kim görecek yar yar.*
Mendin başka camaliñğa.	*Benden başka cemaline,*
Kim köyidu yar yar.[267]	*Kim yanar yar yar.*

Yar yar koşaklarının konusu genellikle kızı yüceltme, anne ve babanın isteklerini dile getirme, kıza övgü, kızın güzelliği, çalışkanlığını dile getirme, kıza nasihatlerde bulunma ve ona mutluluk dilemektir. Aynı zamanda kızından ayrılacak olan annenin üzüntüsünü de dile getirdiği türkülerdir:[268]

Takçidiki kayçini,	*Pencerenin önündeki makası,*
Çañ bésiptu yar-yar.	*Toz kaplamış yar yar.*
Kélinçekniñ anisini,	*Gelinin annesini,*
Ġem bésiptu yar-yar.	*Gam basmış yar yar.*
Uzakka kiz bergenniñ,	*Uzağa kız verenin,*
Reñgi sérik yar yar.	*Rengi sarı yar yar.*
Yéşi kurmas közidin,	*Yaşı kurumaz gözünden,*
Misli érik yar yar.	*Ark gibi yar yar.*
Kiz kelidu heriman,	*Kız geliyor hemen,*
Yari bilen yar yar.	*Yâri ile yar yar.*
Kiz anisi yiğlaydu,	*Kız anası ağlıyor,*
Zari bilen yar yar.[269]	*Zar ile yar yar.*

Kız evinden ayrılırken annenin kız ile vedalaşması sırasında söylediği yar yar koşakları vardır. Bunlarda acılı annenin üzüntüleri şöyle ifade edilir:

Kiçikkine kara köz, vay balam, vay balam,
Tili tatlik, şérin söz, vay balam, vay balam,
Men balamni bermeyttim, vay balam, vay balam,
Toylukini almayttım, vay balam, vay balam,
Balamdin men ayrildim, vay balam, vay balam,
Kanatimdin kayrildim, vay balam, vay balam,
Uçup ketti oyumdin, vay balam, vay balam,

267 Osman İsmail, *age.*, s. 414.

268 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 107; Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şinjañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 131.

269 Osman İsmail, *Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide Omumiy Bayan*, Şinjañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 415.

Ġayip boldi közümdin, vay balam, vay balam,
Şuñkarimni kaçurdum, vay balam, vay balam,
Hudayimġa tapşurdum, vay balam, vay balam.[270]

Küçücük kara göz vay balam vay balam,
Dili tatlı, şirin sözlü vay balam vay balam,
Ben kızımı vermeyecektim vay balam vay balam,
Düğününü yapmayacaktım vay balam vay balam,
Balamdan ben ayrıldım vay balam vay balam,
Kanadımdan ayrıldım vay balam vay balam,
Uçup gitti aklımdan vay balam vay balam,
Kayboldu gözümden vay balam vay balam,
Şahinimi kaçırdım vay balam vay balam,
Allah'ıma teslim ettim vay balam vay balam.

2.3.5. Gerdek Gecesi (Kiz Akşami/Hucur Keçisi)

Uygur Türkleri arasında gerdek gecesine "kiz akşimi veya hucur keçisi" denilmektedir. Düğünden sonra damadın yeni evinde toplanan gençler arasında birtakım eğlence amaçlı etkinlikler düzenlenmektedir. Damadın evinde ilk olarak yiğitbaşı "çunçun/çün-çün salavat" koşaklarını söyler. Bu türküler, genellikle insanları neşelendirmek için söylenir. Bu koşaklar şöyledir:

Çunçun salavat,	*Çunçun salavat,*
Ber Muhammet!	*Ver Muhammet!*
Her kişi sözler,	*Herkes söyler,*
İşikni közler.	*Kapıyı gözler.*
Oñda yiğitler,	*Sağda yiğitler,*
Solda çokanlar,	*Solda kadınlar,*
Oynañlar,	*Oynayın,*
Gülüñlar	*Gülün,*
Her kançe oyun bolsa,	*Hangi oyun olursa,*
Şunçe bolur,	*Böyle olur,*
.....	.....
Tapkini koy keltürer,	*Bulabilen koyun getirir,*
Tapmiġini cüce hora.	*Bulamayan civciv horoz,*
Tapkini gül keltürer,	*Bulabilen gül getirir,*

[270] Osman İsmail, *age.*, s. 415; Mehemmetcan Sadik, *Uyğur Helk Ėğiz Edebiyatı Hekkide*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1995, s. 294.

Tapmiğini bir baş piyaz.	*Bulamayan bir baş soğan,*
...ahun akamniñ oğli,	*... Bey ağanın oğlu,*
...ahunniñ toy merikisi boptu dep	*... Beyin düğün töreni oldu deyip,*
Sultanbegniñ toy merkisige.	*Sultanbeyin düğün törenine.*
Ottuz oğul tokkuz kara baş koy bilen,	*Otuz oğul dokuz karabaşlı koyun ile,*
Tokkuz taġar ken-géziki bilen,	*Dokuz çuval şeker tatlı ile,*
Yetip koyup yölen tartip.	*Yetiştirip yölen söyleyip.*
Dem almay yetküzüp keldi.	*Dinlenmeden yetiştirip geldi.*

Orada bulunanlar hep bir ağızdan:

Demi kem bolmisun!	*Dinlenmesi kötü olmasın!*
Barikalla!	*Aferin!*
Barikalla![271]	*Aferin!*

"Çün-çün salvat" söylemek, Gulca (İli) Uygurları arasında çok yaygındır. Erkekler tarafından söylenen, "çün-çün salvat" koşaklarının "tavşan avlama", "ceren sıçradı", "pirem" gibi çeşitli şekilleri de vardır. Örneğin;

Bürgemni soymak boldum,	*Piremi yüzmek istedim,*
Atmiş kassap ekeldim.	*Altmış kasap getirdim.*
Yetmişige bağlattim,	*Yetmişine bağlattım,*
Seksinige basturdum,	*Seksenine bastırdım,*
Toksaniğa soyğuzup,	*Doksanına kestirip,*
Toksan tokkuziğa asturdum.	*Doksan dokuzuna astırdım.*
....	
Bürgemniñ göşidin biz,	*Piremin etinden biz,*
Maylik manta yasiduk.	*Yağlı mantı yaptık.*
Birni yéseñ uh deysen,	*Birini yersen of dersin!*
İkkini yéseñ su désen,	*İkisini yersen su dersin!*
Yalğan bolsa karañlar,	*Yalan ise bakın görün,*
Mantida bardur kallisi,	*Mantıda vardır kellesi,*
Kişdin béri yévatimiz,	*Kıştan beri yiyoruz,*
Hélimu bar teñ yartisi.[272]	*Hala durur tam yarısı.*

Düğünlerde damadın evinde akşamleyin "çunçun salavat" koşaklarının yanı sıra çeşitli eğlenceler düzenlenir. Bu eğlence sırasında

[271] Mehemmetcan Sadik, *Uyğur Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1995, s. 297-298.

[272] Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 131.

kızlar ile delikanlılar iki gruba ayrılıp karşılıklı şiir söylerler. Buna "leper" adı verilir ve bu oyunda söylenen koşaklara da "leper koşakları" denilmektedir. Bu oyun için ev sahibi önceden iki üç mendil hazırlar. Bir delikanlı bu mendillerden birini alarak lepere başlar ve kızların grubundan meydana çıkan kıza uzatır. Kız da leper ile karşılık vererek mendili eline alır ve gönlünün istediği bir delikanlıya leper söyleyerek teslim eder. Kızlar ve delikanlılar leper aracılığıyla birbirlerine aşklarını ifade ederler, sözleşirler, aşk duygularını, dertlerini izhar ederler. Eğer burada birbirini seven iki kişi olursa onların leperi uzayıp gider ve sonunda birbirlerine hediye verirler.[273] Kurala göre leper söylemeye önce erkek tarafı başlar. Bu kural, atışmada şöyle ifade edilmiştir:

Avval başlap leperni kız başlimas,
Kız başligan leperni el huşlimas.[274]

Evvela lepere kız başlamaz,
Kızın başladığı leper hoş karşılanmaz.

Leperde kızların ve delikanlıların grubundan birer yönetici olur, meşreplerde olduğu gibi, leper düzenine aykırı davranan ya da terbiyesizlik yapanlar cezalandırılır ya da kovulur. Karşılıklı söylenen leper koşakları genellikle dörtlükler şeklinde olup şöyledir:[275]

Kız:

Tam töpiside töt koğun,	*Tam tepesinde dört kavun,*
İkkisi béşekşirin.	*İkisi beşekşirin.*
Yandişip turğan yigitniñ,	*Yaklaşıp gelen yiğidin,*
Levliri eceb şirin.	*Dudakları ne de şirin.*

Erkek:

Yandişip turğanmiz,	*Yakınlaşıp dururuz,*
Gül arişip turğanmiz.	*Gül karıştırıp dururuz,*
Hemme lezzettin kéçip,	*Bütün lezzetlerden geçip,*
Sizni dep kelgenmiz.	*Sizi deyip gedik biz.*

273 Osman İsmail, *Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide Omumiy Bayan*, Şinjañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 416-417; Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 108.

274 Abdulkerim Rahman, *age.*, s. 108.

275 Osman İsmail, *Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide Omumiy Bayan*, Şinjañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 416-417.

Kız:

Yol désem yol béremla,	*Yol desem yol verecek misiniz,*
Yarim bar yakka?	*Yârimin olduğu yere?*
Su désem su béremla,	*Su desem su verecek misiniz,*
Çine-ayakka?	*Çini kâse ile o tarafa?*

Erkek:

Su désile su bérey,	*Su dersen su vereyim*
Hécir tavakta.	*Toprak tabakta.*
Esli yârim özliriniñ,	*Asıl yârimin kendisinin,*
Öyliri kayakta?	*Evleri ne tarafta?*

Kız:

Deryada bélik,	*Denizde balık,*
Taġarda térik.	*Çuvalda darı.*
Güldek yüziñiz,	*Gül gibi yüzünüz,*
Némişke sérik?	*Niçin sarı?*

Erkek:

Asmandiki ay,	*Gökyüzündeki ay,*
Çeynektiki çay.	*Çaydanlıktaki çay,*
Men sizge köydüm,	*Ben size yandım,*
Vay yürikim, vay.[276]	*Vay yüreğim vay!*

"Yar-yar" koşakları kızı uğurlama âdeti Uygurlar arasında eskiden beri devam etmektedir. Nevâi, "Sedd-i İskender" adlı eserinde eskiden düğünlerde söylenen şöyle bir koşmaya yer vermiştir:

Muganni tüzüp çang veznide çang
Nava çakti hay-hay öleng-can öleng

Desang sanki kurdaşım yar-yar
Men eytayki, mungluk başim yar-yar[277]

Leper oyununun yanı sıra pota oyunu da oynanmaktadır. Bu oyunda kız ve erkekler, potanın (ip) ucundan karşılıklı tutup, beyitler söylerler. Taraflardan biri yenilinceye kadar oyun devam eder.[278]

276 Osman İsmail, *age.*, s. 230-231.

277 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 108.

278 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 131.

2.4. Düğün Sonrasındaki Âdetler

2.4.1. Selama Varma (Salamġa Bériş) ve Yüz Açma (Yüz Açku)

Düğünün ertesi günü damadın ailesi bir evde toplanıp gelini bekler. Gelin üstü örtülmüş vaziyette arkadaşları tarafından eve getirilir ve kaynanası, kaynatası ve damadın akrabalarına ayrı ayrı selam verdirilir. Sonra damadın akrabalarından bir kadın geline şöyle söyler:

Kélin keldi, karañlar,	*Gelin geldi, bakınız,*
Körüp telim bériñlar.	*Görüp talim veriniz.*
Ettigende turar bolġay.	*Sabahleyin durur olsun,*
Tüñlükni açar bolġay.	*Çatı penceresini açsın.*
Tokkuz oġul, bir kizlik,	*Dokuz oğul, bir kız,*
Vakti hoş, ana bolġay.	*Vakti hoş, ana olsun.*
Kotanda koyluk bolġay,	*Ağılda koyun olsun,*
İlka, kalilik bolğay.	*Yılkı ve inekler olsun.*
Uçi uzarġay,	*Ucu uzayıp gitsin,*
Tüvi yéyilġay.	*Kökü yayılsın.*
Méhmanġa huş çiray bolġay,	*Misafire güler yüzlü olsun,*
Kişige yépişkak bolġay.	*İnsana yakın olsun.*
Hudayim mubarek bolġay.[279]	*Allah'ım mübarek olsun.*

Daha sonra geline misafir köşesinden yer verilir. Damadın ailesi gelinin önüne sereceklerini serdikten sonra, müzikli eğlence başlar hem gelin hem damat tarafından kadınlar dans ederler. Damat tarafından bir kadın güzel dans hareketiyle geline yaklaşıp gelinin yüzünü açmak ister, bu sırada gelin tarafından bir kadın çevik bir hareketle bunu engeller. Bu eğlenceli hareket birkaç kez tekrarlandıktan sonra gelinin yüzündeki örtü açılır. Bu sırada damat tarafı ile gelin tarafının akrabaları karşılıklı koşaklar söylerler:

Kız tarafı:

Akkine yaġlik içide,	*Bembeyaz yağlık içinde,*
Bir tügün gül saklidim.	*Bir demet çiçek sakladım.*
Gülni élip béşimġa,	*Çiçek alıp başıma,*
Taci kilip saklidim.	*Tac yapıp sakladım.*

[279] Osman İsmail, *Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide Omumiy Bayan*, Şinjañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 418-419.

Halayiklar tola keldi,	*Halktan çok gelen oldu,*
Héç kişige bakmidim.	*Hiç kimseye bakmadım.*
Şunçe hek arisidin,	*Bunca insan arasından,*
Özlirige saklidim.	*Kendilerine sakladım.*
Damat tarafı:	
Tar ériktin atliduk,	*Dar arktan atladık,*
Keñ érikni katliduk.	*Geniş arkı geçtik.*
Şunçe kizlar arisidin,	*Bunca kız arasından,*
Şu hénimni talliduk.	*Bu hanımı seçtik.*
Oğul tuġduk molla, alim,	*Oğul doğdu molla, alim,*
Cénim balam tulun ayim,	*Canım balam dolunayım.*
Kéçe-kündüz tilividuk,	*Gece gündüz diledik,*
Emdi berdi hudayim.[280]	*Şimdi verdi Allah'ım.*

Bu törende ayrıca damat, arkadaşları ile meydana çıkıp "tartışmak" (arkadaşları damadın arkasına geçip sıra olur ve birbirinin çapanından tutarak yiğidi damadı kenara çekip bırakıp tekrar çekerler) oyununu oynayarak kaynanasına tepside iki eliyle akide şekeri tutarak selam verir. Damadın ailesi tarafından gelin ve arkadaşları için hazırlanan ve "kiyitlik" adı verilen hediyeler verilerek yemek yenir.[281]

Evlenen çift tebrik edilirken "tokkuzuñlar tel bolsun, tokkuz oğul, bir kızlık bolunlar" şeklinde dua edilir. Gelini damadın kardeş ve akrabalarına tanıtma merasiminde "gelin selamı koşakları" söylenir. Kaynanası damadı çok iyi ağırlar. Damat için hazırlanmış elbiseleri verir. Damadın sağdıcına (koldaşı) da elbiseler veya kumaş hediye edilir. Aynı zamanda gelin, sağdıcı (kız koldaşı) ile birlikte kaynana ve kayınbabasının huzuruna selam vermeye girer. Kaynana ve kayınbaba yeni gelinini çok iyi ağırladıktan sonra, hazırlamış olduğu giysileri geline verir. Selam vermeye gidildiğinde, gelin ve damadın anne ve babaları ile yakın akrabaları çiftin iyi geçinmesi için dua, öğüt ve dileklerde bulunurlar. Gelinin anne ve babası, selama gitme gününde damadın ailesine "issilik/naştilik" götürür.[282] İssilik için börek, mantı,

280 Osman İsmail, *age.*, s. 419-420.

281 Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Ürümçi, 2007, s. 182.

282 Uygur Türklerinin düğün geleneği içinde yer alan uygulamalardan biri "issilik aşı"dır. Evlenen kızın annesinin, düğünden sonra kızını ziyarete giderken hazırlayıp götürdüğü yemeğe "issilik aşı" denilmektedir. Bu geleneğin ortaya çıkışı Uygur efsa-

akciğer ve bağırsak dolması ve başka türdeki yiyecekler hazırlanır. İssilik aşını kızın kardeşleri ve komşuları getirir. Daha sonra damadın ailesinin evinde bunlar yenir ve issilik getiren kadınlara, birer elbiselik kumaş ve tabaklara da birer uygun hediye konulur.[283]

2.4.2. Davet (Çillak)

Düğünün en önemli kısımlarından biri sayılır. Düğünden birkaç gün sonra, ilk önce oğlan tarafı kız tarafını davet eder, sonra gelinin ailesi oğlan tarafını davet eder. Buna "çillak" denilmektedir ve bu tören, düğünün devamı gibidir. Dünürlerin birbirinin ahvalini sormalarını ve yeni akrabaları birbirine daha da yakınlaştırmayı amaçlar. [284] Çillak merasiminde, gelin özel yapılan bir salıncakta sallanarak duygularını türküyle anlatır. Buna "güleñgüç (çimçaçak) koşakları" denir.[285] Örneğin;

Çimçaçikim, çimçaçak,	*Çimçaçakım çimçaçak,*
Çavar terdim bir kuçak.	*Çalı topladım bir kucak.*
Bir zalimdin kutulsam,	*Bir zalimden kurtulsam,*
Nedin keldiñ tokurçak	*Nerden geldin tokurcak?*
Çapinimniñ yéñini,	*Ceketimin yenini,*
Şativada uçliğan.	*Şativadan diktim.*
Erge tegmeymen désem,	*Evlenmeyeyim desem,*
Anam béşimğa muşliğan	*Anam başımı yumruklar.*

nesinde şöyle anlatılmaktadır: "Yaşlı bir kadının bir kızı ve bu kızla evlenmek isteyen üç yiğit vardır. Yaşlı kadın, kızını yiğitlerden hangisine vereceğine karar veremez. Bunun üzerine kızını, köpeğini ve eşeğini eve kapatarak, köpekle eşeğin de birer güzel kız olması için Allah'a dua eder. Ertesi gün eve geldiğinde, birbirinden güzel üç kızla karşılaşır; ancak hangisinin kendi kızı olduğunu bilemez. Sonunda kızının üçünü de yiğitlerle evlendirir. Düğünün ertesi günü, hem kızlarının durumunu hem de hangisinin kendi kızı olduğunu öğrenmek için üç tencere yemek yaparak onları ziyarete gider. İlk ziyaret ettiği kızın kocası, kızınız arada insanı ısırıyor, der. İkinci ziyaret ettiği kızın kocası da kızınız arada tekme atıyor, der. Bunun üzerine yaşlı kadın ilkinin köpeği, ikincisinin eşeği, üçüncü ziyaret ettiği kızın da kendi kızı olduğunu anlar. Kızlarını ziyarete giderken götürdüğü yemeğe de "issilik aşı" der." İsmail Tömüri, "Rivayetler" *Bulak*, S. 1, Urumçi, 1991, s. 138–139.

283 Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şinjañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 179-181; Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şinjañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 130; Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 109.

284 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şinjañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 130; Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 109.

285 Osman İsmail, *Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide Omumiy Bayan*, Şinjañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 420-421.

Tal çivikni egkiçe,	*Dal çubuğu eğdikçe,*
Meylim yokka tekkiçe.	*Meylim yok evlenmeye.*
Ölüp ketsem bolmaydu,	*Ölüp gitsem olmaz*
Bundak derdini tarkiçe.	*Böyle derdi çektikçe.*
Uzun-uzun arğamça,	*Uzun uzun ipi,*
Térekke sélip oynaymen.	*Kavağa atıp oynarım.*
Herkimniñ néme kari,	*Kimseyi ilgilendirmez,*
Özüm bilip oynaymen.	*Kendim bilip oynarım.*

Bu tür şiirlerde gelinin duygusu, kendi evliliği hakkındaki düşünceleri, itirazı ve üzüntüsü dile getirilir. Çimçaçak koşakları söyleme âdeti, Doğu Türkistan'ın güneyinde, özellikle Atuş bölgesinde hala yaygındır.[286]

2.4.3. Cuvan Töreni (Cuvan Toyi ve Cuvançe Könlek)

Uygur kadınları arasında oldukça önemli törenlerden biridir. Kadınlar yaşlarına göre "kızlık devri", "sékilek devri (gençlik dönemi)", "çokan devri (evlilik dönemi)" ve "cuvan devri (olgunluk dönemi)" olmak üzere dört devirde değerlendirilir.[287] Geleneksel olarak kızlar evlenip, iki – üç çocuk sahibi olduktan sonra, kocası ile mutlu bir şekilde yaşama inancı hâsıl olunca akrabaları ve komşuları toplayarak "cuvan toyu" düzenlenir. Cuvan toyu için özel bir sofra hazırlanır. Davet edilen misafirler, karı-kocayı tebrik edip, onlara çeşitli hediyeler getirirler. Ev sahibi, ekonomik durumuna göre çeşitli renklerde yazma, cuvançe gömleği, peçe don ve börk hazırlar ve misafirlerin önüne sererek onlara takdim eder. Töreni düzenleyen kadının kocası, eşine altın bilezik, küpe (yakut taşlı) hediye eder. Bu törende, kadın saçını ikiye ayırır. Cuvançe gömleğini ve peçe donunu giyer. Bu giysiler, cuvan toyunun nişanesidir. Cuvançe gömleği, farklı renklerde olmakla birlikte genellikle beyaz ve yeşil saf ipek kumaştan dikilir. Bu gömleğin sağ yakasına atın bağrının renginde, beş tane hilal şerit dikilir. Bu nedenle cuvançe gömlek üzerine genellikle peçe don giymek şarttır. Peçe don, siyah kumaştan dikilir; fakat düğmesi olmaz. Kolları yeşil ipek kumaştan dikilir, gömleğin ön kısmına yeşil kumaştan bir santimetre genişliğinde yedi tane hi-

286 Osman İsmail, *age.*, s. 420-421.

287 Bu gelenek oldukça eski dönemden beri devam etmektedir. Geniş bilgi için bk. N.F. Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, (çev. Attila Bağcı), Kömen Yayınları, Konya, 2004, s. 29.

lal şeklinde şerit dikilir. Bu elbise, ilk kez cuvan toyunda giyildikten sonra günlük hayatta da giyilmeye başlanır. Eski dönemlerde cuvan toyu yapılan kadın ölürse, bu elbise ve peçe donu giydirilirdi. Günümüzde de cuvan devrine gelip, cuvan elbisesini giymeyen kadınlara "on çocuk annesi daha kadın sekilek" denilerek onlarla alay edilir. Halk arasında "cuvan bilgenni kız ne bilir (Cuvan devrindeki kadının bildiğini kız ne bilir" şeklinde de bir atasözü vardır.[288]

2.5. Değerlendirme

Uygur Türklerinin evlenme adetleri çerçevesinde oluşan inanış ve ritüelleri, diğer Türk boyları ile büyük oranda benzemektedir. Bu ortak inanış ve ritüellerden bazılarının kültürel kökleri, zaman içerisinde değişimi ve kazandığı anlamlar bu kısımda incelenecektir.

Uygur Türklerinde nikâhtan sonra gelin ve damada tuza batırılmış iki lokma ekmek yedirilerek "Nikâh Fatihası (duası)" okunur. Eski dönemlerde bu geleneğin sadece gelin ve damat için değil, erkek tarafından kızı almaya gelen tüm misafirler için uygulandığı görülmektedir. "Gelin almaya gelindiğinde kız tarafı masaya 3-4 ince ekmek ve yine başka bir masaya da 3-4 tane kadeh koyar. Kadehlerin bir tanesine suda eritilmiş tuz, diğer kadehe de süt koyarlar. Damat tarafı olarak gelen insanlar –kadınlar ve erkekler- getirilen ekmekten birer parça alarak kadehlere batırıp ağızlarına alarak emerler."[289] Burada "tuz ve ekmek" bir şahitliğin ve ahdin nişanesi gibi görünmektedir. Türklerin tarihine, edebiyatına ve folkloruna giren "tuz ekmek hakkı" deyimi de "dostluk, vefa, arkadaşlık, sadakat, mertlik, dürüstlük" gibi türlü kavramları içine alan zengin bir ifadedir. Nitekim bu deyim, karşılıklı itimadın ve civanmertliğin bir "yemin" hükmünde kutsallaşmasını ifade eder.[290] Gelin ve damadın aynı ekmek ve tuzdan yemeleri, birbirleriyle ahitleşmeleri anlamına gelmektedir. Ayrıca tuzun ilk kez Turfan vadisinde Uygur Türkleri tarafından bulunduğuna dair anlatmalar da yer almaktadır.[291]

288 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 131-132.

289 N.F. Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, (çev. Attila Bağcı), Kömen Yayınları, Konya, 2004, s. 32.

290 Tuz-ekmek hakkı deyiminin tarihî, edebî ve folklorik eserlerde kullanımı için bk. Şükrü Elçin, "Tuz-Ekmek Hakkı Deyimi Üzerine", *Halk Edebiyatı Araştırmaları II*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1997, s. 457-464.

291 *Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez)*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2006, s. 380–381.

"Gelin alma" törenleri, Türklerde çok eski zamanlardan beri "saçı" ve "kurban" uygulamalarına vesile teşkil etmektedir. Türk dünyasının genelinde olduğu gibi "saçı geleneği" Uygur Türkleri arasında da önemlidir. Damat tarafı gelini almak için kızın evine geldiğinde, gelin ilk olarak anne ve babası ile vedalaşır ve anne babası kıbleye dönüp gelin ve damadın mutluluğu için "Başı baş, ayağı taş olsun" diye dua eder, gelinin başında ekmek ve sofra çevirir. Bunun ardından saçı yapılır. "Çaçku çéçiş" denilen saçı geleneğinde gelinin başından para, çilan, iğde ve şeker gibi nesneler etrafa saçılır. Saçı, "düğünlerde damat tarafından gelinin başına serpilmesi gelenek haline gelmiş olan para, buğday, çiçek, kuru yemiş gibi şeyler" anlamına gelmektedir.[292] Moğollarda "saçu" şeklinde söylenen Türkçe kökenli bu kelime, Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde "sepmek", Başkurt Türkçesinde "sasiv"; Kazak Türkçesinde "şaşuv", Kırgız ve Tatar Türkçesinde "çaçû", Özbek Türkçesinde "saçmak", Uygur Türkçesinde "çamçak" şeklinde Türk boylarının kullandığı ortak bir terimdir.[293] Türk kültüründe çok eski dönemlerden beri uygulanan saçı geleneği, her devirde topluluğun istihsal ettiği en mühim mahsulünden olmuştur. Avcılık devrinde avın kanı, yağı ve eti, çobanlık devrinde süt, kımız ve hayvanların yağı; çiftçilik devrinde darı, buğday, muhtelif meyveler saçı olarak kullanılmıştır. Saçı, yabancı soya mensup olan kızı kocasının soyunun ataları ve koruyucu ruhları tarafından kabul edilmesi için yapılan bir kurban ayininin kalıntısıdır.[294] Ayrıca saçı sadece düğünlerde değil, ölüyü defin edip eve döndükten sonra yemeğe başlamadan önce de Umay Ana'ya evin hamisi olan ruhlara da saçı saçılır.[295] Türklerde eski bir gelenek olan saçı, günümüz Uygur Türklerinin düğün geleneklerinde önemli ritüellerden biridir ve saçı geleneğinde etrafa saçılan şeylerin uğur getireceğine inanılmaktadır.

Uygur Türklerinde gelin alındıktan sonra ve düğünün genelinde söylenen türkülere "yar-yar koşakları" denilmektedir. Yar-yar ko-

292 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, MEB Yayınları, İstanbul, 1993, s.77.

293 Ahmet Bican Ercilasun vd., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Anlara, 1992, s. 730-731.

294 Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 167.

295 Abdülkadir İnan, *age.*, s. 186.

şaklarında "yar-yar" ifadesi ile birlikte tekrarlanan "yölen", "hay yölen", "hay hay yölen"[296], "hay öleñ", "ülen", "üleñ"[297] sözcükleri de bulunmaktadır ki, buradaki "yölen", "ülen", "üleñ" aslında "öleñ/ölöñ" sözcüğünün bozulmuş biçimleri olmalıdır. "Öleñ/ölöñ" sözcüğünün etimolojisi hakkında henüz tatmin edici açıklamalar yapılmış değildir. Clauson ve Rasanen "öleñ" kelimesi"nin "ıslak" anlamındaki "(h)höl" kökünden geldiğini ve "ot, çemen, çayır, taze ot, ıslak, yaş" anlamlarını ifade ettiğini söyler.[298] Gerçekten de Uygur Türkçesinde hoş kokulu bir bitki köküne "ölen" denilmektedir.[299] Fakat "ot"un düğünle bağlantısını kurmak kolay değildir. Kanaatimizce bu sözcüğün kökeni, Yakutçadaki "epik şiir, kahramanlık şiiri" anlamındaki "oloñho", "oloño" kelimesinde aranmalıdır. Yar yar koşakları, Özbek, Türkmen ve Tatar Türklerinde aynı şekilde adlandırılırken, Kazak ve Kırgız Türklerinde "car car" şeklinde adlandırılmaktadır.[300]

Uygur Türklerinin düğün gelenekleri içerisinde "dokuz" sayısı önemli bir yer tutmaktadır. Bununla ilgili olarak evlenen çifti tebrik ederken "tokkuzuñlar tel bolsun, tokkuz oğul, bir kızlık boluñlar" şeklinde dua edilir. Düğün sonrasında kayınbabasının evine giden damadın içeriye girmek için çekinmesi üzerine kayınbabası "Korkmasın o / İçeri girsin/ Evet onun/ Dokuz oğlu olacak/ Ve onun bir tane kızı olacak/ O akşamları/Çok geç yatacak/Ve sabah erken kalkacak/ Ve o erken açacak bacayı" şeklinde seslenir.[301] Düğünde gelin

296 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s.107; Mehemmetcan Sadik, *Uyğur Halk Ėğiz Edebiyatı Hekkide*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1995, s. 295; Osman İsmail, *Halk Ėğiz Edebiyatı Hekkide Omumiy Bayan*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 414.

297 Gurban Durdi Geldiyev, "Türkmenlerde Düğün Türküleri veya Öleñler, Yar-yar, Leeran Geleneği Doğrultusunda", *1.Uluslararası Atatürk ve Türk Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.130.

298 Sır Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, At The Clarendon Press, 1972, s. 147; Martti Rasanen, *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuch Der Türksprachen*, Helsinki 1969, Suomalais-Ugrilainen Seura, s. 371

299 *Uygur Tiliniñ İzahlik Luğiti* 5, Milletler Neşriyatı, Pekin, 1995, s. 844

300 Saida Burhanidinova, *Fergan Türklerinin Doğum, Sünnet, Düğün ve Ölüm Merasimleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009, s. 55-61; Çulpan Zaripova Çetin, "Tatar Türklerinin Düğün Geleneği", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, 2005, s. 101; Mehmet Çeribaş, *Kırgız Türklerinin Destancılık Geleneği ve Er Soltonoy Destanı*, TKAE Yayınları, Ankara, 2011, s. 10.

301 N.F. Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, (çev. Attila Bağcı), Kömen Yayınları, Konya, 2004, s. 54-55.

için alınan eşyaların üst sınırı da dokuzdur.[302] Ayrıca tarihi kaynaklarda Uygur adıyla ilgili olarak da "Dokuz Oğuz-On Uygur" kavramının kullanıldığını, Uygur meşreplerinde "dokuz oğul bir kız" şeklinde ifadelerin sıklıkla yer aldığını biliyoruz. Bu durum, eski Türk ananesinde dokuz sayısının kutsal sayı olarak görülmesinden kaynaklanır. "Gök, eski Türkçe kök veya Tengri, Çince ch'ien (t'ien) olarak bilinen göğün sayıları 1, 3, 5, 7 ve 9'dur."[303] "İran ve Türk gelenekleri ve kitap adları çok sık olarak nüh sipihrden (dokuz gök) söz eder. Mircea Eliade bunun kadim kozmik bölgelerin üç katına çıkarılması olabileceği gibi, kozmik ağacın dokuz dalına ait olabileceğine de işaret etmiştir. Bu, dokuz katlı pagodaların Çin'de bu kadar yaygın olmasını da açıklayabilir."[304] "Dokuz göksel küreden söz eden Türkler, dokuzdan öte hiçbir şey yoktur, derler. Bununla birlikte Türklerde dokuzlu hediyeler vermek adettir ve dokuz basitçe hediye anlamına da gelirdi."[305]

Düğün gelenekleri içerisinde en dikkat çeken uygulamalardan biri, Tarım ve Könçi ırmağının iki kenarında yaşayan Uygur Türklerinde kızın evine gönderilen elçinin sofrasına yedi tane erkek hayvanın (ceylan, geyik, koç vb.) kellesinin pişirilip gönderilmesidir. Kız tarafı da kızlarını oğlana uygun görürse yedi tane dişi hayvanın kellesini pişirip elçinin sofrasına koyup geri gönderir. Şayet kızı oğlana uygun görmezlerse ya da kızın başı bağlı ise yedi tane erkek hayvanın kellesini pişirip cevaben gönderirler. Bu adet, Lopnur bölgesinde halen devam etmektedir. Bu geleneğin temelinde köken mitleri ve hayvan-ata kültünün yer aldığını söyleyebiliriz.[306]

Akraba evliliği yapmak isteyenlerin en az üç göbek kan bağının olmamasına dikkat edilir. Bu durumun totem inancıyla bağlantılı olması muhtemeldir.[307] Erkek ve kadından birinin ölümü halinde hayatta kalana evlenmek için izin verilir; fakat eşinin ölümünden

302 Nogay Türklerinde de güveye "tokız" adı verilen dokuz parçadan meydana gelen hediye verilir. Hasan Köksal, "Türk Düğünlerinde "Saçı" Geleneği, Ritler-Pratikler", *Bilig*, S. 1, 1996, s. 77.

303 Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 29-30.

304 Annemarie Schimmel, *Sayıların Gizemi*, (çev. Mustafa Küpüşoğlu), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 179.

305 Annemarie Schimmel, *age.*, s. 183.

306 Metin Arıkan, "Türk Sözlü Kültür Geleneğinde Ayrıntılar-2 Hayvan Ata Kültü mü? Atalar Kültü mü?" *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. VI/1, İzmir, 2006, s. 13-18.

307 Jean-Paul Roux, *Orta Asyada Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, (çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005, s.391-402.

sonra en az yüz gün yas tutarak beklemesi gerekmektedir. Türklerde eski dönemlerde yas tutma iki yıl devam ederdi. İki yıl sonra saçlarını keserler, bayrağı indirirlerdi. Bu törenden sonra dul kalan kadına evlenme müsaadesi verilirdi.[308] Bekleme süresi Doğu Türkistan'da eski dönemlerde bir yıldır. Katanov bu konuda, "eski devirlerde kocası ölen kadın ve karısı ölen erkek bir yıl tamamlanmadan evlenemezmiş. Şimdilerde ise birinci yılın sonuna kadar erkek evlenebilir ve kadın dahi kocaya varabilir. Eğer erkeğin karısı ölmüş ise o erkek ölen karısının küçük kız kardeşiyle evlenebilir, ama karısının büyük kız kardeşiyle evlenemez." şeklindeki bilgilere yer verir.[309] Öyle anlaşılıyor ki Türklerde eşin ölümünden sonra yeniden evlenmek için bekleme süresi zaman içerisinde iki yıldan yüz güne kadar azalmıştır.

Düğün günü sabahleyin nikâh kıyılır. Nikâhta gelin ve damadın sağdıçları da bulunur. Öncelikle gelin için "mihr hakkı/süt hakkı" belirlenir. "Mihr" dini bir vecibe olup Kur'an da "Evleneceğiniz kadınlara mehirlerini gönül rahatlığı ile verin. Eğer mehrin bir kısmını gönül rızası ile size bağışlarlarsa onu içinize sine sine afiyetle yeyin!"[310] şeklinde geçmektedir. Bu konuda İbn Fazlan "Buharada çeşitli dirhemler (paralar) gördüm. Bunların arasında 'el-ğıtrifiyye' denen ve bakırdan, tunçtan ve sarı bakırdan basılmış bir çeşit dirhem vardı. Bura halkının kadınlarının başlığı (mihri) meselesindeki şartları 'falan oğlu falan, falanın kızı ile şu kadar bin ğıtrifi dirheme evlendi" şeklindedir.[311]

Uygur Türklerinde gelin eve getirilirken evin avlusuna yakılan ateşin etrafında döndürülür, ateşten atlatılır ya da kilim içerisine oturtularak ateşin üzerinden geçirildikten sonra evin içine alınır. Türklerde ateşe bakıp kehanet gösterilmesi, ateşin her şeyi temizlemesi, kötü ruhları kovması, günahlardan ve hastalıklardan arındırması, sunulan kurbanları Tanrıya ilettiğine inanılması ve ateşin üzerine yemin edilmesi gibi inançların yer aldığı bilinmektedir.[312] Gelinin

308 Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 189.

309 N.F. Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, (çev. Attila Bağcı), Kömen Yayınları, Konya, 2004, s. 63-64.

310 Nisâ Sûresi, 4. Ayet. Bk. Suat Yıldırım, Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali, İstanbul, 1988, s. 76.

311 *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (çev. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınları, İstanbul, 1995, s. 28.

312 Ateş kültü ve onun etrafında oluşan ritüeller hakkında bk. Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 67-68; Je-

ateşin etrafında dönmesi ve üzerinden geçmesi, ateşin yukarıda belirttiğimiz işlevleriyle ilişkilidir. Ayrıca ateş kültüyle ilgili olarak eski Türklerde gelinlerin ocağa selam vermeleri de söz konusudur.

Uygur Türklerinde gelin götürülürken yola ip çekerek yol kesmek yaygın bir âdettir.[313] Yol kesenlere genellikle para, mendil ya da çeşitli hediyeler verilir, bazıları da konvoydakilerin araçtan inip oynamalarını isterler. Bu ritüelde, gelin alayının önüne ip germe veya herhangi bir engel kurma gibi pratikleri göz önüne aldığımızda, kız alıp vermelerde taraflar arasında sembolik bir savaşın yapıldığını söylemek pek de yanlış olmaz. Bu durum eski Türk topluluklarındaki kız kaçırma ve yağma suretiyle evliliğe meşruluk veren savaşları aklımıza getiriyor.[314]

Doğu Türkistan'da "beşik kertmesi" âdeti bazı bölgelerde günümüzde de devam etmektedir. Abdülkadir İnan, bu geleneğin kökenine ilişkin olarak "kertmek" fiilini "kert-kirt" fiil köküne bağlar ve bu kökün "ant", "inanış" "sadakat" kavramlarına karşılık geldiğini belirtir. İnan, eski Oğuzlardan küçük çocukları nişanlarken bu sözleşmeye sadık kalacaklarını teyit için çocukların beşiğini kertmişlerdir. "Beşik kertme yavuklu" deyimi de bu âdeti bildirir. "Hakikat", "sadakat", "gerçek", "ant" kavramlarının semantik yuvası birdir." diyerek Türk dünyasının müştereklerinden biri olan beşik kertme geleneğine açıklık getirir.[315]

Gelin, damadın evine geldiğinde, onu karşılamak için serilen kilime basarak eve girer. Daha sonra gelinin bastığı kilim, kutsanıp, parça parça edilir ve uğur getirmesi için oradakiler tarafından paylaşılır. Bu ritüelin temelinde de "temas büyüsü" ve "saçı" geleneğinin olduğunu söylemek mümkündür.

Uygur Türklerinin düğün adetleri, diğer Türk boyları ile büyük oranda benzerlik göstermektedir. Başlangıçta aynı dinî inanış ve

---

an-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), İşaret Yayınları, İstanbul, 1994, s. 185-187; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar) II*, TTK Yayınları, Ankara, 2002, s. 495-500.

313 Bu adet, Türk dünyasının ortak geleneklerinden biridir ve Anadolu'da da yaygındır. Bk. Hasan Köksal, "Türk Düğünlerinde "Saçı" Geleneği, Ritler-Pratikler", *Bilig*, S. 1, 1996, s. 77.

314 Hasan Köksal, "Türk Düğünlerinde "Saçı" Geleneği, Ritler-Pratikler", *Bilig*, S. 1, 1996, s. 77.

315 Abdülkadir İnan, "Gerçek Kelimesi Üzerine Not", *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, TTK Yayınları, Ankara, 1998, s. 316.

buna bağlı kültürel kodlarla ortaya çıkan bu inanış ve ritüeller, zaman ve mekâna bağlı olarak farklılaşma gösterse de bu ritüellerin aynı kaynaktan beslendiği ortadadır. Uygur Türkleri tarihî süreçte Maniheizm, Budizm, Nasturilik ve son olarak da İslamiyeti kabul etmişlerdir. Ancak düğün geleneklerindeki ritüeller tarihî, dinî ve mitolojik bağlamda incelendiğinde, bunların daha çok Gök Tanrı dinine bağlı inanışlarla ortaya çıktığı ve zamanla İslamî unsurların da bunlara eklendiği tespit edilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

UYGUR TÜRKLERİNDE ÖLÜM ÂDETLERİ

Ölüm korkusu, insan belleğinde doğa karşısında güçsüzlük duygusunu tetikleyerek ruhun varlığı ve ölüm sonrası hayat inançlarını ortaya çıkartırken, aynı zamanda bu hayat teleolojik zeminde iyi ve kötülerin ayrışmasında son derece işlevsel bir rol üstlenmiştir. Birçok kültürde olduğu gibi ölümden sonra mekânsal açıdan iyilerin gideceği bir bahçe ile kötülerin cezalandırılacağı bir çukur inancı, cenaze törenlerine büyük önem verilmesine neden olmuştur. Ölüm insan ömrünün üçüncü basamağı ve yaşam basamağının sonuncusudur. Bu sebeple insanlar, ölümü açıklaması güç, kaygı ve hasret vasfıyla görüp cenaze törenlerini vedalaşma töreni şeklinde düzenlerler. Bu durum tüm milletlerde ortak olarak görülmektedir.

Uygur Türklerinde "insan öldüğünde onun ruhunun bedeninden ayrılacağı ve ruhunun bedenden çıkarak gökyüzüne yükseleceği" inanışı vardır.[316] Çin kaynaklarında, Türklerin eskiden bir musibet olduğunda kan akıttıkları, cenaze çadırının etrafında yedi kez dönerek ağıt yaktıkları; at, inek veya koyun kurban ederek "nezir" yaptıkları ve cenazeyi kıyafetleri ile birlikte defnettikleri bilinmektedir.[317] Ancak İslamiyetin kabulü ile birlikte Uygur Türklerinin cenaze törenleri ve defnetme usullerinde birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Bilindiği üzere Uygur Türkleri tarihi süreçte pek çok dine girmişlerdir. Bu dinler, farklı tarihî dönemlerde Uygurların manevî hayatını ve kültürünü önemli derecede etkilemiştir. Dolayısıyla bu durum, cenaze törenlerinde de çeşitlenmeye neden olmuştur.[318]

Uygur Türklerinde ölen biri için "öldü" denmez, bunun yerine "vapat boldi", "kaza taptı", "kaza kıldı", "tügep ketti", "tüzilelmidi", "közli-

316 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincan Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 317.
317 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 317; Lin Gan, "Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar", (çev. Eyüp Sarıtaş), *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C. IV*, İzmir, 2000, s. 363.
318 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 109.

rini yumdi", "dunyadin ötti", "rehmetlik boldi" denir. Ölen çocuk için ise "çaçrap ketti" deyimi kullanılır. Genelde ölen için "meyit", "murda", "ceset", "ölük", özelde ölen erkekse "merhum", kadınsa "merhume" denir. "Rehmetlik" de ölenler için kullanılan tabirlerin biridir. Mezar ve mezarlık için ise "kebir", "kebristan", "kebristanlık", "gör", "göristan", "zeretkarlık", "yerlik", "toprak beşi" gibi ifadeler kullanılır.

Uygur Türklerinde ölüm etrafında teşekkül eden gelenekleri ölüm öncesi, ölüm anı ve ölüm sonrası olmak üzere üç başlık altında değerlendirmek mümkündür.

3.1. Ölüm Öncesindeki Âdetler

Aile büyüklerinden biri hastalanıp iyileşme umudu kalmadığında, tüm aile fertlerini ve yakın akrabalarını çağırıp onlardan helallik ister. Ayrıca yapılması gerekenler ve mal mülk hususunda onlara vasiyet bırakır. Mirasla ilgili vasiyetnameye şahitlik için de mahalle büyüklerinden bir iki kişi imza atar.[319]

Hastanede yatan kişiler, iyileşme umudu kalmadığında kendi yurduna veya evine gider. Bazı kişiler yaşlandığında kendi memleketine dönüp ömrünün sonunu orada geçirir. Bazı yaşlılar ise çocuklarını telaşlandırmamak için hayattayken cenaze için gerekli olan şeyleri hazırlar ve mezarlarını önceden kazdırırlar.[320]

Aile büyüklerinden biri hastalanıp iyileşemez ise, hastanın isteğine göre hazır olan düğün varsa yapılır, eğer hasta düğünden önce ölürse, definden önce nikâh kıyılır, sonra cenaze defnedilir. Bu durum, baba veya annenin kendi vazifesini yerine getirme isteğinden kaynaklanmaktadır.

Uygur Türklerinde "babamın annemin ayağında yatacağım" şeklinde bir anlayış vardır. Bu nedenle memleketinden uzakta vefat edenlerin cenazeleri memleketine getirilip defnedilir. Bazen de ölmeden önce memleketine dönerler.[321]

Yaşlı kimseler, mezar seçme ve mezar hazırlama işine çok önem verirler. Lopnur bölgesinde yaşlılar karakavak kovuklarından ya da tepelerden kendileri için mezar yeri seçerler.[322]

---

319 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 325.
320 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 325.
321 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s.135.
322 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 335.

3.2. Ölüm Anındaki Âdetler

İnsan can çekişirken ağzına okunmuş su damlatılır. Buna "démide içküzüş" ya da "démide süyi" denir. Bununla insanın zorlanmadan ruhunu teslim etmesi beklenir. İnsan, ruhunu teslim ettikten sonra ayak ve elleri düzleştirilerek uzatılır. Beyaz kumaşla çenesi bağlanır, gözleri ve ağzı kapatılır. Üzerine beyaz örtü örtülür. Akabinde hemen yakın ve uzaktaki akrabalara haber salınır. Ölüm gece dahi gerçekleşse yine o anda haber verilir ve eş dost teselli için gelir.[323]

Ağlama ve ağıt yakma, Uygur Türklerinde vefat haberini duyurmanın bir vasıtasıdır. Bir ailede biri öldüğünde yakınları feryat figan ederek yüksek sesle ağlarlar. Komşular, ağlama sesini duyar duymaz hemen baş sağlığı dilemeye gelirler. Taziyeye gelenler de aynı şekilde ağıtlara eşlik eder. Erkekler cenaze sahiplerinin işlerine yardım ederler.[324]

3.3. Ölüm Sonrasındaki Âdetler

3.3.1. Cenazenin Yıkanması (Suğa Éliş)

Cenaze, defnedilmeden önce temiz suyla üç defa yıkanır. Buna "suğa éliş" (suya alma) denir.[325] Cenaze yıkamaya genellikle yaşlı, deneyimli kişilerden dört kişi katılır. Cenazeyi, ölen kişi bayansa bayan, erkekse erkek yıkar. Biri "baş yuğuçi" (baş yıkayan), ikincisi "ayak yuğuçi" (ayak yıkayan), diğer ikisi de su dökücüdür. "Baş yuğuçi" cenazenin belinden üst kısmını yıkar. "Ayak yuğuçi" ise cenazenin belinden aşağı kısmını yıkar. Yıkamadan önce cenaze sırtüstü ve yüzükoyun yatırılır. Bedendeki tüyler temizlenir. Eğer sabun kullanmak gerekirse, mümkün olduğunca yerli beyaz sabun kullanılır. Yıkayıcılar, sadece ölüyü yıkamakla kalmaz, kefen dikip ölüyü kefenlerler. Bunun için günümüzde aileler, yıkayıcıların gönlünü hoş tutmaya çalışırlar. Vefat eden kişinin eski kıyafetleri yıkanıp, temizlenerek cenazeye yıkayanlara ya da fakirlere verilir.[326]

Lopnur yöresinde yaşayan Uygur Türklerinde ölen kişi bir meslek piri ise onun cenazesini yıkayanlar el parmaklarına bir kumaş sa-

323 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 318-319; Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 247.

324 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnografiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Ürümçi, 2000, s. 318.

325 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 319.

326 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s.133.

rarak cenazeyi yıkarlar. Bu kumaşı ölen kişinin yakınları saklar ve gözleri ağrıdığında onu gözlerine sürerler. Böylece göz hastalıklarının iyileşeceğine inanılır.[327] Bazı bölgelerde cenaze yıkanırken cenazenin konulduğu eve kedinin girmemesine dikkat edilir. Çünkü kedinin karanlıkta hareket ettiğine, karanlığı sevdiğine ve cenazenin üstünden geçerse uğursuzluk getireceğine inanılır.[328]

3.3.2. Cenazenin Kefenlenmesi (Ölgen Ademni Képenleş)

Cenazenin yıkanmasından sonra kefenleme işlemine geçilir. Kefenlik beyaz kumaştan yapılır, iğne kullanılmaz, kumaş kendisinden çıkarılan iplerle bağlanır. Erkekler üç kat, kadınlar beş kat kefenlenir. Kefenin üzerine gül suyu veya zemzem suyu serpilir. Cenaze daha sonra beyaz keçeye sarılarak tabuta konulur. Tabut, tahtadan olup dört ayaklıdır.[329] Kefen cesedin boynundan ayakucuna kadardır ve dikişsizdir.[330] Kefen iç ve dış kısım olmak üzere ikiye ayrılır. Dış kefen tüm bedeni kaplar. Bayan ve erkeklerin kefeni birbirine benzer şekildedir.[331] İç kefen cesedin boynundan dizine kadardır. Bayanların iç kefeni "sinbel" olarak adlandırılır ve iki kısımdır. Birinci kısım bele kadardır. Onun üstüne boyundan dize kadar iç kefen giydirilir.[332]

Cenaze yıkanıp kefenlendikten sonra, ölenin yakınları cenazeyle vedalaşırlar. Ölen erkekse onun karısı, eğer kadınsa onun kocası cenaze ile vedalaşmaz. İnanca göre, can çıktıktan sonra erkek kadına, kadın erkeğe caiz olmaz, bunların birbirlerini görmeleri "nâmahrem" sayılır.[333]

3.3.3. Cenaze Namazının Kılınması (Namaz Çüşürüş)

Cenaze çoğunlukla evde fazla bekletilmez. Mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde defnedilir. Ölüm, gece meydana geldiyse sabah nama-

327 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Ürümçi, 2000, s. 320.
328 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 326.
329 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s.133; Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 319.
330 Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 248; Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 319.
331 Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 248.
332 Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 248.
333 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s.134.

zından sonra cenaze namazı kılınıp defnedilir. Eğer ölüm sabah meydana gelmişse, ikindi namazından sonra defnedilir. Eğer ölenin yakın akrabaları uzaktan gelecekse, cenaze bir veya iki gün bekletilir.[334]

Cenaze, namaz için götürülürken tabutun üzeri ölenin ekonomik durumuna göre ipek halı ya da yün battaniye veya ipten battaniye ile örtülür. Genellikle ölen erkekse beyaz veya siyah düz kumaş, kadınsa çiçek desenli kıymetli kumaşlar örtülür. Kumul bölgesinde tabutun üzerine ölen erkekse desta (kamçının sapı), kadınsa geleneksel doppa (şapka) konulur.[335] Cenaze namazından sonra, tabut mezarlığa kadar omuzlarda taşınır. Genellikle cenaze namazına katılan herkes mezarlığa gider. Erkekler veya reşit olmayan kız çocuklar tabutun önünde "Vay babam, anam, kardeşim" şeklinde ağlayarak yürürler. Cemaat de tabutun arkasından yürür. Tabutun arkasından giden cemaatin içinden her üç veya dört dakikada bir kere kendiliğinden dört kişi çıkıp tabutu önceki dört kişiden devralır. Bunun sevabı olduğu düşünülür. Namaz kılındıktan sonra tabut mezarlığa götürülür. (Şehirde ise cenaze araçla götürülür; ancak cemaatin hepsi yine kabristana gider.)[336] Cenaze götürülürken yolda cenazeyi görenler durup "El hukmulla" diyerek dua okur ve ellerini yüzlerine sürerek duanın kabulünü dilerler.[337]

Cenaze namazı camide veya geniş bir alanda kılınır. Buna "namaz çüşürüş" denir. Namaz kılınmadan önce ölenin hayattayken yerine getiremediği dini vecibelerinin hesabına "iskat" verilir.[338] Erkeklerin iskatı için para, kibrit, ekmek; kadınların iskatı için ise iplik, iğne, tarak, yılım (jöle) gibi şeyler dağıtılır. İmamın istemesi üzerine ölenin yakınları ölenin yaşarken durumunu anlatırlar. Ayrıca ölenin varislerinin temsilcisi, ölen kişinin hayattayken aldığı borçlarını ödeyip ödemediğini sorar, ödemediyse kendilerinin ödeyeceğini söyler.[339]

---

334 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 318-319; Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 247.

335 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 321; Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s.134.

336 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 321; Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 134; Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 249.

337 Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 250.

338 İskat: Ölen kişinin günahını hafifletmek ve azaptan korumak için verilen sadaka.

339 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 320.

İskat verme bölgelere göre değişiklik göstermektedir. Örneğin; Kaşgar gibi bölgelerde tabut avluya veya geniş bir alana konulur. Cenaze sahibi ve akrabaları ellerinde asa tutarak tabutun etrafında dönerler veya tabutun başında durup ağlarlar. Başına uzun bir ip bağlanmış bir at ya da öküz getirilip ipinin ucu cenaze törenine gelenlerden 41 kişiye sırayla verilir. Sonra at veya öküze paha biçerek parasını imam başta olmak üzere 41 kişiye paylaştırırlar.[340] Cenaze törenine katılan herkese ekmek dağıtılır, ekmek yetmezse bir ekmek değerinde kibrit dağıtılır. Kumul bölgesinde cenazeye katılanlara bir miktar, nohut, fasulye, çilan veya kuru üzüm verilir. Defin işlemi bittikten sonra, cenaze yıkamaya gelenlere ve taziyeye gelenlere de yemek verilir. Bu "teret éşi" (abdest aşı) olarak bilinir.

Lopnur yöresinde yaşayan Uygur Türkleri arasında, 1930'lu yıllara kadar cenaze namazında ayetlerin yerine aşağıdaki beyti okuma âdeti vardı:

Oñ kulakiñġa berdim salat u kamet,
Muruñġa (burnuñġa) berdim nuş i taharet.
Ağziñġa berdim kelime-i şahadet,
Bizmu bille barali (barayli) deviduk (déyiduk),
Özüñ aldirap kétip mañdiñ,
Biz barġuçe hudaġa amanet.
Aġam – doğam ! Ağam – doğam! [341]

Sağ kulağına verdim salat u kamet
Burnuna verdim nuş-i taharet
Ağzına verdim kelime-i şehadet
Biz de beraber gidelim diyorduk,
Kendin acele edip gittin,
Biz varana kadar Allah'a emanet.
Ağam paşam! Ağam paşam!

Bu beyit okunduktan sonra cenazenin sağ kulağı iki kere çekilir ve sonra defnedilirdi. Lopnur Uygurları mezara "agay", mezarlığa "agaylık", tek mezara ise "makat" derler.[342]

340 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 321.
341 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 322.
342 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 322.

3.3.4. Cenazenin Defnedilmesi (Depne Kiliş)

Uygur Türklerinde defin törenine "uzitiş" veya "meyit uzitiş" denir ki, bu cenazeyi uğurlama anlamına gelir. Tabut mezarlığa götürüldükten sonra, cenaze önceden kazılmış mezara defnedilir. Buna "depne kiliş" denir. Mezar iç ve dış olmak üzere iki bölümden oluşur. Dış mezar ortalama 2 m. uzunluğunda, 1 m. genişliğinde ve 2 m. derinliğindedir. İç mezar cenazenin yan şekilde sığacağı ebattadır. Cenaze iç mezara konulur. Cenazenin yüzü kıbleye (güneybatıya), ayakları ise güneydoğuya getirilir. Toprağı kumlu olan yerlerde mezar gerekli derinlik, genişlik ve uzunlukta kazıldıktan sonra tuğlayla kemer şeklinde mezar yapılıp cenaze konulur.[343]

Kaşgar bölgesinde "şamgör" diye adlandırılan bir çeşit mezar tipi vardır ki, bu tür mezarlar belirli uzunluk, genişlik ve derinlikte dik olarak kazılır. Sonra içerisinde bir sıra iç mezar kazılır. İç mezarda oyuklar vardır. Şamgör bir aile ve sülaleye özgü mezar olup, aynı aile ve sülaleye mensup kişiler öldüğünde bu mezara defnedilir. Eğer iç mezar yeterli olmazsa, daha önce mezarda bulunan kemikler, mezar içerisinde bulunan oyuklara yerleştirilir ve diğer cenaze defnedilir. Daha sonra mezar başında yaşlı kişilerden birine merhumun yaşı sorulur ve cemaate ilan edilir. Sonra mezar içine yedi kat toprak atılır, imam mezar başında Kur'an okur. Bu sırada cemaattekiler bir avuç toprak veya taş alır ve bu taşa, toprağa dua ederek üflerler. Birinin eteğinde bu taş ve toprağı toplarlar. O kişi, bunları mezara koyar. Burada amaç, merhumun iyi birisi olduğunu bildirmek ve cennete gitmesini dilemektir. Daha sonra bir miktar toprak atılıp dokuz tane taş konularak geri dönülür. Böylece defin töreni sona erer.[344]

Bazı bölgelerde mezara toprak yığıldıktan sonra üzerine tuğla veya taş konulup işaret bırakılır. Bazı bölgelerde ise mezar başına tahta konulup üzerine ölen kişi için verilen yemekte kesilen koçun kafası asılır. Kadınların mezarı üzerine ise üçgen şekilli bez parçası asılır. Bazı bölgelerde tuğladan seki şeklinde veya yuvarlık şişirme biçiminde uzunca kabir yapılır. Bazı bölgelerde çeşitli şekillerde kümbet yapılır. Son dönemlerde mezar taşı veya tahta dikmek yaygınlaşmaya başlamıştır.

---

343 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 322-323.
344 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 323.

Ölen kişi, yetim, öksüz, gariban ve gurbetçi ise cemaat defin adetlerini halisane yerine getirip defneder. Uygur Türkleri en eski dönemlerden beri dağ eteği ve yol kenarı gibi yerlere mezarlık yapmaktadır. Yol kenarının seçimi, merhumun ruhuna dua edilmesini sağlamaktır. Bazı mezar taşlarında çeşitli şiirler de yazılmaktadır. Örneğin;

Men ölermen, men ölermen	*Ben ölürüm, ben ölürüm,*
Yolda koymañlar méni.	*Yolda koymayın beni.*
Yolda koysañlar koyuñlar,	*Yolda koyarsanız koyun,*
Çölde koymañlar méni. [345]	*Çölde koymayın beni.*

Uygur Türklerinde evlere yakın yerlerde veya tarla başlarında mezar kazılmaz. Uygurlar mezarlıklardan geçerken atlı ise attan inerek mezarda yatanların ruhlarına dua ettikten sonra yollarına devam ederler. Ayrıca mezarların çevresi ağaç, demir, gül gibi şeylerle güzel görünecek şekilde çevrilir.[346]

Cenaze defnedildikten sonra, aynı gün akşam veya ardı ardına üç akşam mezar başında ya da cenazenin konulduğu evde Kur'an okutulur. Bazı bölgelerde kırk gün süreyle dış mezarın içerisinde oturup Kur'an okunur, sonra dış mezar kapatılır. Bu öleni yalnız bırakmama ve ona cennet dileme amacıyla yapılır.[347]

3.3.5. Yas Tutma (Karilik Tutuş) ve Ağıt Yakma (Haza Éçiş)

Türk kültüründe yas törenlerinin ve buna bağlı ritüellerin tarihin en eski dönemlerinden beri önemli olduğu bilinmektedir.[348] Uygur Türklerinde yas tutmanın süresi ölen kişiye göre değişmektedir. Ailede anne ya da baba vefat ederse kırk gün bazı bölgelerde bir yıl boyunca yas tutulmaktadır. Ölenin aile fertleri ve akrabaları yas işareti için bellerine beyaz kuşak bağlarlar. Kadınlar, bellerine beyaz kuşak bağlamanın yanında başlarına da beyaz örtü bağlarlar. Hatta ölen kimsenin ailesindeki kadınlar beyaz gömlek giyerler. "Yedi neziri" yapılmadan erkekler beyazları çıkarmaz, saç, sakal ve bıyıklarını kesmezler. Kadınlar ise saçlarını yıkamaz ve taramazlar. Kırkı

345 Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 251.

346 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 134.

347 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Ürümçi, 2000, s. 322.

348 Bk. Lin Gan, "Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar", (çev. Eyüp Sarıtaş), *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. IV, İzmir, 2000, s. 363.

(bazen de bir yıl boyunca) dolana kadar başındaki beyaz örtüyü çıkarmaz ve renkli kıyafetler giymezler. "Kırk neziri"nde ya da seneyi devriyesinde bir kadın tarafından teselli sözleri söylenerek beyaz örtü çıkarılır, yerine başka bir örtü takılır. Buna "karilik sunduruş" veya "karisini ostuş" denilmektedir. Aile içerisinde eğlence yapılmaz; hatta komşular da aynı şekilde eğlence yapmazlar. Saygıdan dolayı aile içindeki düğünler ertelenir. Uzak akrabaların düğünü ise ailenin rızasını alınarak yapılır.[349] Cenazede başına beyaz bağlamak, Uygurların eskiden beri devam eden adetlerinden olup günümüzde Doğu Türkistan'ın Altay vilayetinde yaşayan Tuva Türkleri arasında da uygulanmaktadır. Kumul bölgesinde başsağlığı için gelenlere de beyaz kuşak ve beyaz başörtüsü dağıtılır.[350]

Uygur Türklerinde ölenin yakınlarının ölen için yüksek sesle ağlama âdeti vardır. Ölü için ağlama, İslamî inanca aykırı ise de, ağlamamak da cemaat arasında garip karşılanır. "Ölüm yiğisi bilen, toy külkisi bilen kizik (Ölüm ağlamasıyla, düğün gülmesiyle anlamlıdır) şeklindeki Uygur atasözü bu durumu özetlemektedir.[351] Ağlamak, ölen kişiye duyulan özlemin ve ondan ayrılmanın üzüntüsünü ifade eder. Bu bir nevi ölenin yasını tutmak gibidir. Bazı bölgelerde ölenin yakınları ölene olan özlem ve ondan ayrılmanın üzüntüsünü ifade eden ağıtlar söyler. Bu ağıtlarda ölenin hayattayken yaptığı iyilikler anlatılır.[352] Bunlar genellikle merhumun iyilikleri, hürmet duyguları içeren mersiye sözleri veya merhumdan rıza dilekleri şeklindedir. Bu vasıtayla merhumun ilelebet evlatları tarafından hatırlanacağı ve hatırasının yaşatılacağı bildirilir.[353]

Ağıtlar, ölüm veya diğer sebeplerden kaynaklanan ayrılığın verdiği acı ve üzüntüleri dile getiren şiirlerdir.[354] Uygur Türkleri arasında,

349 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şinjañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 319; Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şinjañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s.133; Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şinjañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 250.

350 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 319; Abdukerim Rahman vd., *age.*, s.133; Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 250.

351 Abdukerim Rahman vd., *age.*, s. 135.

352 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s.117.

353 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şinjañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s.135.; Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şinjañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 332.

354 Ağıt kavramı ve Türk boyları arasında ağıt yakma geleneği konusunda geniş bilgi için bk. İsmail Görkem, *Türk Edebiyatında Ağıtlar Çukurova Ağıtları (İnceleme-Metinler)*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001, s. 16-62.

ağıt tarzındaki şiirlere "haza koşakları", "matem koşakları", "yığa koşakları" veya "mersiye" denmektedir.[355] Ağıtlarda ölenin faziletleri, iyilikleri, hayattaki maceraları, istekleri, arzuları, idealleri, yakınlarının ölenle ilgili duygu ve düşünceleri anlatılır. Ağıt söyleme geleneği bütün Türk boyları için ortaktır. Orhun Yazıtları'nda geçen "sığıtçı", "yuğçı" terimleri bu geleneğin köklerinin çok eskilere dayandığını göstermektedir. Divanü Lügati't-Türk'teki "Alp Er Tonga" sagusu[356], Turfan metinleri arasında geçen "Aklar bulıt örlep kükirep" mısrası ile başlayan şiir edebiyatımızdaki ilk ağıt örneği sayılır.[357]

Cenazeyi ağıt ile uğurlama âdeti, özellikle Atuş ve Kağılık bölgesindeki Uygurlar arasında çok yaygındır. Bir kişi vefat ederse, onun yasını tutmak için bölgedeki ünlü ağıtçı davet edilir. Bu ağıtçılar yaşlı kadınlardan olup, bunlar ağıt yakarak acıklı dokunaklı sesiyle insanlarda hüzün duyguları uyandırabilirler. Bunlara "haziçi/yığıçı" denir. Bunların söyledikleri ağıtlara ise "haza koşakları" denilmektedir. Bir kişi ölürse, yaslı aile ağıtçı çağırır. Ağıtçı yas için dikilen özel kıyafetini ters giyerek eline baston alıp ölen için yaktığı ağıtları kendine özgü bir sesle söyler. Bu ağıtların etkisiyle ölenin yakınları ve mahalle cemaati derin üzüntüye kapılırlar. Muteber, halk arasında sevilip sayılan kişiler, kahramanlar veya çocuklar vefat ederse, bunlar için birkaç gün durmadan ağıt yakılır. Ağıtlar cenaze mezara götürülürken zirveye ulaşır.[358]

Uygurlar arasında haza koşakları farklı bölgelerde farklı biçimlerde söylenir. Bazı bölgelerde merhumun akrabaları tarafından tek başına söylenirken, bazı bölgelerde bütün mahalle cemaati tarafından ortak olarak söylenir. Haza koşakları ölümün birinci gününden itibaren kırkıncı gününe kadar devam ettirilir.[359] Ağıtlarda ölen

355 Mehemmetcan Sadik, *Uyğur Helk Ėğiz Edebiyatı Hekkide*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1995, s. 299.

356 *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, C. I*, (çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, 1991, s. 41; Adem Öger, "Türk Kültür Tarihinde Alp Er Tonga ve Uygur Türkleri Arasında Onunla İlgili Anlatmalar", *Turkish Studies*,Volume: 3/7, 2008, s. 508-523.

357 Ağıtlarla ilgili daha geniş bilgi için bk. Doğan Kaya, *Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007, s. 473.

358 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 117; Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 136.

359 Osman İsmail, *Uyğur Helk Ėğiz Edebiyatidiki Janirlar*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1994, s. 234-235.

kişinin iyi yönleri, hayatı, ona karşı beslenen sevgi ve ona duyulan özlem dile getirilir. Haza koşaklarında vefat eden şahsa göre, "vay balam" "vay törem", "vay vefadarım", "akam", "ukam", "siñlim", "cigerim", "apam" gibi ifadeler redif olarak gelir. Anne veya babanın ardından yakılan haza koşaklarından biri şöyledir:

Vay dadam! Vay dadam!
Yétim kalduk emdi biz,
Kimni dada deyimiz.
Vay dadam, dadam!
Döletim dadam, taci-tahtim dadam,
Derya köñül dadam, kün çiray dadam.
Dada (ana) dep hoş bolattiğu köñlimiz,
Men (biz) dadam (dadimiz) din ayrilip,
Sundi kanatim (kanitimiz) kayrilip.
Men (biz) yiğlimay kim yiğlisun,
Can dadam (dadimiz) din ayrilip.

Dadam (dadimiz) ölgenge yiğlaymen (yiğlaymiz)
Anam (animiz)ölgenge yiğlaymen (yiğlaymiz).
Samandek sarğiyip
Yétim kalğanğa yiğlaymen (yiğlaymiz).

Dada (ana) ah urup yiğlay (yiğlaymiz)
Sözüñni sürtüp közümge (közimizge)
İziñni sürtüp közümge (közimizge)
Ġulaç kérip yiğlay (yiğlaymiz)

Bu cudalikka emdi kandak çidaymiz,
Vay anam, vay anam
Yaylikim anam, baylikim anam,
Derya bolup akatti anilik méhriñiz,
Kéçe-kündüz balam dep,
Kanimay kettiğu bağriñiz.
Vay anam, vay anam.
Emdi kimge telmürey,
Ġulaç kérip bozlinip emdi kimge erkiley,
Vay anam, anam.
Emdi ġayip bolduñğu!
Molla kilimen balam dep,
Alim kilmen balam dep,

Künde silayittiñ béşimni,
Emdi kim silar béşimni,
Vay dadam, dadam![360]

Vay babam! Vay babam!
Yetim kaldık şimdi biz,
Kime baba diyeceğiz.
Vay babam, babam!
Devletim babam, taç-tahtım babam,
Gönlü deniz babam, güneş gibi güzel babam.
Baba (anne) diyerek hoş olur gönlümüz,

Ben (biz) babam (babamız' dan ayrılıp,
Kırıldı kanadım (kanadımız) çevrilip.
Men (biz) ağlamayayım kim ağlasın,
Can babam /babamız)'dan ayrılıp.

Babam (babamız) öldüğünden ağlıyorum (ağlıyoruz),
Anam (anamız) öldüğünden ağlıyorum (ağlıyoruz).
Saman gibi sararıp,
Yetim kalana ağlıyorum (ağlıyoruz).

Baba (ana) ah çekip ağlarım (ağlıyoruz),
Sözünü hatırlayıp ağlarım (ağlıyoruz) ,
İzini silip gözüme (gözümüze),
Kollarımızı açıp ağlarım (ağlıyoruz).

Şimdi bu ayrılığa nasıl dayanırız,
Vay anam, vay anam!
Yaylağım anam, zenginliğim anam!
Irmak olup aktı analık mihrimiz,
Gece-gündüz yavrum deyip,
Doyamadan gitti bağrımız.
Vay anam, vay anam.
Şimdi kime bakacağız,
Kucak açıp şimdi nazlanıp kime şımaracağız,
Vay anam, anam.
Şimdi kayıp oldun!
Molla edeyim çocuğumu deyip,
Alim edeyim çocuğumu deyip,

360 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 332-333.

Her gün okşardın başımı,
Şimdi kim okşayacak başımı,
Vay babam, babam!

Çocuğunu kaybeden bir annenin yaktığı ağıt şöyledir:

Vay balam, balam, (vay balam can h can)
Cigirim-bağrim balam,
Köñlümniñ arami,
Halimen can balam.
Kolumġa kol, putumġa put,
Vapadar, köyümçan balam,
Vay balam, balam!
Cigirim-bağrim balam
Anam dep keynimdin,
Haza kilar deptimen.
Tügimes hesrette koyup,
Kéteriñni bilmeptimen,
Vay balam, balam!
Közümniñ nuri idiñ,
Köñlümniñ béġi idiñ,
Sen ketkiçe men ketsem,
Anam dep yiġlar idiñ.
Vay balam, balam.
Emdi kimni balam dep,
Désem saña ohşarmu?
Cigerim balam, bağrim balam,
Bu cudalikka kandak çiday!
Vay balam, balam![361]

Vay yavrum yavrum (vayyavrum can h can)
Can ciğerim yavrum,
Gönlümün huzuru,
Kalmadı can yavrum.
Elime el, ayağıma ayak,
Vefalı sadık yavrum,
Vay çocuğum, çocuğum!
Ciğerim-bağrım çocuğum
Anam deyip arkamdan,

[361] Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şinjañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 333-334.

Ağıt yakarım dedim,
Bitmez hasrette bırakıp,
Gideceğini bilmedim,
Vay yavrum vay yavrum!
Gözümün nuru idin,
Gönlümün bağı idin,
Sen gideceğine ben gitsem,
Anam diyerek ağlardın.
Vay yavrum, yavrum.
Şimdi kime yavrum deyip,
Desem de sana benzer mi?
Can ciğerim yavrum,
Bu ayrılığa nasıl dayanayım!
Vay yavrum yavrum!

Uygur haza koşaklarından bazıları ise şöyledir:

Anam sekratka çüşkende,	*Anam yatağa düştüğünde,*
Horek tartti, deptimen.	*Horlayıp durdu dedim.*
Közliriñiz yumulġanda,	*Gözleriniz kapandığında,*
Uhlap kaldı, deptimen.	*Uyuyakaldı dedim.*
İñiki téñilġanda,	*Çenesi bağlandığında,*
Romal artti, deptimen.	*Şal örttü dedim.*
Putliri çétilġanda,	*Ayakları bağlandığında,*
Aram aldi, deptimen.	*Dinleniyor dedim.*
Ġusli süyi kuyulġanda,	*Abdest suyu konulduğunda,*
Teret aldi, deptimen.	*Abdest aldı dedim.*
Képenlik tikilgende,	*Kefen dikildiğinde,*
Köynek kiydi, deptimen.	*Elbise giydi dedim.*
Cinaziġa salġanda,	*Tabuta konulduğunda,*
Mepige çüşti, deptimen.	*Arabaya bindi dedim.*
Helk alem yiġliġanda,	*Herkes ağladığında,*
Toyi boldiġu, deptimen.	*Düğünü oluyor dedim.*
Yétip barduk mazarġa,	*Ulaştık mezara,*
Kirip kettiñiz sarayġa,	*Girip gittiniz saraya,*
Karap kalduk kamarġa,	*Bakakaldık oyuğa,*
Yétim kalduk talada[362]	*Yetim kaldık sokakta.*

362 Osman İsmail, *Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide Omumiy Bayan*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 422-423.

Uygur halk şiirinde tarihi şahısların ölümüyle ilgili olarak yakılmış haza koşakları önemli yer tutmaktadır. Bunların içerisinde "Kembernisa", "Aminem", "Hacaci", "Anam Konihan", "Şemşidin Kara Kéşim", "Damollam", "Selimem" gibi gerçek şahıslara hasredilen ünlü ağıtlar bulunmaktadır. Bunlar kendi özel ezgisiyle insanları derinden sarsabilmektedir.[363]

Aminemu Aminem,	*Aminem Aminem,*
Selde akkan Aminem.	*Selde akan Aminem,*
Muradiğa yételmey,	*Muradına eremeden,*
Layğa patkan Aminem.	*Balçığa batan Aminem.*
Ana dédiñmu Aminem,	*Ana dedin mi Aminem,*
Dada dédiñmu Aminem.	*Baba dedin mi Aminem,*
Layniñ tégide yétip,	*Balçığın altında yatıp,*
Huda dédiñmu Aminem.	*Hüda dedin mi Aminem?*
On güliniñ birimu,	*On gülünün biri bile*
Éçilmigan Aminem.	*Açılmayan Aminem.*
Purakliri dimakka,	*Kokuları buruna,*
Çéçilmigan Aminem.	*Saçılmayan Aminem.*
Aminem kız, çéçiñni,	*Aminem kız saçını,*
Ak navatta patligan.	*Beyaz şekerde patlayan.*
Sen aydek çiraylikni,	*Senin ay gibi güzelliğini,*
Emet İminge atigan.[364]	*Emet İmin'e veren.*

Bazı haza koşaklarında, Çin'deki zorba yöneticilerin Uygur Türklerine yaptığı baskı ve zulümler de anlatılmaktadır. Örneğin Hoten bölgesinde "Selimem" isimli kızın uğradığı haksızlıklar ve zulümler sonucunda öldürülmesi üzerine annesinin yaktığı ağıt şöyledir:

Kara kigiz cinaza,	*Kara örtülü cenaze,*
Özi igiz cinaza,	*Kendisi yüksek cenaze,*
Körüvalay kizimni,	*Göreyim kızımı,*
Tohtap turğin bir haza.	*Durup bekleyin biraz.*
Uzun uzun kara çaç,	*Uzun uzun kara saç,*
Canğa patsa meylimu,	*Toprağa karışsa olur mu?*
İsit kizim selimem,	*İşit kızım Selimem,*
Gordi yatsa meylimu.	*Mezarda yatsa olur mu?*

363 Osman İsmail, *age.*, s. 423; Mehemmetcan Sadik, *Uyğur Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1995, s. 300.

364 Osman İsmail, *Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide Omumiy Bayan*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 423; s. 423-424

Çidimaymen buniñğa,	*Dayanamam buna,*
Ésilimen boynuñğa,	*Sarılırım boynuna.*
Bundak azap tartkiçe,	*Böyle acı çekmektense,*
Ménimu al koynuñğa.	*Beni de al koynuna.*
Ah hesrita, vah hesret,	*Ah hasret vah hasret,*
Bizge kelgen bu kismet,	*Bize gelen bu kısmet,*
Seni askan égiz dar,	*Seni asan dar ağacı,*
Örülmidi kép kaldi.	*Yıkılmayıp kaldı.*
Teñşelmigen bu zaman,	*Adalet olmayan bu devir,*
Çörülmidi kép kaldi,	*Değişmedi aynı kaldı.*
Ah hesrita, vah hesret,	*Ah hasret vah hasret,*
Başka çüşti miñ kismet.	*Başa geldi bin kısmet.*
Kara kigiz cinaza,	*Kara örtülü cenaze,*
Özi igiz cinaza,	*Kendisi yüksek cenaze,*
Méni bille sélip ket,	*Beni de götür git,*
Kizim bilen élip ket.	*Kızım ile alıp git.*
Kandak kilay ilahim,	*Ne yapayım Allah'ım,*
Rehmiñ yokmu hudayim![365]	*Rahmetin yok mu Allah'ım!*

3.3.6. Belirli Günler ve Yemekler (Nezir-Çirağ)

Ölen eğer aile büyüklerinden ise, defnedildikten sonra, cenazenin definden önce konduğu evde üç gece, bazı ailelerde yedi gece boyunca tan ağarıncaya kadar çirağ (kandil, mum) yakılır. Bunun anlamı, evlatların anne babasını evi aydınlatan çırağa benzeterek onları anma ve onların ruhundan yardım dilemedir. Nitekim haza koşaklarında bu durum "Çirağiñi öçürmeymiz dada/ana (Çırağını söndürmeyiz baba/anne)" şeklinde yer alır.[366]

Uygurlarda başlarında kötü bir durum olan ailelere her yönden yardım etmek gibi güzel bir gelenek bulunmaktadır. Bir ailede musibet olduğunda, konu komşu, mahalle halkı gelip başsağlığı diler ve yaslı ailenin işlerine yardım eder. Eş dost, akrabaları ayrı ayrı yemek yaparak getirir. Musibet dolayısıyla getirilen bu tür yemeklere "issiklik" denir. Yaslı ailede üç gün boyunca yemek yapılmaz. Yaslı

365 Osman İsmail, *Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide Omumiy Bayan*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 423; s. 424-425.

366 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 326.

ailenin bu süreçte yemek yapma imkânı olmadığından, akrabalar ve konu komşular bir hafta, hatta bir aya kadar yemek yapıp getirirler.[367]

Uygurlarda ölen kişi için verilen yemekler "üç nezir", "yete nezir", "kırkı nezir", "yıl neziri" şeklinde dörde ayılır. Bazı bölgelerde (Turfan) bunlara yine "sipare" (beş nezir), "yüz günlük nezir" ilave edilir. Hoten bölgesinde ayrıca "yigirmi künlük nezir" (yirminci gün yemeği) verilir. Bazı bölgelerde "yedinci gün yemeği"ne önem verilirken, bazı bölgelerde (Turfan) "sipare" (beşinci gün yemeği) ye önem verilir. Hoten, Kaşgar, Kumul, Bügür gibi bölgelerdeki Uygurlar arasında ölenin yirminci gün yemeği verilmektedir.[368]

Nezir genellikle şöyledir: Ölümün üçüncü günü ölen kişinin evlatları, akrabaları toplanıp konu komşu, cami imamı veya müezzini, cenazeyi yıkayanları çağırıp, onlara pişi, ekmek ve sulu yemekler ikram eder. Yemekten önce Kur'an okunur, yemek yendikten sonra ölenin giysilerinin bir kısmı temizlenerek cenazeyi yıkayanlara, müezzine ve fakir fukaraya verilir.[369] Bir kısmı hatıra için saklanır. Böylece yemek tamamlanmış olur.[370] Bu işlem bazen yedinci gün yemeğinde gerçekleştirilebilir. Yedinci gün yemeği, üçüncü gün yemeğine göre biraz daha büyük olur. Aile ekonomik durumuna göre, pişi ve meze hazırlar, bir iki koyun keser, bazıları dana keser. Yemeğe kadın erkek herkes davet edilir. Yemeğe gelenler genellikle beş adet ekmekle gelir. Yemeğin bitiminde yaslı aile uzaktan gelenlere ikişer adet ekmek verir. Son dönemlerde ekmeğin yanı sıra bir elbiselik kumaş, bir paket çay, bir iki paket kesme şeker ilave edilerek getirilmeye başlamıştır.[371] Ölenin kırkıncı gün yemeği de yedinci gün yemeği gibi gerçekleştirir. Yıl devriye yemeği daha da geniş çaplı yapılır. Yemekler genellikle sabahları verilir. Yemeğe davet

367 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 327.

368 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 134.

369 Eski devirlerde daha çok yöneticilerin elbiselerinin fakirler dağıtıldığı bilinmektedir. Örneğin; Divanü Lügati't-Türk'te yer alan "eşük" kelimesi "Hanlardan, beylerden birisi öldüğü zaman mezarı üstüne serilmek üzere gönderilen kumaştır. Bu kumaş sonra parçalanarak yoksullara dağıtılır." şeklinde açıklanmaktadır. Bk. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, (çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, 1991, s. 72; Lin Gan, "Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar", (çev. Eyüp Sarıtaş), *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. IV, İzmir, 2000, s. 362-374.

370 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp-Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 133.

371 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 330.

edilen herkes katılır. Katılamayan garibanlara yemek götürülür.[372] İslamiyet'ten sonra eski Uygur ananeleri İslami akidelerle birleşmiş; nezirlere Kur'an hatmi gibi uygulamalar eklenmiştir.

Uygurlar ölüm haricinde uzun yola çıkacaklarında, zor durumlarında veya kötü rüya gördüklerinde de nezir yaparlar. Bu tip nezirlere bayanlar katılmaz. Bu ritüelde amaç, yolculuğun iyi geçmesi ve ölen kişilerden medet umma arzusudur.[373]

3.3.7. Kabir Ziyaretleri (Topa Béşi/ Tuprak Béşini Yoklaş)

Uygur Türkleri arasında mezar ziyaretlerine büyük önem verilir ve çeşitli amaçlarla mezar ziyaretleri gerçekleştirilir. Mezar ziyaretine "topa béşi veya tuprak béşini yoklaş" denilmektedir.

Uygur Türklerinde ölü defnedildikten sonra üçüncü gün yemeğine kadar her gün mezara gidip Kur'an okuma âdeti vardır. Özellikle anne babası veya yaşlı kardeşler öldüğünde buna dikkat edilir. Yedisi, kırkı ve yıl devriyesi yemeği verilen günlerde ergen olmayanların dışında erkeklerin hepsi mezara gidip Kur'an okurlar ve bir avuç buğday veya mısırı mezara serperler.[374] Eskiden ölenin oğul ve kızları ayrı ayrı yemek verirlerken, artık aile büyüğü evlatların adına tek seferlik yemek verme âdeti şekillenmiştir.

Bunun dışında da Perşembe veya Cuma, Ramazan ve Kurban bayramlarında da mezara gidip Kur'an okuyup mezara bir avuç buğday veya arpa serperek dönerler. Burada ölenin ruhuna sığınma, onun ruhundan medet dileme söz konusudur. Bazıları yolculuğa çıkmadan önce, zorluklarla karşılaştığında ya da ölen kişiyi rüyasında gördüğünde yağ kokutarak mezar ziyareti yapar.[375]

Uygurlar sık sık mezar ziyaretleri yaparlar. Cenaze defnedildikten sonra üç gün boyunca ölen kişinin ailesi her sabah mezarı ziyarete gelip dua okur. Daha sonraki her Perşembe günü ve bayramlarda ailenin tüm fertleri mezarı ziyaret ederler. Kırk gün boyunca her

---

372 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 331; Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 133; Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 257-260; Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 115.

373 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 331.

374 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 326.

375 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 327, 394.

gün İsrik (tütsü) yaparak ölen kişinin ruhuna dua okurlar. Bazı bölgelerde mezarda ateş yakılmaktadır.[376]

Mezar sahipleri mezar ziyaretine geldiklerinde mezar topraklarını yükseltip uçan kuşlar için yem bırakırlar. Bazıları mezarın topraklarının rüzgârda uçuşmasını hayırlı diye düşünürken, bazıları mezar topraklarının rüzgarda uçmaması içi kümbet yaparlar. Mezarın baş tarafında mezar taşı dikilip ölenin kısa özgeçmişi yazılır. Bazıları mezarı demir veya tahtadan çitlerle çevrelerler. Bazıları mezarın etrafına çiçek dikerler.

Yetimler, gurbetçiler vefat ederlerse, bunlar "halis ölüm" diye adlandırılır ve cemaat bunların cenazelerini kaidelere uygun bir şekilde halisane defnederler. Bunu sevap sayarlar.

Evlenecek olan damadın eğer babası ölmüşse önce babasının mezarına gidip dua eder, sonra nikâh kıyar. Aile büyüğü vefat eden ailede bir yıla kadar düğün yapılamaz.[377]

3.3.8. Ölünün Ruhu ve Kabir Etrafında Oluşan İnanış ve Ritüeller

Perşembe günleri, kandil ve bayramlarda ölülerin ruhu için ateşe yağ atılır. Buna "yağ purtiş" ya da "hud séliş" adı verilir. Burada yağın kokusunun göğe yükselip ataların ruhuna ulaştığı ve böylece onların da ruhunun gönendiğine inanılır.[378]

Cenaze evinde yedi ya da kırk gün boyunca "onun çirağı sönmesin" diyerek mum yakılır. Bazıları da ölen kişinin ruhu yalnız kalmasın diye mümkün olduğunca evden dışarıya çıkmaz.

Cenazenin defnedilmesinden sonraki Çarşamba günlerinden birinde ölünün ruhu için sofra hazırlanır ve buna "rohinatlarga dastihan séliş (ruhlara sofra hazırlama)" denir. Sofra hazırlama ise şöyledir: "Çarşamba günü misafir odasının ortasına büyük bir sofra serilir ve üzerine yedi ya da dokuz tabak yemek konulur. Tabakların yanına bir tane de tahta kaşık bırakılır. Sofrayı hazırlayan kadın odanın kapısını açık bırakır ve arkasına bakmadan odadan ayrılır. Bu odaya bir gün boyunca kimse girmez. Bu zaman zarfında önlün ruhunun gelerek yemeklerden yiyeceğine inanılır.[379]

---

376 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 116.

377 Abdulkerim Rahman, *age.*, s. 116.

378 Abdurehim Hebibulla, *Uygur Etnograpiyisi*, Şincan Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 394.

379 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 395-396.

Berat gecesinde mezarın başında yağ kapağı ateşe verilir. Yani yedi-sekiz metre uzunluktaki ağacın ucuna yağa bulanmış kapağı bağlayıp yakarlar. Ateş yanıp bitinceye kadar bu törene katılan gençler ve çocuklar ervah (ruh) çağırmayı konu eden koşmaları grup halinde okurlar. Ayrıca Berat ayında tüm mahalle sakinleri mezara gider ve kendi yakınlarının başında sabaha kadar börek, ekmek yaparlar. Bayram günlerinde de yağ ile çeşitli börekler yapılarak mezarlığa konur.[380]

Uygur Türklerinde her Perşembe günü "ervah" (ruhlar) için yağ koklatma adeti vardır. İnanca göre, ruhlar her Cuma Mekke'ye gidip Cuma namazı kılarlar. Perşembe günü yağ koklatılırsa, ruhlar canlanıp Mekke'ye erkenden ulaşabilirler.

Ramazanın on beşinci gecesi tüm mahalledekiler mezara gider, ramazan koşmalarını söyleyerek birbiriyle selamlaşırlar.[381]

3.4. Mezar Şekilleri

Uygur Türkleri tarihi devirler içinde farklı mezar şekilleri kullanmışlardır. Uygur mezarları şekil özelliklerine göre şu şekilde adlandırılmaktadır:

Taş-toprak yığılı mezar: Bu tarz mezar, mezarların en eski şekli olup basit bir taş ve toprakla mezar yeri belli edilir.[382]

Balbal yerleştirilmiş mezar: Oyularak insan şekli verilen taş, mezarın üzerine dikilir. Bu tür mezarlar orta ve yeni taş devrinde oluşturulmuş olup ataların savaşlardaki kahramanlıklarını göstermek için mezar üstüne dikilirlerdi.[383]

Sintaşlik mezar: Bir tür balbala benzer; ancak balbala nazaran daha küçük ve basit şekildedir. Mezar üstüne oyularak yapılan küçük ebattaki insan figürleridir. Merhumun hayattayken öldürdüğü düşmanlarını sembolize eder.[384]

Hatıra taşı yerleştirilmiş mezar: Bu tür mezarlar 2. yüzyıldan 8. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Hakanların, kağanların ve vezirlerin vasiyetleri, nasihatleri, yaptıkları işler taşa oyularak bengü taşlar

380 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 116.
381 Abdulkerim Rahman, *age.*, s. 116.
382 Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincan Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 252.
383 Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 252-253.
384 Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 253.

haline getirilmiştir. Böyle mezarlara, Uygur Hanlığı, Orhun-Uygur Hanlığı ve Hun Hanlığı dönemlerindeki hakan ve vezirlerin mezarlarında rastlanmaktadır.[385]

Minare şeklindeki mezar: Bu tür mezarlar, Budizm dönemindeki rahipler ve dini önderler için yapılmıştır.[386]

Ahşaptan oyma mezar: Bu mezarlar, MÖ. 3. yüzyıldan itibaren yapılmaya başlanmıştır. Bu tarz mezarlar Tarım nehrinin kıyılarında, Hoten ve Lopnur bölgelerinde görülmektedir.[387]

Ahşap ev şeklindeki mezar: Bu mezarlara tarihî şahıslar ve devlet büyükleri defnedilmiştir. Hoten, Lopnur, Şayar, Yeken, Kagilik, Kaşgar ve Konişeher gibi bölgelerde bulunmaktadır. Ev şeklinde yapılan bu mezarların duvarlarında pencereler ve içerisinde mezar bulunmaktadır.[388]

Beşik şeklindeki mezar: Uygurların özel bir mezar şeklidir. Mezarın beşik şeklinde olması "doğduğunda ve öldüğünde beşikte yatmayı" ifade eder.[389] Mezarın ebatı, ölen kişinin ölçülerine göre yapılır. Uzunluğu genellikle 160-200 cm, genişliği 80-100 cm'dir. Çocukların mezarı ise onlara göre hazırlanır. Beşik mezarlar ortasından seki (supa) geçirilir ve düven şeklinde yapılır. Bayan ve erkeklerin mezarlarına yapılan seki birbirinden farklıdır. Erkeklerinki "harman"ı temsil eden iki basamak, bayanlarınki sofra, merdane ve hamuru temsil eden üç basamak şeklindedir. Düvenimsi kısım 60-80 cm genişliğindedir. Mezardaki sekiye göre mezarın bayana ya da erkeğe ait olduğu anlaşılır.[390]

Kümbet şeklindeki mezar: Bu mezar, Uygurların İslamiyeti kabul etmesinden sonra ortaya çıkmıştır. Mimarisi kümbet şeklinde ve ev genişliğinde olup mezar kısmı, kümbetin içine yerleştirilir. Kümbetin dış kısmı yeşil renge boyanır ya da samanla karıştırılmış çamur ile sıvanır.

Kümbet mezarlar, tarihî şahsiyetler, hakanlar, hanlar, padişahlar, devlet büyükleri ve tarikat önderleri için yapılır. Örneğin; Yusuf

385 Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 253.
386 Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincan Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 253.
387 Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 253-254.
388 Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 254.
389 Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 254.
390 Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 254.

Has Hacib, Sultan Sutuk Buğra Han, Kaşgarlı Mahmud, Tömürhan ve Appak Hoca'nın mezarları bu şekildedir.

Kümbet mezarların boyutları birbirinden farklıdır. Bazılarının içine bir veya birkaç kişi defnedilirken bazılarına on kadar cenaze defnedilebilir.[391]

Doppa şeklindeki mezar: Bu şam gör üzerine yapılan mezar şeklidir.[392]

Derebcilik mezar: Buna "rişatkilik mezar" da denilmektedir. Mezarın üstü yapılır ve böylece bozulması önlenir.[393] Ortasında beşik ve taş-toprak şeklindeki mezar bulunur. Ayrıca bu mezara çeşitli eşyalar asılabilir. Örneğin; koyun boynuzu, koçboynuzu, at kafatası kemiği gibi. Yine bir kısmına tuğ ve alem takılır. Burada amaç toplum önderlerinin aksakalların kabrini diğerlerinden farklı hale getirmektir.[394]

Ak tuğ vefat eden meslek erbaplarının mezarına, gök tuğ yiğitlerin mezarına, sarı tuğ kız çocuklarının ve genç kızların mezarına dikilir. Aslında mezara tuğ dikme âdeti savaşlarda tuğ götürmek ve savaşta ölenlerin mezarına öldürdüğü düşman sayısınca tuğ dikme adetinin uzantısıdır. Bu adet günümüzde Tanrı dağlarının güney köylerinde halen uygulanmaktadır.[395]

Şam gör mezar: Kaşgar bölgesinde "şam gör" diye adlandırılan bir çeşit mezar tipi vardır ki, bu tür mezarlar belirli uzunluk, genişlik ve derinlikte dik olarak kazılır. Sonra içerisinde bir sıra iç mezar kazılır. İç mezarda oyuklar vardır. Şam gör bir aile ve sülaleye özgü mezar olup, aynı aile ve sülaleye mensup kişiler öldüğünde bu mezara defnedilir. Eğer iç mezar yeterli olmazsa, daha önce mezarda bulunan kemikler, mezar içerisinde bulunan oyuklara yerleştirilir ve diğer cenaze defnedilir.[396]

391 Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 255.
392 Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 255.
393 Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 255.
394 Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 256.
395 Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 256.
396 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 323. Uygur mezarları ve özellikleri konusunda bk. Rahile Davut, *Uyğur Mazarliri*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2001; Rahile Davut, "Uygurların Mezar Kültürü Üzerinde Bir Araştırma", (Akt. Alimcan İnayet), *Millî Folklor*, S.60, 2003, s. 207-210; Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 111-114.

3.5. Değerlendirme

Uygur Türklerinde insan can çekişirken ağzına okunmuş su damlatılır. Buna "démide içküzüş" ya da "démide süyi" denir. Bununla insanın zorlanmadan ruhunu teslim etmesi beklenir. Burada temas büyüsünün izleri dikkat çekmektedir. Kur'an'dan ayetlerin okunması neticesinde majik bir güce sahip olduğu düşünülen suyun, insanın kolay can vermesine yardımcı olacağına inanılmaktadır.

Lopnur bölgesinde yaşayan Uygur Türklerinde, yaşlılar karakavak kovuklarından ya da tepelerden kendileri için mezar yeri seçerler. Türklerde genellikle mezar yeri için bir yükseltinin, bir tepenin ve hatta çok yüksek dağların tercih edildiği; öte yandan bu amaçla ana yolların dışındaki yerlerin seçildiği bilinmektedir.[397] Ayrıca Türklerde şaman cenazelerini sık sık yüksek dağa götürürler. Orada Şaman'ı yere koyarlar ve yanına da bir raf içinde tefini ve kürkünü koyarlar. Kötü şamanı ise dağa götürmezler.[398] Günümüzde de Uygur Türklerinde yaşlıların yüksek tepelere defnedilme arzusunun eski Türk dininin ve dağ kültünün bir uzantısı olduğunu söyleyebiliriz.

Lopnur bölgesinde ağaç kovuklarından mezar seçme âdetini Uygur araştırmacılar bölgenin sulak olmasına bağlamaya çalışıyorlarsa da, aslında bu adet eski Türklerdeki ölüyü ağaçların kovuklarına defnetme âdetinden kalan bir izdir. Çünkü ağaçlar, sonbaharda yaprak dökerek ölür, ilkbaharda yeşerip yeniden canlanır. İnanca göre, ölüler de ağaçla birlikte hayat bulurlar. Bu adette hayat ağacı inancının etkisinin bulunduğu da açıktır.[399] Karakavak ağacının kovuğunun seçilmesi ise bölgenin coğrafi özelliğiyle ilgili bir durumdur. Çünkü bölgede en çok yetişen ağaç kavaktır ve en eski dönemden beri tabut yapımında dahi kavak ağacı kullanılmaktadır.[400]

Türk kültüründe yas törenlerinin ve buna bağlı ritüellerin tarihin en eski dönemlerinden beri önemli olduğu bilinmektedir. Çünkü ölüm olayı karşısında duyulan acıyı büyük bir teessürle dışa vurma, eski Türklerde yaygın ve müşterek bir tavır olarak kendini gösterir. İn-

397 Ünver Günay, Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2009, s. 114;

398 N.F. Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, (çev. Attila Bağcı), Kömen Yayınları, Konya, 2004, s. 65.

399 Bu konuda bk. Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), İşaret Yayınları, İstanbul, 1994, s. 123-124.

400 N.F. Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, (çev. Attila Bağcı), Kömen Yayınları, Konya, 2004, s. 59.

sanın kendi ya da yakınlarının ölümü karşısındaki isyanı, yaşamını olası tüm çarelerle uzatma arzusu bize doğamızın özünde olan normal davranışlar olarak görülür.[401] Ağlama ve ağıt yakma, Uygur Türklerinde de vefat haberini duyurmanın bir vasıtasıdır. Bir ailede biri öldüğünde yakınları feryat figan ederek yüksek sesle ağlarlar. Bu durum Göktürkler döneminde şöyledir: "Ölü önce çadırda bekletilir, oğulları, torunları ve kadın-erkek bütün akrabalarının her biri at ve koyun keserler, bunları ölü çadırının önünde sergileyerek kesilen hayvanları ölüye kurban olarak sunarlar. Bunları takiben akrabaları, ata binerek çadırın etrafında yedi kez dolaşırlar. İçlerinden birisi çadırın önüne gelip yüzünü bıçakla çizerek yas tutmaya başlar. Kan ile karışık gözyaşı dökerler. Bu hareket yedi kez tekrar edilir."[402] Bu durum Oğuzlarda da aynıdır. Nitekim Faruk Sümer; "Oğuzların başlıca üzüntülü davranışları "ağlamaktı"...Göktürklerden Osmanlılara kadar devam edip gelen geleneklerden biri de budur. Ağlama ile duyulan derin ıstırap hafifletilmiş oluyordu." demektedir.[403] Buradan da anlaşılacağı üzere yüksek sesle ağlama ve ağıt, Türklerde çok eskiden beri devam eden bir gelenektir.

Uygur Türklerinde ağıtçı yas için dikilen özel kıyafetini ters giyerek eline baston alıp ölen için yaktığı ağıtları kendine özgü bir sesle söyler. Burada ağıtçının elbisesini ters giymesi dikkat çekmektedir. Türklerde matem alametlerinden biri elbiseyi ters giymektir ve bu gelenek eski dönemlerde diğer Türk boyları arasında da yaygındır. Abdülkadir İnan bu konuda, "Kırgız-Kazakların bazı boylarında kadınlar ağıt söyleyip ağlarken ters oturur (yüzleri duvara bakar) ve elbiselerini ters giyerler. Bu âdeti biz Kıpçak-Köldönön boyunda müşahede ettik. Hatta yağmur duasına çıkarken de imam ve ihtiyarlar elbiselerini ters giyerler" demektedir.[404] Dolayısıyla yas ve

401 Jean-Paul Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 27.

402 Bizans elçilerinin de Türklerin yas törenlerine iştirak ederek hançerlerini çıkarıp yüzlerini yaraladıkları bilinmektedir. Bk. L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, (çev. Sadrettin Karatay), TDK Yayınları, Ankara, 1986, s. 72; Lin Gan, "Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar", (çev. Eyüp Sarıtaş), *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. IV, İzmir, 2000, s. 363; Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 177; W. Radloff, *Sibirya'dan I*, çev. Ahmet Temir, İstanbul, 1994, s. 124.

403 Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972, s. 414.

404 Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 199; Abdülkadir İnan, "Türlü Törenlerde Ters Giyme Âdeti", *Makaleler ve İncelemeler, C. I*, TTK Yayınları, Ankara, 1998, s. 387.

ağıt yakma geleneğine ilişkin eski bir ritüelin Uygurlar arasında hala devam ettiğini söylemek mümkündür.

Uygur Türkleri arasında ölenin aile fertleri ve akrabaları yas işareti için bellerine beyaz kuşak bağlarlar. Kadınlar, bellerine beyaz kuşak bağlamanın yanında başlarına da beyaz örtü bağlarlar. Hatta ölen kimsenin ailesindeki kadınlar beyaz gömlek giyerler. "Yedi neziri" yapılmadan erkekler beyazları çıkarmaz, saç, sakal ve bıyıklarını kesmezler. Kadınlar ise saçlarını yıkamaz ve taramazlar. Kırkı (bazen de bir yıl boyunca) dolana kadar başındaki beyaz örtüyü çıkarmaz ve renkli kıyafetler giymezler. "Kırk neziri"nde ya da sene-yi devriyesinde bir kadın tarafından teselli sözleri söylenerek beyaz örtü çıkarılır, yerine başka bir örtü takılır. Buna "karilik sunduruş" veya "karisini ostuş" denilmektedir. Burada dikkat çeken hususlardan biri yasın alameti olarak beyaz rengin kullanılmasıdır.

Günümüzde diğer Türk boylarında ve çeşitli toplumlarda yas için siyah renkli elbise ve başka unsurlar kullanılırken, Uygur Türklerinde eski dönemlerden beri beyaz kullanılmaktadır. Bu tezat durum konusunda Abdülkadir İnan şu bilgiye yer verir: "Kırgız-Kazaklar'ın matem alameti hakkında yaptığımız etnografya araştırmalarında birbirini tutmayan iki alamet müşahede ettik. Umumiyetle yaslı çadırın üzerinde kara bayrak görülür. Uludağ denilen bir yerdeki yaylada yaslı bir çadır üzerinde ak bayrak gördük. Meğer bu çadır sahibinin Abdübek adlı oğlu Ruslar tarafından öldürülmüş, şehitler için yas alameti olarak beyaz bayrak kullanmak adet imiş. Altay dağlarında yaşayan Kazaklar'ın yas alametlerinin geçmişte beyaz başörtüsü olduğu tespit edilmiştir."[405] İnan'ın verdiği bilgilerden beyaz elbise veya başörtüsünün yas alameti olarak eski dönemlerde Kazaklar arasında da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Uygur Türklerinde yas alameti olarak ortaya çıkan "beyaz", Türkler için "temizlik, arılık, ululuk, yaşlılık, tecrübe, büyüklük ve kutsallık" demektir.[406] Aynı zamanda beyaz renk, Mani mezhebinin kutsal bir rengidir. Bunun için de beyaz elbise giyinirlerdi. Onlara göre Tanrı beyaz bir ışık şeklinde görülürdü. Bu sebeple beyaz renk Maniheizmin her yönünde kendisini gösterirdi. Çinliler de Mani-

405 Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 196.

406 Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi)* C. 1, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 239.

heizme bu özelliğinden dolayı "beyaz bulut" dini derlerdi.[407] Uygur Türklerinin yas alameti olarak beyazı kullanmalarında, Mani dininin etkisi olduğu kadar, Türk mitolojisi ve inanç sistemi içinde beyaza yüklenen anlamların da payı olduğu açıktır. Örneğin; Altay Türkçesinde ak "cennet" manasına geliyordu. Cennette oturan tanrılara Aktu yani Aklılar; "rengi ve ruhu bembeyaz olan" deniyordu. Bunlar Süt-Ak Göl'ün yani süt renginde olan göllerin bulunduğu göğün üçüncü katında oturuyorlardı[408]

Lopnur bölgesinde yaşayan Uygur Türklerinde ölen kişi bir meslek piri ise onun cenazesini yıkayanlar el parmaklarına bir kumaş sararak cenazeyi yıkarlar. Bu kumaşı ölen kişinin yakınları saklar ve gözleri ağrıdığında onu gözlerine sürerler. Böylece göz hastalıklarının iyileşeceğine inanırlar.[409] 1889-1892 yılları arasında Moğolistan, Doğu Türkistan ve Tarbağatay bölgesinde yaşayan kabilelerin yaşam tarzlarını, dillerini ve dinlerini inceleyen N. F. Katanov, bu konuda şu bilgiyi aktarır: "Ölüyü yıkayan insanlar ellerine sıkı dokunmuş bir kumaştan (tek parmaklı) bir eldiven giyerek yıkarlar. Cesede suyu kumaşın arasından dökerler. O kumaşı ölüyü yıkayan kişi alır."[410] Eskiden beri uygulanmakta olan bu ritüelde, meslek erbabı kişilerin sahip olduğu manevi gücün, ona temas eden bezi kullanma vasıtasıyla göz hastalığına yakalanan kişiyi iyileştireceği inancı hâkimdir ki bu da atalar kültü ve temas büyüsüne dayanan bir ritüeldir.

Uygur Türklerinde vefat eden kişinin elbiseleri yakın akrabaları tarafından giyilmez, vefat eden kişinin eski kıyafetleri yıkanıp, temizlenerek cenazeyi yıkayanlara ya da fakirlere verilir. Eski devirlerde daha çok yöneticilerin elbiselerinin fakirlere dağıtıldığı bilinmektedir. Örneğin; Divanü Lügati't-Türk'te yer alan "eşük" kelimesi "hanlardan, beylerden birisi öldüğü zaman mezarı üstüne serilmek üzere gönderilen kumaştır. Bu kumaş sonra parçalanarak yoksul-

407 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. VI, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 377; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)*, C. I, TTK Yayınları, Ankara, 1998, s. 87, 555.

408 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)*, C. I, TDK Yayınları, Ankara, 2003, s. 87, 571; Türk kültüründe ve mitolojisinde ak/beyaz renginin yeri ve ona yüklenen anlamlar için bk. Salim Küçük, "Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı", *Bilig*, S. 54, 2010, s. 185-210.

409 Abdurehim Hebibulla, *Uygur Etnograpiyisi*, Şincan Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 320.

410 N.F. Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, (çev. Attila Bağcı), Kömen Yayınları, Konya, 2004, s. 74.

lara dağıtılır" şeklinde açıklanmaktadır.[411] Eski Türklerde ölünün elbiseleri onunla birlikte defnedilmektedir. Zaman içerisinde İslam dininin de etkisiyle ölen kişinin eşyaları mezara defnedilmek yerine fakirlere verilmeye başlanmıştır.

Ölenin ardından onun için yemek vermek Uygurların eskiden beri devam eden önemli âdetlerinden biridir.[412] Divanü Lûgati't-Türk'te ölüm törenlerinde verilen yemeklerle ilgili önemli bilgiler yer almaktadır. "Yuğ" kelimesi "ölü gömüldükten sonra üç yahut yedi güne kadar verilen yemek" şeklinde açıklanmaktadır.[413] Eserde "Basan" kelimesi, "Ölü gömüldükten sonra yenilen yemek" buradan alınarak "yuğ basan" denilir.[414] Bir başka kelime olan "yuğladı" ifadesi "ölü için yemek vermek" şeklinde açıklanır.[415] Muhtemelen başlangıçta defin merasimini ifade eden "yoğ" terimi, daha sonra "ölü aşı" veya ölüler için verilen yemek yahut ziyareti ifade eder olmuştur. Defin töreniyle ve ölüler kültüyle bağlı olan en eski ve iptidaî törenlerden biri "ölü aşı" denilen törendir. Bugün medeniyetin yüksek derecesine ulaşmış olan kavimlerin hepsinde gördüğümüz ölüleri anma törenleri iptidaî devirlerde ölülere aş verme töreninin tekâmül etmiş şeklinden başka bir şey değildir."[416] Yani başlangıçta onların zararından kurtulmak için ölüye sunulan kurban, zamanla ölünün ardından gelen ziyaretçilere verilmeye başlanmıştır.[417] Uygur Türklerinde ölüm haricinde de uzun yola çıkacaklarında, zor durumlarında veya kötü rüya gördüklerinde de nezir yaparlar. Bu tip nezirlere bayanlar katılmaz. Bu ritüeldeki amaç, yolculuğun iyi geçmesi ve ölen kişilerden medet umma arzusudur.[418]

Bazı bölgelerde mezar başına tahta konulup üzerine ölen kişi için verilen yemekte kesilen koçun kafası asılır. Kadınların mezarı üze-

411 *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, (çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, 1991, s. 72; Lin Gan, "Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar", (çev. Eyüp Sarıtaş), *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. IV, İzmir, 2000, s. 362-374.

412 İmin Tursun, *Kediniki Uyğur Medeniyiti*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 98-99.

413 *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. III, (çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, 1991, s. 143.

414 *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, (çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, 1991, s. 399.

415 *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. III, (çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, 1991, s. 309.

416 Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 189.

417 Geniş bilgi için bk. Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 189.

418 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 331.

rine ise üçgen şekilli bez parçası asılır. Eski Türklerde ölünün ardından kurban sunulduğu bilinmektedir. Özellikle ölünün atlarından servetine göre yüz yahut iki yüz at yahut bir baş at keserler, etlerini yerler. Başını, derisini, ayaklarını ve kuyruğunu sırıklara asıp 'bu onun atıdır, bununla cennete gider' derler."[419] Ancak sunulan kurbanın mahiyeti ve buna bağlı ritüeller değişiklik göstermektedir. Örneğin; Oğuz ve Kıpçak defin törenlerinde görülen kurban olarak kesilen atların derilerini sırıklara asma âdeti bugünkü Altaylıların ve Yakutların at kurban ederek yaptıkları törenlerde ayinin en önemli unsurunu teşkil eder. Yakutlar bu derilere 'tabık', Altaylılar ise 'baydara' demektedirler.[420] Günümüzde Uygur Türkleri arasında mezarın üzerine kesilen koçun kafatasının asılması, çok eski bir ritüelin devamı mahiyetindedir.

Kumul bölgesinde tabutun üzerine ölen erkekse desta (kamçının sapı), kadınsa geleneksel doppa (şapka) konulur.[421] Bu durum eski Türklerde ölüyle birlikte onun eşyalarının da defnedilmesinin bir uzantısıdır. Oğuzlarda defin işini İbn Fazlan şöyle anlatır: "Türklerde mezarın içinde ölüye ceket giydirip, kuşağını kuşandırıp, yayını yanına koyarlar. Eline nebiz dolu tahta kadeh tutturup önüne de nebiz dolu bir tahta kap korlar. Bütün mal ve eşyasını bu mezara doldurup ölüyü buraya oturturlar. Sonra çukurun üzerine topraktan kubbe gibi döşeme yaparlar."[422] Uygurlar arasında ise eski dönemde defin geleneği şöyledir: "Onlar ölülerini kazılan mezarlara koyup, mezarın tam ortasına ölüyü elinde yayı gerilmiş halde kılıcı belinde ve koltuğunda mızrağı ile sanki canlı imiş gibi mezara koyarlardı."[423] Türklerde ölülerin eşyaları ile defnedilme geleneği, İslamiyetin kabulü sonrasında yavaş yavaş terk edilmiş ve ölü ile bütünleşen bazı eşyaların tabutun üzerinde sergilenmesi söz konusu olmuştur.

419 Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 178.

420 Abdülkadir İnan, *age.*, s. 179; W. Radloff, *Sibirya'dan I*, çev. Ahmet Temir, İstanbul, 1994, s. 125.

421 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 321; Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s.134; Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 249.

422 Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 178.

423 N.F. Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, (çev. Attila Bağcı), Kömen Yayınları, Konya, 2004, s. 55.

Lopnur yöresinde yaşayan Uygur Türkleri arasında, 1930'lu yıllara kadar cenaze namazında okunan ayetlerinin yerine aşağıdaki beyti okuma âdeti vardı:

Sağ kulağına verdim salat u kamet
Burnuna verdim nuş-i taharet
Ağzına verdim kelime-i şehadet
Biz de beraber gidelim diyorduk,
Kendin acele edip gittin,
Biz varana kadar Allah'a emanet.
Ağam paşam! Ağam paşam!

Bu beyit okunduktan sonra cenazenin sağ kulağı iki kere çekilir ve sonra defnedilirdi. Ayetlerin yerine sözlü kültüre ait halk şiirlerinin okunması manidardır. Çünkü; Lopnur bölgesi eski döneme ait kültürel unsurların en iyi yaşatıldığı bölgedir ve İslam dini öncesine ait gelenekler günümüzde de yaşatılmaktadır.

Uygur Türklerinin sosyal yaşamında mezar ziyaretleri ve buna bağlı ritüeller önemli bir yer tutmaktadır. Bu konuda Uygur araştırıcı Rahile Davut şu bilgilere yer verir: "Mezara tapma Uygurlar arasında oldukça yaygındır. Özellikle güney ve kuzey Şincan'daki köylerde mezara tapma bir kısım Uygurların inanç yaşamının önemli bir parçası haline gelmiştir. İnsanlar mezarların kendilerini korumalarını, zorluklarını kolaylaştırmalarını, işledikleri günahları bağışlamalarını umut etmişledir. Hastalar, hastalıklarına şifa; genç kız ve delikanlılar kısmet; yoksullar bereket dilemek için mezarlara tapmışlar ve çeşitli ayinler düzenlemişlerdir. Mezarlar dertlilerin dertlerini anlattıkları, hayatta felakete maruz kalanların teselli buldukları, doğal felaketlerin önlendiği, ruhların temizlendiği; ayrıca insanların eğlendikleri yerlere dönüşmüştür. Bundan dolayı insanlar, kavurucu sıcak, dondurucu soğuklarda, uzun ve tehlikeli yollara bakmadan mezar yerlerinin yolunu tutmuşlardır. Hatta bazı kişiler, bazı ünlü mezarları Mekke ile eşit görmüşlerdir."[424]

Uygur Türklerinde mezarlara yüklenen bu işlevlerin temelinde atalar kültü ve veli kültü yatmaktadır. Atalar kültünde, ataların öldükten sonra da ruhlarının yaşadığına ve toplumla ilişkilerini kopar-

[424] Rahile Davut, "Uygurların Mezar Kültürü Üzerinde Bir Araştırma." (Akt. Alimcan İnayet), *Millî Folklor*, S.60, 2003, s.207–208.

madıklarına inanılır. Böyle bir inançtan çıkan atalar kültünde, ancak belli kişiler, özellikle ata kabilesi, ünlü savaşçılar, din adamları vb. gibi kişiler tapınılmaya, kurban ve duaya hak kazanmaktadır.[425] Türklerin İslamiyeti kabulüyle birlikte atalar kültünün veli kültüne dönüşmesi söz konusundur. "Fevkalâde kuvvet ve kudretlerle mücehhez olup Tanrı'ya yakın kabul edilen bir şahsiyetin herhangi bir konuda –sağ veya ölü iken- yardımının dokunulacağına inanılması ve bunu temin için ritüel yollara başvurulmasıdır. Bu anlayış, velinin takdis olunmasıyla sonuçlanmaktadır. Din sosyolojisi âlimleri, pek çok yerde, halk Müslümanlığının bu anlayış etrafında geliştiği kanaatini ileri sürerler."[426] Bu bağlamda Doğu Türkistan'da özellikle Kaşgarlı Mahmut, Satuk Buğra Han, Sait Ali Arslan Han gibi tarihî ve dinî şahsiyetlerin mezarları ile Yedi Evliya Mağarası (Tuyuk) gibi sayısız mekan, halkın çeşitli dertlerine çözüm aradıkları kutsal mekanlar haline gelmiştir. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse, İslam öncesi ocak, ateş ve atalar kültüne bağlı olarak yaratılıp, geliştirilen kültür ve inanca dair unsurlar, dinî mekânlar olarak İslamî bir renge bürünmüş ve işlevlerini günümüzde de sürdürmüştür.

Atalar kültüne bağlı ritüellerden biri de perşembe günleri, kandil ve bayramlarda ölülerin ruhu için ateşe yağ atmadır. Uygur Türklerinin "yağ purtiş" ya da "hud séliş" adını verdikleri bu ritüelin temelinde de yağın kokusunun göğe yükselip ataların ruhuna ulaştığı ve böylece onların da ruhunun gönendiği inancı yatmaktadır. Hatta ölünün ruhunun evini sık sık ziyaret ettiğine inanılması söz konusudur. Bununla ilgili olarak cenazenin defnedilmesinden sonraki Çarşamba günlerinden birinde ölünün ruhu için sofra hazırlanır ve buna "rohinatlarğa dastihan séliş (ruhlara sofra hazırlama)" denir. Sofra hazırlama ise şöyledir: "Çarşamba günü misafir odasının ortasına büyük bir sofra serilir ve üzerine yedi ya da dokuz tabak yemek

425 Atalar kültü hakkında geniş bilgi için bk. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1997, s. 304–307; Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s. 135; Fikret Türkmen, "Kırgızistan'da Ata Kültü ve Kutsal Yerler", *Uluslar Arası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi Bildirileri*, Türksev Yayını, Ankara, 2001, s. 867–872; Erman Artun, "Adana'da İnanç Merkezleri ve Bunlara Bağlı Kültür Değerleri" *Uluslar Arası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri*, Türksev Yayını, Ankara, 2004, s.121–137; Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri (Siyasî ve Dinî Tarihi)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000, s. 229; Erman Artun, *Türk Halk Bilimi*, İstanbul, 2005, s. 198.

426 Ahmet Yaşar Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metedolojik Bir Yaklaşım)*, TDK Yayınları, Ankara, 1992, s. 6.

konulur. Tabakların yanına bir tane de tahta kaşık bırakılır. Sofrayı hazırlayan kadın odanın kapısını açık bırakır ve arkasına bakmadan odadan ayrılır. Bu odaya bir gün boyunca kimse girmez. Bu zaman zarfında ölünün ruhunun gelerek yemeklerden yiyeceğine inanılır. Ayrıca kırk gün boyunca her gün tütsü yapılarak ölen kişinin ruhuna dua okunur. Bütün bu ritüellerde, geleneksel Türk dini tarihinin en önemli unsurlarından biri olan ölmüş ataları ta'zim ve onlar için kurban sunma inanç ve âdetinin izleri görülmektedir. Ölen ataların ve özellikle babaların ruhlarının geride kalanlara iyilik ya da kötülüklerinin dokunabileceği inancı ve onlara karşı duyulan minnet hissi bu geleneğin temel düşüncesini oluşturmaktadır.

Uygur Türklerinin ölüm adetleri içinde cenaze defnedilirken cemaattekiler bir avuç toprak veya taş alır ve bu taşa, toprağa dua ederek üflerler. Bu okunmuş taş ve toprak birinin eteğinde toplanır ve mezara atılır. Burada amaç, merhumun iyi birisi olduğunu bildirmek ve cennete gitmesini dilemektir. Daha sonra bir miktar toprak atılıp dokuz tane taş konularak geri dönülür. Burada toprağa okunup üflenerek mezara atılması da atalara ta'zim ve onlara duyulan saygının bir ifadesi olmalıdır.

Ölüm adetleri içinde dikkat çeken unsurlardan biri de atalar kültüyle birlikte ateş kültüne ilişkin inanç ve ritüellerdir. Bazı bölgelerde mezarda ateş yakılmaktadır. Ayrıca Berat gecesinde mezarın başında yağ kapağı ateşe verilir. Yani yedi-sekiz metre uzunluktaki çubuğun ucuna yağa bulanmış kapağı bağlayıp yakarlar. Ateş yanıp bitinceye kadar bu törene katılan gençler ve çocuklar ervah (ruh) çağırmayı konu eden koşmaları grup halinde söylerler. Berat ayında tüm mahalle sakinleri mezara gider ve kendi yakınlarının başında sabaha kadar börek, ekmek yaparlar. Bayram günlerinde de yağ ile çeşitli börekler yapılarak mezarlığa konur. Türk mitik düşünce ve inanç sistemi içinde ateş ve atalar kültünün çoğunlukla bir arada tezahürü görülmektedir.[427] Eski Türklerde mezarda farklı amaçlarla ateş yakılmaktadır. Bunlardan birincisi ölünün ardından eşya ve geride kalanları arındırmaya yönelik bir ritüeldir ve şu şekilde yapılmaktadır: "Ölüyü gömmeden sonra ölenin arkada bıraktıklarının temizlikten geçirilmeleri lazımdır. Bunun için iki ateş yakarlar.

[427] Metin Ekici, Adem Öger, "Türklerde Ocak Kültü ve Bu Kültün Alevilik İnancına Yansımaları" 2. *Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik ve Bektaşilik Bilgi Şöleni Bildiri Kitabı*, C. 2, Grafiker Matbaacılık, Ankara, 2007, s. 1357–1367.

Her birinin yanına toprağa birer mızrak dikilir, mızrakların uçlarını birbirlerine iple bağlarlar ve bu ipe putları temsil eden niyet (bukeram) paçavraları takıştırırlar. İki ateş arasında mızrakların teşkil ettiği takın altından tekmil ev halkının bütün hayvanları ile arabaya yükletilmiş çadırları ile geçmesi lazımdır. Sağda solda duran iki kadın şaman da efsun okuyarak eşyaların bir nevi arınmasını sağlar."[428] İkincisi ise ataların ruhuna kurban sunma ritüeli ile birlikte gerçekleştirilmektedir ve şöyledir: "Gömme töreninden yedi gün sonra köy (yahut oba) halkının hepsi toplanıp mezara gelirler ve ateş yakarlar. Herkesin getirdiği rakıdan bir yudum ve yemeklerden bir parça toplayıp ateşte yakarlar."[429] Çünkü atalarla temasa geçmenin bir vasıtası da ocak ve ateştir.[430] Uygur Türkleri arasında günümüzde mezarda ateş yakılması eski Türk dininin bir uzantısıdır. Uygur Türklerinin İslamiyeti kabul etmesiyle birlikte ateş yakma mezardan ziyade evlere taşınmıştır. Cenazenin defninden sonra aileler evlerinde yedi gece tan ağarmcaya kadar çirağ (kandil, mum) yakarlar. Bu inanış ve ritüeller, eski Türk dinine ait kültürel ve dini unsurların Uygur Türkleri arasında hala devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Sonuç olarak insanoğlunun karşısında çaresiz kaldığı ölüm, birçok inanış ve ritüelin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Uygur Türkleri arasında ölümle ilgili inanış ve ritüellerde ise İslam öncesi dönemlere ait inanç ve düşünce sisteminin izleri hala varlığını sürdürmektedir. Defin törenlerinden ağıt yakma geleneğine, ölü aşından mezar şekillerine, yas alametlerinden cenaze namazına kadar olan bütün ritüellerde, Gök Tanrı dini ile birlikte atalar kültü ve ruhlarla ilgili inanışların önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Günümüzde İslam öncesi inanç ve ritüeller, İslamî bir renge bürünerek varlığını sürdürmektedir.

---

428 L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, (çev. Sadrettin Karatay), TDK Yayınları, Ankara, 1986, s. 105.

429 Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 185.

430 Mehmet Eröz, *Eski Türk Dini ve Alevilik-Bektaşilik*, TDAY Yayınları, Ankara, 1995, s. 68-69.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

UYGUR TÜRKLERİNDE BAYRAMLAR, MEŞREPLER VE DİĞER TÖRENLER

4.1. Bayramlar

"Millî ve dinî bakımdan önemi olan ve kutlanan gün veya günler"[431] şeklinde tanımlanan bayram, tüm dünya toplumlarında ortak bir uygulamadır. Tören ise "bir toplulukta, üyelerin belli bir olayı, kişiyi veya değeri ayırt edip sembolleştirmesi, bunların anlam ve öneminin güçlendirilmesi amacıyla düzenlenen hareket dizisi, merasim"[432] olarak tanımlanmaktadır. Bir başka ifadeyle "muayyen bir nizama göre hudutları tahdid olunmuş bir insan kategorisi tarafından icra olunan ve bazı fertlerin kendi aralarındaki veyahut gayri dinî (profane) âlem ile olan münasebetlerini tadil etmekle mükellef birtakım if'alin heyet-i mecmuasına tören tabir olunur."[433] Törenler ya da bayramlar genellikle dinî ve geleneksel/millî olmak üzere tasnif edilmektedir.

M. Şakir Ülkütaşır, törenlerin niteliği ve kaynağı ile ilgili şu tespitlerde bulunmuştur: "Törenler kendilerine mahsus resimlerle ya sırf dinî yahut gayrı dinî olurlar. Birinci kategoriye eski tarikat törenleri, evliya ziyaretleri; ikinci kategoriye ise muayyen zamanlarda yapılan bayram, düğün vb. törenler dâhildir. Dinî törenler ekseriye eski devirlerden sızıp gelen manevî tezahürlerin hatta birçoğu tarihten önceye ait olan inanışların tatbikatından ibarettir. Yani bunlar sonradan muayyen bir zümrenin veya bütün bir topluluğun geleneklerine intibak etmiş şekillerdir. Bu olay bütün dünya milletlerinde aynı şekilde meydana gelmiştir. Fark yalnız şekillerde, teferruatta ve sembollerdedir."[434]

Bu noktada açıklanması gereken hususlardan biri törenlerin ilk olarak nasıl ortaya çıktığı meselesidir. Bu konuda farklı yaklaşımlar[435]

---

431 *Türkçe Sözlük 1*, TDK Yayınları, Ankara, 1988, s. 160.
432 *Türkçe Sözlük 2*, TDK Yayınları, Ankara, 1988, s. 1489.
433 M. Şakir Ülkütaşır, "Folklorda Törenler", *Folklor Postası*, C. 1, S. 8, 1945, s. 8.
434 M. Şakir Ülkütaşır, "Folklorda Törenler", *Folklor Postası*, C. 1, S. 8, 1945, s. 8.
435 Ayin ile tören ilişkisi ve bunların işlevleri konusundaki yaklaşımlar için bk. Sibel Özbudun, *Ayinden Törene*, İstanbul, 1997, s. 16-26.

olmakla birlikte, ayin ile törenlerin bir ilişkisi olduğu muhakkaktır. "Ayin, köken ve anlam bakımından doğaüstü olarak algılanan güçleri toplumsal yarar çerçevesinde etkilemeye yönelik kalıplaşmış, tekrarlanan davranışlar bütünüdür. Tören ise tarihsel gelişim süreci içinde ayinin temel biçim ve motiflerini devralmakla birlikte, farklı ve özel bir işlevi, kurumsallaşma sürecindeki veya kurumsallaşmış iktidarı pekiştirme işlevini üstlenmiştir. Yani ayin amacı ve işlevleri bakımından kolektife, toplumun bütününe mal edilecek bir oluşum iken, tören belirli toplumsal grup veya katmanın iradesini yansıtmaktadır."[436]

Dünyada bütün toplumlar, inanç ve geleneklerine bağlı olarak oluşturdukları farklı tören ve bayramlara sahiptir. Köklü bir geçmişe ve zengin bir kültüre sahip olan Türkler ise tabiata bakış açılarına ve dünyayı algılayışlarına göre tarihin en eski dönemlerinden beri çeşitli tören ve bayramları kutlaya gelmiştir. Tarihî kayıtlara göre, Türklerin Hunlardan beri bayram ve festival türünden birçok tören ve faaliyetleri vardı. Meselâ, Hun Türkleri beşinci ayda, yani ilkbaharda "Lung-cıng" adı verilen yerde topluca büyük bir bayram yapmaktaydılar. Bu bayramda hem inançla ilgili âdetler yerine getirilmekte hem de türlü müsabakalar düzenlenmekteydi. Dinî âdet olarak evrenin yaratıcısı "Gök Tanrı" ve kutsal sayılan "yer" için at kurban edilmekteydi.[437] Bu bayramda at yarışları yapılıyordu. At yarışları sekizinci ayda, yani sonbaharda bir kere daha tekrarlanmaktaydı. Yarış kulvarı olarak da bir ormanın etrafı veya yere çakılmış ve işaret vazifesi gören ağaç dalları ile belirlenmiş bir mekân seçilmekteydi.[438]

Hunlarınkine benzer bayram ve festivallere Göktürklerde de rastlanmaktadır. Göktürkler, her yıl belirli bir zamanda "ecdat mağarası"nda atalarına kurban kesiyorlardı. Onlar aynı şekilde bayram kutlamalarına da, beşinci ayın ikinci yarısında "Gök Tanrı ve "kutsal yer ve su" için kurban kesmekle başlıyorlardı. Kurbandan sonra da topluca eğlenceye geçilmekteydi. Özellikle kızlar, ayak topu (tepük=futbol) oynamaktaydı. Herkes kımız içmekteydi.

436 Sibel Özbudun, *Ayinden Törene*, İstanbul, 1997, s. 14.

437 Salim Koca, "Eski Türklerde Bayramlar ve Festivaller", *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, AKM Yayınları, Ankara, 2004, s. 25.

438 Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, (çev. Nimet Uluğtuğ), TTK Yayınları, Ankara, 1996, s. 76.

Bundan sonra da şarkılar söylenmekteydi.[439] Araştırıcıların eski Türklerin bayram ve törenlerine ilişkin tespit ettiği ritüellerini incelediğimizde, Türklerde ilk törenlerin Eski Türk dinine[440] ait inançlara bağlı olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Burada özellikle "Gök Tanrı" inancı ile atalar kültüne bağlı inançların birtakım ritüellere ve dolayısıyla da ilk törenlere kaynaklık ettiği muhakkaktır.

Uygur Türkleri eski Türk dinine bağlı olarak çeşitli törenler düzenlemişlerdir. 450 yılında Uygur Türklerinden 5 grup birleşerek, Çin'in kuzeyinde büyük bir tören yapmışlardır. Onlar, bu törende önce "Gök Tanrı"ya kurban sunmuşlar, sonra da şarkılar söyleyerek eğlenmişlerdir.[441] Çin kaynaklarında 10. yüzyılda Uygur Türkleri arasında ilkbahar bayramı ayininden sonra elbise ile suya girildiği ve halkın ikiye ayrılarak birbirlerine su serperek eğlendiği anlatılmaktadır. Bu durumu Wang Yen-te, bir tür spor olarak değerlendirirken, bazı araştırıcılar yağmur yağdırma törenlerinin bir parçası olduğunu ileri sürmektedir.[442] Salim Koca ise su eksenli bu eğlenceyi şöyle açıklamaktadır: "Bilindiği gibi, Tarım havzasında yaz ayları çok sıcak ve kurak geçmekteydi. Kavurucu sıcaklar hayatı âdeta cehenneme çeviriyordu. Uygurlar, ancak yerin altında evler inşa ederek veya yaylalara çıkarak, bu sıcağın etkisinden kendilerini kurtarmaya çalışıyorlardı. Onların özellikle bayram eğlencelerinde birbirlerini ıslatmalarının sebebi de, bu sıcakla ilgiliydi. Serpilen sularla hava âdeta etkilenmekte, böylece yaz ayının kavurucu sıcağı kovularak yağmur istenmekteydi.[443]

Uygur Türklerinin bayram ve törenleri ile ilgili bilgiler, Divanü Lügati't-Türk'te de yer almaktadır. Kaşgarlı Mahmut, bayram kelimesinin "bedhrem" şeklinde olduğunu belirterek şu bilgiye yer ver-

439 Salim Koca, "Eski Türklerde Bayramlar ve Festivaller", *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, AKM Yayınları, Ankara, 2004, s. 25.

440 Eski Türk dini, Gök Tanrı merkezli, onun etrafında şekillenmiş, tamamen kendine özgü bir monoteizmdir ve onu ancak Gök Tanrı dini olarak isimlendirmek mümkündür. Ayrıca törenlerde kurban sunma ritüeli de önemli bir yer tutmaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bk. Harun Güngör, "Eski Türk Dininin İsimlendirilmesi Üzerine", *Folkloristik Prof. Dr. Unay Günay Armağanı*, Ankara, 1996, s. 34-38.

441 Salim Koca, "Eski Türklerde Bayramlar ve Festivaller", *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, AKM Yayınları, Ankara, 2004, s. 26.

442 Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s. 60.

443 Salim Koca, "Eski Türklerde Bayramlar ve Festivaller", *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, AKM Yayınları, Ankara, 2004, s. 26.

miştir: "Bayram halk arasında gülme ve sevinme. Bir yer ışıklarla ve çiçeklerle bezendiği zaman 'bedhrem yer' denir ki 'gönül açan yer' demektir. Bu kelimenin aslının ne olduğunu bilmiyorum; çünkü bu kelimeyi Farslardan dahi işittim. Bununla beraber Oğuzlar bayram gününe "beyrem" derler. Bu, sevinç ve eğlence günüdür."[444] Bu açıklamalardan anlaşılmaktadır ki kutlamalar için "bayram yeri" denilen belirli mekânlar vardır ve bunlar çiçeklerle süslenmektedir. Uygur Türkleri arasında eski Türk dini ve dünya algısına bağlı tören ve bayramlar, yeni işlevler kazanarak varlığını günümüzde de sürdürmektedir. İslam dininin kabulüyle birlikte, Ramazan ve Kurban bayramları da bunlara eklenmiştir. Uygur Türkleri Ramazan ve Kurban bayramların için "bayram", "ayem" ve "héyt"[445] kelimelerini; tören için ise "toy", "merike" ve "murasim" kavramlarını kullanmaktadırlar.

4.1.1. Dinî Bayramlar

Ramazan ve Kurban bayramları Hz. Peygamber zamanında ihdas edilmiş Müslümanların en büyük dinî iki bayramıdır. İslamın ilk devrinden beri bütün Müslümanlar tarafından büyük bir coşku ile kutlanmış ve zamanla milli örf ve adetlerle tezyin edilmiştir. Uygur Türkleri de İslam dininin kabulünden sonra bu bayramları kutlamaya başlamışlardır.

4.1.1.1. Ramazan Bayramı (Rozi Héyt)

Uygur Türkleri "Ramazan" ayı için "roza"; oruç tutma için ise "roza tutuş" demektedirler. "Orucu açmak" için "éğiz éçiş", ramazan bayramı için de "rozi héyt" ifadesi kullanılır.[446]

Ramazan ayının onuncu gününden itibaren çocuklar ve gençler iftardan sonra mahalledeki bütün komşuları dolaşarak, grup halinde Ramazan koşakları söylerler. Buna "Roza éytiş" denilmektedir. Buna karşılık evin sahibi onlara çeşitli yiyecek ve içecekler verir. Ramazan ayında söylenen bu şiirlerle genellikle insanları oruç tutmaya, sadaka ve fitre vermeye teşvik etme amaçlanmaktadır. Ramazan koşakları hem beyit hem de dörtlükler şeklindedir. Örneğin;

---

444 *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, (çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, 1991, s. 484.

445 "Héyt" kelimesi, Arapça "'ıyd (عيد) kelimesinin değişime uğramış şeklidir. Arapçada "âdet halini alan sevinç ve keder bir araya toplanma günü" anlamında "id" kullanılır. Bk. Hatice Aynur, "Bayram", *Türk Dünyası Edebiyat Kavramı Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, C. 1, AKM Yayınları, Ankara, 2001, s. 371.

446 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 339-340.

Roziniñ on yettisi kadir küni,
Roziniñ zakatini ayriñ keni!

Ramazan éytip kelduk moġalidin,
Nanlirinizi hillap çikiñ yuganliridin.

Ak tohu apak tohu nan tatila,
Aġiçam nan beriptu ham petila.

Ramazanın on yedisi Kadir günü,
Ramazan zekâtını verin haydi!

Ramazan koşması söyleyip geldik Moğol'dan,
Seçip verin ekmeğin büyüklerinden.

Beyaz tavuk bembeyaz tavuk ekmek tırmalar,
Ablam çiğ ekmek vermiş. [447]

Ramizan Allam şehiri ramazan,
Hoşni barat keldiler şu ramizan,
Öyüñniñ arkasida tayniñ izi,
Nanni çaġlap béridu, bayniñ kizi.[448]

Ramazan Allah'ım şehr-i Ramazan,
Hoş berat geldi şu Ramazan,
Evinin arkasında tayın izi,
Ekmeği tartıp verir zenginin kızı.

Ramazan ayında söylenen koşakların büyük bir kısmında, ev sahibinin zenginliği dile getirilir; çünkü böylece kendilerine daha güzel şeyler vermesi sağlanır. Örneğin;

Roziniñ oni küni kedri küni,
Roziniñ zakatini biriñ kéni!

Ramzanu – ramizan, Allahu şerramizan,
Muhemmed ümmetige şerramizan.

Ramzan éytip kelduk işikiñge,
Hudayim bala bersun böşükiñge,

Öyinizniñ arkisida ay körüner,
Hemme öydin muşu öy bay körüner.

[447] Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 130-131.

[448] Mehemmetcan Sadik, *Uyğur Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1995, s. 303.

Öyiniziñ arkisida katar katar koyniñ izi,
Bizge bir paklan bériñ bayniñ kizi.

Ramzanda öltürginiñ boz-ala koy,
Göşini özüñ yéseñ töşini koy.

Kuzukiñni u yerge kak, bu yerge kak,
Taġiriñda un bolmisa supuraññi kak.

Kondiġida tohuliri kakaklaydu,
Pihsik hotun nan bermey valakşiyidu.

Öyiñiziniñ arkisida otun bilen lokak
Bizge nan bermigen aġiçam pokak.

Ak tohu apak tohu yer tatilar
Aġiçamniñ bergen néni ham-hatila.

Ramazanın onuncu günü kadir günü,
Ramazanın zekâtını verin haydi.

Ramazan u ramazan, Allah şehr-i Ramazan,
Muhammet ümmetine şehr-i Ramazan.

Ramazan deyip geldik kapına,
Allah'ım çocuk versin beşiğine,

Evinizin arkasında ay görünür,
Bütün evlerden bu ev zengin görünür.

Evinizin arkasında sıra sıra koyun izi,
Bize bir kızu verin zenginin kızı.

Ramazanda kestiğin boz-ala koyunun,
Etini kendin yesen de döşünü bırak.

Karyolanı oraya çek buraya çek,
Çuvalında un olmazsa sofranı çek.

Kondukları yerden tavuklar ötüyor
Cimri kadın ekmek vermeyip konuşuyor.

Evinizin arkasında ateş ile lokak[449]
Bize ekmek vermeyen ablam pokak[450].

Beyaz tavuk bembeyaz tavuk yer tırmalar
Ablam hiç pişirmeden ekmek verir.

[449] Lokak: Bir tür bitki.
[450] Pokak: Boyunda meydana gelen bir hastalığın adı.

Bazı Ramazan koşaklarında ise dünyanın faniliği ve yapılan ibadetlerin baki olduğu anlatılır. Örneğin;

Roza tuttum can üçün,
Géce koptum gal üçün,
Tutmay désem korkimen,
Görde tokmak bar üçün.

Bu âlem goya bir kepter hanidur,
Biri ketse, biri kélip konadur.
Bu roza ötüp yene roza kélur,
Kim ölüp kim kalur Alla bilur.[451]

Oruç tuttum can için,
Gece kalktım boğaz için,
Tutmayayım desem korkarım,
Mezarda tokmak olduğu için.

Bu âlem guya bir güvercinhanedir,
Biri gitse biri gelip konar.
Bu Ramazan geçip yine Ramazan gelir,
Kim ölür kim kalır Allah bilir!

Ramazan bayramı öncesi her evde birtakım hazırlıklar yapılmaktadır. Öncelikle evler temizlenir ve bayramlık elbiseler alınır. Ardından ekmek yapılır, sañza, pilav, kuymak, boğursak gibi geleneksel yemekler hazırlanır. Bayram sabahı büyük küçük bütün erkekler camiye gider. Bayram namazından sonra, herkes "Ayemge mübarek!" diyerek bayramlaşır. Küçük çocuklara para verilir. Daha sonra kabristana gidilerek mezar ziyaretleri gerçekleştirilir. Mezarda Kur'an okunup dualar edildikten sonra herkes evine giderek ailesi ile bayramlaşır. Çoğunlukla kabristan dönüşünde büyükler ziyaret edilerek onlarla bayramlaşılır. Bayram ziyaretlerinde ziyaretçiler için sofra hazırlanmakta ve gelenler yemek yiyip çay içtikten sonra uğurlanmaktadır. Genellikle birinci ve ikinci gün erkekler, üçüncü gün ise kadınlar bayramlaşmak için ziyaretlerde bulunmaktadır.[452]

4.1.1.2. Kurban Bayramı (Kurban Héyt)

Uygur Türkleri, Ramazan bayramında olduğu gibi, Kurban bayramı için de büyük hazırlıklar yapmaktadırlar. Evler ve sokaklar te-

[451] Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 341-342.

[452] Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 361-363.

mizlenir, yeni elbiseler giyilir. Kurban bayramında temizliğe büyük önem verilir. Bayramda ikram etmek için çeşitli yemekler hazırlanır. Kurban bayramında küs aileler çoğunlukla barışır. Kurban bayramında kardeşler, akrabalar, komşular birbirini ziyaret eder. Kadınlar genellikle üçüncü gün bayramlaşırlar ve "héyt çayı" adı verilen çay içme merasimleri birkaç gün devam eder.[453]

Bayramdan birkaç gün önce bayram sofrası için sañza[454], kéyikçe[455], boğursak[456], kuymak[457], sambusa[458], permude[459] ve ekmek hazırlanır. Bayram sofrasına bu yemekler ile çeşitli çerez ve yemişler konur. Misafir bayramlaşmak için eve geldiğinde, ev sahibi ile bayramlaştıktan sonra misafire önce su ikram edilir, daha sonra bayram sofrasına davet edilir. Misafir sofrada ikram edilenlerden bir şeyler yedikten sonra, "Barmak irade, yanmak icazet (Varmak bizim elimizde, dönmek ise izinle)" şeklindeki Uygur atasözünde olduğu gibi ev sahibinden müsaade alarak evden ayrılır.[460]

İmkânı olan kimseler kurban keser, kesemeyenler ise et satın alarak bayramlaşmaya gelenlere ikram eder. Bayram günü, bayramlaşmanın ardından çeşitli meydanlarda toplanılarak "sama ussulü (sema dansı)" yapılır. Namazdan sonra davul zurna çalınarak, meydanın eğlenceye hazır olduğu bildirilir. Bunun üzerine rengârenk elbiseleri giyen büyük küçük, genç yaşlı, kadın erkek herkes meydanda toplanarak, sama dansı yapar. Sama dansı, Uygurların geleneksel danslarının bir çeşidi olup, özellikle kurban bayramında topluca icra edilen bir danstır. Sama dansı, bilhassa Kaşgar ve çevresinde yaygındır. Kaşgar'daki "Heytgah" meydanında, kurban bayramı nedeniyle toplanan binlerce kişi, aynı anda sama dansını icra eder. Sama dansının hareketleri, herkes tarafından bilindiğinden meydandaki kalabalık, müziğin ritmine göre bir ahenk oluşturur.[461]

453 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 138-139.

454 Sañza: Yağda kızartılmış hamur.

455 Keyikçe:Hamur tatlısı.

456 Boğursak: Yağda kızartılmış hamur, lokma.

457 Kuymak: Yağda pişirilen gözleme.

458 Sambusa: Mantı.

459 Permude: Tandırda pişirilen gözleme.

460 Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 267-269.

461 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 363-365.

Uygur Türkleri arasında bayram kutlamaları davul ve zurnanın çalmasıyla başlar ve üç-beş gün devam eder. Bu günlerde şehir ve merkezi yerlere bayram törenlerine katılmak için gelenlerle dolup taşar. Kız çocuklar saçlarını belik şeklinde örüp, mercan doppalarını ve atlas gömleklerini giyerler, erkekler "badam doppa"larını giyip, bellerine ipek kumaşlar bağlarlar; üzerine yeleğini, ayağına mestini giyen dedeler bu meydanları doldururlar.[462] Kaşgar "Héytgah Camisi"nin avlusunda davul zurna eşliğinde "sama ussuli" oynama kurban bayramının en büyük faaliyetlerinden biridir. Burada ve çeşitli meydanlarda sama usulünün yanı sıra koç ve horoz dövüşü, güreş, oğlak tartış, cambazlık gibi yarışmalar düzenlenir.[463]

Ramazan ve kurban bayramı aslında dinî bir bayram olmasına karşın günümüzde millî bir bayram şeklini almıştır. Dostluk kardeşlik ve birlik beraberliğin pekiştirildiği bir bayram halini almıştır.[464]

4.1.2. Millî Bayramlar

Uygurlar, temelde eski dönemlerden beri çiftçilikle uğraşmaktadırlar. Çiftçilikte mevsimlerin önemli bir yeri vardır. Bu nedenle Uygur Türkleri tabiattaki değişim ve mevsimlere göre ziraî faaliyetleri belirlemekte, bol mahsul elde etmek için tabiattaki değişimi yakından takip etmişlerdir. Dolayısıyla bayramlarını ve çeşitli eğlence faaliyetlerini bahar başı, yaz başı, güz başı ve kış başı olmak üzere mevsim değişimleri belirlemiştir.[465]

4.1.2.1. Nevruz Bayramı (Noruz)

Nevruz, Türk dünyasının genelinde olduğu gibi, Uygur Türklerinde de eski yıla veda edip yeni yılı karşılamak, yeni yılın, baharın bolluk ve bereket getirmesini dilemek amacıyla kutlanan bir bayramdır.

"Nevruz" terimi, Uygur Türklerince "novruz", "noruz" olarak telaffuz edilmektedir. "Yeni gün" anlamına gelen bu Farsça terimin Uygur Türkleri arasında ilk defa hangi dönemde kullanıldığını kestirmek zordur. Ancak, Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lügati't-Türk

462 Uygurların geleneksel baş giysilerinin adı "doppa"dır. Doppaların üzerinde badem motifi olanlarına ise "badam doppa" denilir.

463 Enver Tursun Ependi, *Uygur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincan Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 269-270.

464 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, s. 131.

465 Abdukerim Rahman vd., *Uygur Örp-Adetliri*, Şincan Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s.140.

adlı eserindeki Türkler "yenigün (nevruz)den sonra ilkbahara oğlak ay, sonra uluğ oğlak ay derler" ifadesine bakılırsa, Uygur Türklerinin 11. yüzyılda nevruza "yangi kün" dedikleri anlaşılıyor. 10. yüzyıla ait Uygurca "Maytrısimit" adlı piyesin de "yangi kün" denen yeni yıl bayramında temsil edildiği bilinmektedir. Daha önceki dönemlerde Hakas gibi bazı Türk boylarının yılbaşı için "başay" dedikleri Çin kaynaklarından anlaşılmaktadır. "Hin Tang-shu. Huihe-Chuan (Yeni Tang Sülalesi Tarihi, Uygurlar Tezkeresi)de Hakas halklarının yılbaşına "Mao-shih-ai" dedikleri kaydedilmiştir ki, buradaki "Mao-shih-ai" kelimesi Türkçe "başay" <baş-ay kelimesinin eski Çince'deki telaffuz şeklidir.[466]

Nevruz, Uygur Türkleri için yılbaşıdır. Nevruzun yılbaşı olması güneş takvimine göre belirlenmiştir. Söz konusu takvime göre gündüz ile gecenin eşit olduğu gün, bugünkü takvime göre, 21 Marttır ve o gün güneş kuzu (hamel) burcuna girmektedir. Dolayısıyla Uygur Türkleri de eskiden beri kışı balık burcuyla, yılbaşını kuzu burcuyla adlandırmışlardır. Bunu Yusuf Has Hacib'in "Yaşık yandı bolgay yana omiga/Balık kuyrigidin kuzi bumiga" ifadesi ile Rabguzi'nin "Kün hemelge kirdi erse keldi Nevruzi/Keçti behmen zemherir kış kalmadı karı buzi" ifadesinden anlamak mümkündür. Güneş takvimi ise Zerdüştîlikten önce de var olan 12 hayvanlı Türk takvimine dayanmaktadır. Araştırmalara göre, Zerdüştîler ilkel biçimdeki güneş takvimini kabul etmiş, ancak ay adlarını somut isimlerden soyut isimlere dönüştürmüşlerdir. Çin kaynaklarından Du You'nun "Tong Dian" adlı eserinde, "Zhou- shu. Batı Bölgesi Tezkeresi"nin 50. cildinde ve "Jiu Tang-shu (Eski Tang Sülalesi Tarihi'nin 198. cildinde)'da Persiye (İran)de yeni yılın 1 Haziranda başladığı kaydedilmiştir ki, bu, Türklerce kutlanan yılbaşı ile İranlılarca kutlanan yılbaşının tarih bakımından farklı olduğunu göstermektedir.[467]

Nevruz, aynı zamanda, çetin kış koşullarının sona erip baharın başladığı, buzların, karların eriyip aktığı, doğanın yeşerdiği, hayatın canlandığı, çiçeklerin açtığı bir bahar bayramıdır. Çin kaynaklarında, Uygur Türklerinin bu bayramı çok eskiden beri kutlaya geldiklerine dair bilgiler bulunmaktadır. M. Ö. 2. yüzyılda yaşayan Çinli tarihçi Si Makian "Shi-ji. Hiong-nu Chuan" (Tarih Notları. Hunlar

466 Alimcan İnayet, "Uygurlarda Nevruz", *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, AKM Yayınları, Ankara, 2004, s. 423.

467 Alimcan İnayet, *agm.*, s. 423.

Tezkeresi) adlı eserinde Hun hükümdarlarının her yıl yılbaşı günü "chanyu/tanrıkut" sarayında yeni yılı kutladıklarını ve ayin düzenlediklerini kaydetmiştir. Tang Sülalesi döneminde yaşayan Çinli tarihçi Hui-Lin (MS. 9. yüzyıl) "Yue-shi" (Musiki Tarihi) adlı eserinde nevruz bayramında "hontu usuli" (hontu dansı), "salma taşlaş usuli" (kemend atma dansı), "Kuşen usuli" (Kuça dansı), "yolvas oyunu" (kaplan oyunu), "kış bovay oyunu" (Kış dede oyunu) gibi dans ve oyunların oynandığını, bu oyunların "su-muz" diye adlandırıldığını, böylece eski yılın uğurlanıp yeni yılın karşılandığını kaydetmiştir.

Shang Da Efendi "Tang-chao Hi-yu Yu Chang-an Wen-hua" (Tang Sülalesi Döneminde Batı Bölgeleri ve Chang'an Kültürü) adlı eserinde "su-muz" kelimesinin Oğuzca olduğunu ifade etmiştir. "Sumuz" oyunu, Küsen, îdikut, Karaşehir, Kaşgar gibi bölgelerde çok yaygın olan nevruz eğlencelerinden birisi olmuştur. Buda âlimi Hui Lan (737-820)'ın "Nom Sözcüklerinin Şerhi", Duan Cheng-shi'nin "You-yang Za-zu" (You-yang'da Yazılmış Notlar) gibi eserlerine göre, bu oyun Kuzey ve Güney Sülaleler döneminde Çin'e girmiştir. Wu Ze-tian zamanında ise yasalaşarak imparatorun da katıldığı bir faaliyet hâline gelmiştir. Kayıtlarda "mavi gözlü, kırmızımsı sakallı batı bölgesindeki Oğuzlar tarafından oynanır", "başlarına inciyle süslenmiş taç giyerek şarkı söyleyip dans ederler", "onların bir kısmı çiçek desenli örtüyle örtünmüş atlarına binip alana girerken, bir kısmı yarı çıplak şekilde yaya olarak ellerine su doldurulmuş tulum alıp alana girerler", "hemen gürültü patırdı" kopup, "davul çalarak dans ederler, "su saçarak gönül eğlendirirler" diye açıklanan bu oyun, kış bitip baharın girmesiyle düzenlenmektedir. Tarihî kaynaklar bu oyunun 705 yılının mart ayında yedi gün sürdüğünü, 719 yılının 9 Mart günü de bu oyunun oynandığını, bazen "Sart muz", "Samuz" adıyla da Çin'in Chang'an ve Luoyang gibi şehirlerinde oynandığını bildirmektedir.[468]

Çin kaynaklarına göre, nevruz bayramında, ayrıca "sakadı" oyunu da oynanmaktaydı. "Jiu Tang-shu. Rui Zong Ben-ji" (Eski Tang Sülalesi Tarihi. Rui Zong Hatıraları)de 713 yılının 15- 16 Ocak günü An Fu Men kapısının dışında 20 metre yükseklikte sakadı (fanustan

468 Su-muz oyunu Uygur Türklerinin en eski oyunlarından biri olup "su" baharı; "muz (buz)" ise kışı sembolize etmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnografiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s.350-351.

çark-ı felek) yerleştirilip üç gün şenlik düzenlendiği, İmparator Rui Zong aynı yıl 1 -2 Şubat günü Yan Hi Men kapısının yanında bu oyunu özel olarak düzenletip seyrettiği kaydedilmiştir.[469] Bu oyun günümüz Uygur Türkleri arasında da "sargaydi", "sargaydi pişti", "çakpelek" (çark-i felek) adıyla nevruz bayramı sırasında oynanmaktadır.[470]

MS. 923'ten önce yazılan "Maytrısimit" adlı piyesin "övmeye değer ay, arzu edilen gün, seçilen güzel an, kutlu hayırlı vakit olan kutlu koyun yılı üçüncü ayın yirmi ikinci gününde" Upası Çutaş Yigen tarafından kopya edildiği bilinmektedir. Bu güne "yangi kün" denmektedir.[471]

981 yılında İdikut'a gelen Çin elçisi Wang Yande İmparatora sunduğu seyahatnamesinde, Uygurların üçüncü ayın dokuzuncu günü Han-shih festivalini kutladıklarını, gümüş ve pirinçten yaptıkları tüpleri su ile doldurup birbirlerine su serptiklerini, gruplar hâlinde seyahat ederken kendi aralarında müzik (çalmaktan) hoşlandıklarını, avlandıklarını ifade etmektedir.[472] Wang Yande'nin burada bahsettiği "Han-shih" festivali, Çinlilerin her yıl 4 Nisan'da kutladıkları "king-ming" bayramının bir önceki günüdür. Çin'de, Han-shih bayramı sırasında, evlerdeki ve civardaki bütün ateşler söndürülür ve yirmi dört saat boyunca yeni bir ateş yakılmaz. Bir gün önceden hazırlanmış olan yemekler ısıtılmadan yenilir. Dolayısıyla bu bayrama "han-shih" bayramı, yani "soğuk yemek" bayramı denmiştir. Görüldüğü gibi, "Han-shih" festivali ile nevruz bayramı hem tarih bakımından hem de içerik ve anlam bakımından aynı değildir. Wang Yande, muhtemelen Uygurların kutladıkları nevruz bayramını Çinlilerin "Han-shih" festivaline benzeterek ona bu adı vermiş olmalıdır ki, bu doğru değildir. Wang Yande'nin seyahatnamesinde bahsedilen "birbirlerine su serpme" âdeti, yağmurun yağması ve suyun bol olması dileğiyle ilgilidir.[473]

469 Alimcan İnayet, "Uygurlarda Nevruz", *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, AKM Yayınları, Ankara, 2004, s. 424.

470 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincan Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 465-466.

471 Alimcan İnayet, "Uygurlarda Nevruz", *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, AKM Yayınları, Ankara, 2004, s. 424.

472 Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s. 60.

473 Alimcan İnayet, "Uygurlarda Nevruz", *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, AKM Yayınları, Ankara, 2004, s. 424.

Efsanelerde, Uygur Türklerinin nevruz kutlamalarına ilişkin önemli bilgiler yer almaktadır. Örneğin bir Uygur efsanesinde Kaşgarlı Mahmud'un her yıl nevruz ayında, öğrencileriyle birlikte köydeki pınarın başında toplanarak, nevruzla ilgili gazel ve beyitler okuduğu, şiir okuma yarışması düzenlediği anlatılmaktadır. Ayrıca, sonraki dönemlerde de çeşitli şehirlerden gelen âlim ve öğrencilerin Nevruz bayramını "Nevruz Pınarı" adı verilen pınarın başında kutladıkları ve bu geleneğin günümüze kadar devam ettiği belirtilmektedir.[474]

Bir başka efsanede ise Atuş şehrinde yaşayan insanların, Nevruz bayramını Tehtihun Köyü'nde bulunan "Cemetla Hocam" mezarının etrafında kutladıkları anlatılmaktadır. Efsanelerde yer alan bu bilgilerden, Uygur Türklerinin Nevruz bayramını çok eskiden beri kutladıklarını; günümüzde de Nevruz bayramının kutlanmaya devam ettiğini ve bu kutlamaların toplu bir şekilde ve bazı bölgelerde "kutsal mekân" olarak kabul edilen mezarlar çevresinde yapıldığını anlamaktayız.[475]

Kıtan prenslerinden Yiluyçusey 1222 yılında batı bölgesine geldiğinde Nevruz bayramı daha yeni bitmişti. O "Durakta Nevruz Yemeği Yemek" adlı şiirinde şöyle yazmıştır:

> Şimdi gelen nevruzu unutmuşum nâgehân,
> Bulup yemek istedim nevruz yemeğini şu an.
> Tahta kâsede yedim gümüş gibi şehriyeyi,
> Çömlek tencerede başka yemek var kaynayan.[476]

14.-15. yüzyıllarda nevruzun Mevlana Lütfi, Ali Şir Nevaî, Rabguzi gibi divan şairlerinin şiirlerinde de işlendiğini biliyoruz. Bunlardan Mevlana Lütfi kendi destanına "Gül ve Nevruz" adını vermiştir.

Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) ve Sultan II. Bayezid (1481-1512) döneminde Osmanlı sarayında kâtiplik yapan Şeyhzade Abdürrezzak Bahşı isimli Uygur Türkünün kaleme almış olduğu "Bahariye

---

474 *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler)* 2, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 217.

475 *Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler)* 2, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 171–173. Uygur efsanelerinde "Nevruz" hakkında yer alan bilgiler için bkz. Adem Öger, *Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme-Metinler)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2008, s. 224; İsa Özkan, "Uygur Efsanelerinde Nevruz", *Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri*, AKM Yayınları, Ankara, 1996, s. 309-313.

476 Alimcan İnayet, "Uygurlarda Nevruz", *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, AKM Yayınları, Ankara, 2004, s. 424-425.

ve Nevruz Beyitleri"nden anlaşıldığı üzere, Nevruz, 15. yüzyılda da Uygur Türkleri arasında canlı bir şekilde kutlanmaktaydı.[477]

Kış kiçti vü yaz boldi,	*Kış geçti ve bahar oldu,*
Mahbub-lara naz boldi,	*Mahbublara naz oldu,*
Kar muz şimdi az boldi,	*Kar buz şimdi az oldu,*
Nevruz mübarek-bad.	*Nevruz mübarek olsun.*
Yaşıl çemen içinde,	*Yeşil çemen içinde,*
Saru çeçek harir tonda,	*Sarı çiçek ipek giyside,*
Kızıl gonçe altında,	*Kızıl gonca altında,*
Nevruz mübarek-bad.	*Nevruz mübarek olsun.*
Çeçek(ler) çıktı budagdan,	*Çiçek çıktı budaktan,*
Yimiş(ler) kudret-i hakdan,	*Yemişler Hakkın kudretinden,*
Koku(lar) kildi uçmagdan,	*Koku geldi cennetten,*
Nevruz mübarek-bad.	*Nevruz mübarek olsun.*[478]

16. yüzyıla kadar Kaşgarlı Mahmut'un türbesinin bulunduğu Opal köyündeki "Noruz Bulak" (Nevruz Pınarı), nevruzu kutlama alanı olagelmiştir. Bu pınar oradaki "Hazreti Mollam Maziri" (1982 yılından sonra onun ünlü alim Kaşgarlı Mahmut'un türbesi olduğu tespit edilmiştir) yanında olup, 16. yüzyıldan önceki dönemlerde de her yıl nevruz faaliyeti bu pınar başında yapılmıştır. Onun için bu pınara "Noruz Bulak", yani Nevruz Pınarı denmiştir. O dönemdeki nevruz faaliyetlerinde şiir yarışması esas olmuştur. Bunun yanı sıra yine "su serpme oyunu", "bulak nenini yiyiş" (Pınar ekmeği yeme), "Tumarlik eliş oyunu" (Muska alma Oyunu) gibi oyunlar oynanmış, güreş, at yarışı, oğlak kapmaca gibi yarışlar düzenlenmiştir.[479] Eski dönemlerde Uygur Türklerinin kutlamalarında şu etkinlikler yer almıştır:

Şiir yarışması (Şiir-nezme musabikisi): Bu yarışma yurdun çeşitli bölgelerinden gelen ünlü molla ve müderrislerin öğrencileri arasında yapılır. Yarışma, iki grubun birbirine şiir söylemesi şeklinde olup, yarışmaya başlayan grubun şiirinin ilk harfini ve son harfini belirlenen harfle bitirmesi şarttır. Yani şiirler kendi isimlerinin ilk harfiyle başlayıp diğer grubun isminin son harfi ile bitirilir. Yarışmanın sonunda en iyileri seçilip unvan verilmek suretiyle çeşitli yerlere dini

477 Alimcan İnayet, *agm.*, s. 425.
478 Alimcan İnayet, *agm.*, s. 425.
479 Abdurehim Hebibulla, *Uygur Etnograpiyisi*, Şincan Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 358; Alimcan İnayet, "Kaşgarlı Mahmud Hakkında Oluşan Efsaneler Üzerine", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. VI/2, İzmir, 2006, s. 347-372.

göreve tayin edilir.[480] Rus Türkolog Nikolay Pantusov'un tespitlerine göre, mürit veya çırağların Nevruzda okudukları şiirler daha çok onların üstatları veya şeyhi olan hocalar tarafından yazılmaktaydı. Öğrenciler bunları ev ev dolaşarak okuyup aile büyüklerinden para ister ve hocalarına getirirlerdi.

Nevruz keldi cihanğa	*Nevruz geldi cihana*
Barıp eytkıl atanğa	*Gidip söyle babana*
Atan birsün bir tenge	*Baban versin bir akça*
Barıp virgil mollanğa.	*Gidip ver hocana."*[481]

Su serpme oyunu (su çéçiş oyuni): Bu oyun pınar başında toplanan büyük küçük, kadın erkek herkesin pınardan su alarak birbirine serpmesi şeklinde oynanır.[482]

Pınar ekmeğini yeme oyunu (bulak nénini yéyiş oyuni): Üzerine çeşitli duaların yazıldığı özel ekmekler hazırlanır ve bunlar ulemalar tarafından pınarın başına bırakılır. Gençler ve öğrenciler pınarın içindeki ekmeği yarışarak sudan alıp yerler.[483]

Muska alma (tumarlik éliş): Yarışmalarda seçilen şiirler kâğıtlara yazılıp üç köşesinden katlanarak ulemalar tarafından pınarın başına bırakılır. Bayrama gelen diğer gençler bu şiirlerin uğurunu almak için muskaları doppalarının üstüne koyarak pınardan geçerler. Daha sonra muskalara kumaş kılıf dikerek boyunlarına asarlar. Uygurların hamaylı taşıma geleneği buradan kaynaklanmaktadır; ancak muska sonraki dönemlerde hocaların yazdığı dualar haline gelmeye başlamıştır.[484]

1863-1878 yıllarında Doğu Türkistan'da bulunan ve "Batı Bölgesi Hakkında Şiir" adlı dört cilt kitap yazan Shao Hun, Doğu Türkistan'ın güney bölgelerinde düzenlenen Nevruz bayramıyla ilgili şöyle yazmıştır:

Orada şenlik var ve yetenek yarışı,
Bahse konur yarışlarda altın ile parası...
Bel tutuşup güreş yapar pehlivan yiğitler,
Seçilir pehlivanlar arasından en iyisi.

480 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, s. 359.
481 Alimcan İnayet, "Uygurlarda Nevruz", *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, AKM Yayınları, Ankara, 2004, s. 425.
482 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 359.
483 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 359-360.
484 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 360.

Kari Heinrich Menges'in 1891-1892 yıllarında Turfan ve Kumul'dan derlediği metinlerden birinde Nevruzda oynanan bir oyun anlatılmaktadır. "Turpannin meylis oynağeni" başlığını taşıyan bu metnin çevirisi şöyledir: "Bu meclis denen oyun üç bayramda Nuruz (nevruz)da, Sarada, Baratta oynanır. Nevruz günü birinci ayda, Sara günü üçüncü ayda, Barat günü de üçüncü ayda olur. Bu oyun oynandığında, evlenmeyen bekâr delikanlılar evlere girip kızları 'meclise davet ediyoruz' diye çağırırlar. Aileler kızlarını bir büyük hanımla birlikte gönderirler. 40-50 delikanlı ve 15-20 kız toplandığı zaman, delikanlılar 3-4 tefi çalarak şarkı söylerler. Bu kadınlar delikanlıların belindeki kuşağı alıp ikiye katlayarak kızlara verirler. Kızlar bunları götürüp delikanlılara verirler. Eğer bu kuşağı oturup vereceklerse, dizini bükerek yere koyduktan sonra kuşağı verirler. Delikanlılar kalkıp kızın yanına varırlar ve kızın etrafında bir kez dönerler, kızlar da delikanlının etrafında bir kez dönüp elindeki kuşağı ona verirler. Bu delikanlı kızın verdiği kuşağı alıp başkasına vermişse, o kızın kuşağını bulup getirip kız ona nasıl vermişse, o da kıza öyle verir. Eğer kızın mecliste sevgilisi varsa, iki kuşağı birleştirip başkalarına fark ettirmeden sevgilisine verir. Eğer sevgilisine kızlar çift kuşağı veremezlerse, başta verilen kuşağı verirler. Bu verilen kuşağa 'baş kuşak, baş kuşak' derler. Bu meclis bu şekilde bittiğinde, delikanlılar kendileri davet ettikleri kızları yengeleri ile birlikte evlerine götürürler. Bu oyuna 'meclis, meclis' derler. Oyunu bu şekilde oynarlar, yemek yemezler, çay içmezler, dans etmezler. Dansı düğünde, meşrepte ederler."[485]

1938 yılında Aksu'da bir yaylada Nevruz bayramını kutlamak amacıyla toplanan 30000 kadar Uygur Türkü, Çinli diktatör Sheng Shicai'in emriyle dağıtılmış ve o tarihten sonra Nevruz kutlamaları yasaklanmıştır. Ancak Nevruz kutlamaları kırsal kesimlerde değişik şekilde günümüze kadar devam etmiştir. 1980'li yıllardan beri Doğu Türkistan'ın bütün bölgelerinde her yıl sürekli olarak Nevruz kutlamaları yapılmakta ve bunlar TV'lerde naklen yayınlanmaktadır.[486]

Nevruz, günümüzde Uygur Türkleri arasında şu şekilde kutlanmaktadır:

485 Alimcan İnayet, "Uygurlarda Nevruz", *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, AKM Yayınları, Ankara, 2004, s. 426.

486 Alimcan İnayet, *age.*, s. 426.

Nevruz öncesinde bütün köy, yurt, kasaba ve mahallelerde bayram için hazırlık yapılır. Caddeler, sokaklar ve yollar temizlenir, eksik ve bozulmuş kısımlar onarılır. Nevruz Bayramının kutlanacağı alanlar belirlenir. Genellikle, cami, mescit, tekke gibi ibadet yerleri, pazar yerleri, mahalledeki piknik alanları, dağ veya nehir kenarındaki yüksek yerler, nevruz kutlamaları için uygun mekânlardır. Her evde yeniden badana yapılır, avlular temizlenir, keçe kilim ve halılar yıkanır. İnsanlar yeni elbiselerini giyerler, erkekler tıraş olur. Nevruz Bayramı için yapılan bu hazırlıklar Uygur halk koşaklarında şöyle dile getirilir:

Kigizlerni kékişturup, öylerni kilgan yoruk,
Buluñlarda kalmisun paytma eski çoruk,
Bolsun muhit pakiz, ehlet-çavadin eser yok,
Kelse méhmanlar körüp, köñülliri bolsun oçuk,
Be hozur keyip sürüp, yayrisun méhman bu kün.[487]

Keçelerini silkeleyip evleri aydınlatın,
Köşelerde kalmasın ayak bezi eski çarık,
Olsun muhit temiz, çöplerden eser olmasın,
Gelse misafirler görüp, gönülleri açılsın,
Huzurlu şekilde keyif sürüp rahatlasın misafir bugün.

Bunların yanı sıra, "Nevruz aşı" hazırlanır. Nevruz aşı; buğday, mısır, arpa, nohut, pirinç, mercimek gibi yedi çeşit hububat ile iğde karıştırılarak yapılır ve buna aynı zamanda "buğday köcesi" de denir. Ayrıca "Nevruz suyu" (Hafta selam suyu diye de adlandırılır) hazırlanır. Nevruz suyu; çilan, iğde, şeftali kurusu, et, koyun kellesi, sarımsak, sirke gibi yedi çeşit malzemenin karışımdan yapılır. Ayrıca, halk arasındaki sanatçılar, destancılar, meddahlar, pehlivanlar ve cambazlar kendi yeteneklerini sergilemek için özel olarak hazırlanırlar.[488]

Nevruz günü, önce mahallede ziyaretler başlar. İnsanlar bayramlık elbiselerini giyinip bütün evleri ziyaret ederler ve nevruz suyu içerler, birbirlerini kutlarlar. Sonra bütün yurt halkı, eşek arabası, tahta araba, faytonlar veya at, deve, öküz, eşek gibi hayvanlarla sanki göç edecekmiş gibi yaylaya doğru yola koyulur. Yol boyunca şarkılar ve türküler söylenir, birbirleriyle yarışırcasına kutlamaların yapılacağı alana sel gibi akarlar. Alanda çadırlar kurulur. Aşçı, ekmekçi, kasap,

[487] Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnografiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 353.
[488] Abdurehim Hebibulla, *age.*, s.353-355; Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 262; Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp- Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 137-138.

tüccar ve tezgâhtar gibi esnaflar da gelip dükkân veya tezgâh açıp yaylaya bolluk getirir. Nevruz aşını yapacak olan kişiler bir kenarda büyük kazan hazırlayıp "nevruz aşı" pişirirler. Nevruz gezisine gelen aileler de kendi çadırlarında tencerelerini hazırlayıp imkânları dâhilinde Nevruz için yemek pişirirler.[489]

"Nevruz aşı" hazır olunca, bir duyuru ile nevruz töreni başlar. İnsanlar ortada bir daire oluştururlar ve statü gözetmeksizin sırayla yer alıp otururlar. Alanın bir kenarında kapı yerine belli bir boşluk bırakılır. Herkes yerini aldıktan sonra, o "kapı"dan kâse ve leğenlerde nevruz aşı getirilip dağıtılır. Herkes nevruz aşı yedikten sonra, her aile nevruz için hazırladığı yemeklerini getirip ortaya koyar. Bu yemeklerin iyi kötülüğüne bakılmaksızın kimin önüne ne geldiyse o konulur. Kimse yemek seçemez ve seçmemesi gerekir. Yemek yendikten sonra, herkes birlikte ellerini kaldırıp suyun, yağmurun bol, üretimin bereketli olmasını dileyerek dua eder. Böylece tören son bulur ve "nevruz çayı" (doğum çayı)[490] ikram edilir ve çeşitli eğlenceler başlar.[491]

Nevruz bayramı çeşitli bölgelerde farklı şekillerde kutlanmaktadır. Bazı yerlerde sabahtan akşama kadar, bazı yerlerde bir kaç gün devam edebilir. Nevruz bayramı sırasında, Uygur Türklerinin "elnağmeci-sazende" dedikleri müzisyenler, davul, zurna, dutar, rebap, tambur, kalun, çenk, huştar, keman, ney ve tef gibi çeşitli milli çalgılarla Nevruz-nameler, on iki makam parçaları ve halk türkülerini çalıp söylerler.

Bu eğlencelerde genç ihtiyar, büyük küçük, kadın erkek herkes dans eder. Seyirciler dans edenlerin üzerinden para çevirip müzisyenlerin önüne koyarlar. Bu, dans edenlerin müzisyenlere bir nevi teşekkürü olup, buna "çörüme" denir.[492]

Kutlamalar sırasında yine, meddahlar, destancılar, kıssahanlar destan, kıssa ve hikâyeler anlatarak Nevruz eğlencelerini renklendirirler. Destancılar kendine özgü ilginç kılık, hareket ve ses tonlarıyla "Bin Bir Gece" masalları, "Çahar Derviş" gibi destan ve hikâyeleri anlatırlar, her destan veya hikâye bittiğinde, dinleyenler gönlünden

489 Enver Tursun Ependi, *age.*, s. 262; Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 354-355.

490 Nevruz Çayı: Nevruz münasebeti ile misafirlere ikram etmek için yapılan çay olup uzaktan gelenler, konu komşu herkes bu çayı içerken üretim, bolluk ve bu yılın bereketli geçmesi temennileri üzerine sohbet ederler.

491 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s.355.

492 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s.356.

ne koparsa destancılara verir. "Halk koşakçisi" denen halk ozanları ve "kelemkeş" denen şairler de yeteneklerini bu kutlamalar sırasında sergilerler. Şiir yarışmaları düzenlenip, şairler arasında atışmalar yapılır. Genç kız ve delikanlılar da Nevruz dolayısıyla şiir söyleyerek birbirlerine olan aşkını dile getirirler. Okul çocukları da Nevruz şarkıları söylerler. Uygur Türkleri, Nevruz bayramında söylenen şiirlere "Nevruziye" veya "Nevruzname" derler.[493] "Novruz keldi", "Köklem", "Ay keldi", "Noruz gül", "Hızır Noruz", Uygur Türkleri arasında söylenen önemli Nevruznamelerdir. Ayrıca Uygur Türkleri arasında "Nevruz koşakları" (Nevruz şiirleri)[494] adıyla bilinen müstakil bir şiir türü mevcuttur.[495] Nevruz bayramında söylenen şiirlerden bazıları şöyledir:

Noruz keldi cahanġa, bahar bolur kündür bügün,
Derehlerge su yügürüp, bih urar kündur bügün,
Déhkanlar koş heydep, uruk salur kündur bügün,
İş béşi saet küni, ambar tolar kündur bugün.
Keldi noruz yil başı, ketti köñül çirkini,

Noruz diban kélurler hatunlarnıñ türkini,
Güller kısıp kız-oġul, egri koyar bökini,
Meclis kılıp oynışur, açur köñül mülkini,
Kayġu-méhnetler kétip, yayraşur kündur bügün.

Şatıvada ton kéyinip, cuva-tumaknı taşlıduk,
Kokuçilikte olturup naġme-nava başlıduk,
Beyge-oġlak alıpmeşrep kılur kündur bügün,
Kayġu-hesiretler kétip yayraşur kündur bügün.

Keldi noruz yıl başı elde tamaşa arılaş,
Boldılar rahet cahan, yok boldı capaarılaş,
Koçıda kıldı gaday, şahlar tamaşa arılaş,
Oynıdı poñzek oġul, leglekni kızlar arılaş,
Barçe hoşluk yétip keldi tamaşalar köp bügün.[496]

493 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 123-125.

494 Osman İsmail, *Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide Omumiy Bayan*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 426-428.

495 Alimcan İnayet, "Uygurlarda Nevruz", *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, AKM Yayınları, Ankara, 2004, s. 427; Osman İsmail, *Uyğur Helk Éğiz Edebiyatidiki Janrlar*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1994, s. 237-238.

496 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s.351-352.

Noruz keldi yil başi, yoktu aniniñ teñdişi,
Noruz kündin iptida kilsa işi,
Héç zaya ketmes, uşbu kün kilgan işi,
Muradi hasil bolup meksitige yéter kişi,
Hemme işniñ evzili, gayet mübarektur bügün.

Keldi noruz yit séliñ, soygan koyniñ yégida,
Méhmanlarni çakiriñ, olturguzuñ ayvanda,
Nazu-németler tolduruñ, méhmanlarniñ aldiga,
Aşliriñ obdan bolur, iş iptida kündür bügün.

Keldi noruz yil başi köp saadettur bügün,
Noruz kilmak köpke adettur bügün,
Tecribe kilsañ eger, köp alamettur bügün,
Öydin öyge héylitişip méhman bolur kündür bügün.[497]

Keliptu huş mubarek, uşbu kün yaranlar,
Ecep muzluk derehlerni yarar kün-künde boranlar.
Tereddut birle mektepte okung oğlanlar-oğlanlar,
Bolursız bir kün alemde zor insanlar-insanlar.[498]

Nevruz geldi cihana, bahar olacak gündür bugün,
Ağaçlar su içip tomurcuklanacak gündür bugün,
Çiftçiler saban sürüp tohum atacak gündür bugün
İşbaşı vakti günü ambar dolacak gündür bugün.

Geldi Nevruz yılbaşı, gitti gönlün çirkini,
Nevruz diye gelirler kadınların güzeli,
Güller takıp kız oğlan kurup giyer börkünü
Meclis düzenleyip eğlenir açar gönül mülkünü
Kaygı kederler gidip sevinir gündür bugün.

Çiçekli kumaştan elbise giyip mont kalpağı bıraktık,
Yeşillik arasında oturup nağme nevaya başladık,
At yarışında oğlak alıp meşrep kılar gün bugündür,
Kaygı hasretler gidip sevinir gündür bugün.

Geldi nevruz yılbaşı ilde eğlence, karışık,
Rahatlandı cihan, yok oldu cefa, karışık,
Sokakta şah ve geda eğlendiler, karışık,

497 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 352-353.
498 Osman İsmail, *Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide Omumiy Bayan*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 428.

Oynadı ponzeği oğlan, uçurtmayı kızlar, karışık,
Bütün neşe şenlik geldi eğlenceler çok bugün.

Nevruz geldi yılbaşı, yoktur onun eşiti,
Nevruz gününden başlasalar işi,
Hiç boşuna gitmez bugün yapılan işi,
Muradı gerçekleşip maksadına erer kişi,
Her işin iyisi, gayet mübarektir bugün.

Geldi nevruz yılbaşı, çok saadettir bugün,
Nevruzu kutlamak çoğunluğu adettir bugün,
Tecrübe etsen eğer, çok şeye işarettir bugün,
Evden eve bayramlaşıp misafir olacak ündür bugün.

Nevruz bayramı, Uygur Türkleri için, aynı zamanda, geleneksel spor bayramıdır. Bayram süresince güreş, oğlak tartışış (oğlak kapmaca), cambazlık, hayvan dövüşleri gibi çeşitli spor faaliyetleri düzenlenmektedir. Bu faaliyetler çeşitli oyun türlerine göre ayrı ayrı alanlarda düzenlenir.

Güreş (Çélişiş): Güreşte çeşitli köy ve mahallelerden gelen pehlivanlar sırayla meydana çıkıp birbirine karşı güç ve yeteneklerini sergilerler. Genç ihtiyar, çoluk çocuk demeden her yaş grubuna göre güreş düzenlenir. Kazanan pehlivanlara "küçtüngür" unvanı verilir ve pahalı kumaşlardan dikilmiş "ton"lar giydirilip bellerine el işlemesi "belbağ" (kemer) bağlanır.[499]

Oğlak kapmaca (Oğlak tartişiş): Türk boylarının hemen hepsinde oynanan ve konar-göçer dönemden beri icra edilen bir oyundur. İnsanların ve atların çevikliğini, gücünü ve kabiliyetini ölçen bu oyun Uygur Türkleri arasında Nevruz bayramında, düğünlerde ve sonbaharda kutlanan bayramlarda oynanmaktadır. Yarışa katılacak atlılar hazır beklerken, yarışı idare eden kişi, başı kesilmiş bir oğlağı ortaya atar. Yarışmacılar hemen "oğlak"ı yerden kapabilmek için harekete geçerler ve "oğlak"ı kapanın elinden alabilmek için mücadele ederler. Mücadele sonunda "oğlak"ı kapıp başkalarına kaptırmadan belirlenen hedefe veya birinin evinin önüne götürebilen yarışmacı bu yarışın galibi olarak ödüllendirilir.[500]

---

[499] Alimcan İnayet, "Uygurlarda Nevruz", *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, AKM Yayınları, Ankara, 2004, s. 427.

[500] Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 462-463.

Cambazlık (Darvazlik): Cambazlar, müzik eşliğinde, tahminen 40-50 metre uzunlukta ve 20-30 metre yüksekliğinde çekilen ip üzerinde yürürler, bazen ayağına leğen bağlayıp ileri geri yürüme, oturup kalkma, takla atma gibi insanı korkutan tehlikeli zor hareketler yaparak izleyenlerin dikkatlerini çekerler.[501]

Çark-ı felek (Çakpelek): Buna Türkiye Türkçesinde "dönme salıncak" demek de mümkündür. Uygur Türkleri bu oyuna "Sargaydı, pişti" de demektedir. Bu oyunun çok eski geçmişi vardır ki, 8. yüzyılda Çin'de imparatorluk sarayında oynandığı bilinmektedir. Yaklaşık 15-20 metre yükseklikteki direğin üzerine bir tekerlek yerleştirilir. Sonra iki tahta sırık tekerleğe çapraz biçimde bağlanır. Bu sırıklar tekerleğin direk üzerinde sağlam durmasını sağlar. Salıncağın ipi tekerleğe çapraz bağlanan sırıklara sıkı bir şekilde bağlanır. Tekerleği döndürecek olan bir başka sırık da direğin alt kısmına yere paralel şekilde sıkıca yerleştirilir. Bu yatay sırığın iki yanına dörderden sekiz kişi geçer. Sırık soldan sağa doğru itilince, tekerlek de bununla birlikte döner. Tekerleğe bağlı salıncaktaki oyuncular yavaş yavaş göğe doğru yükselir. Tekerlek ne kadar hızlı dönerse, oyuncular da o kadar çabuk bir şekilde yükselir. İnişe geçtiklerinde ise tekerleğin dönme hızı düşürülür. Dönme salıncak hızlı dönerken bazı oyuncular korkudan "vay" diye bağırırlar. O zaman izleyenler "vay sarğaydi-pişti" sarardı pişti) diye bağırıp alay ederler. Onun için bu oyuna aynı zamanda "sarğaydi-pişti" denmiştir. Bu oyun da darvazlık (ipte yürüme) oyunu gibi, Uygur Türklerinin "göğe yükselme", "tanrıya yaklaşma" arzusunu yansıtmaktadır ki, bu Gök tanrı inancıyla ilgilidir.[502]

Hayvan dövüşleri: Hayvan dövüşleri Uygur Türklerinin vazgeçemediği eğlence türlerinden biridir. "Üşüşme" (koç dövüşü), "çokuşma" (horoz dövüşü) bunların bazılarıdır. Bu dövüşlerde yenilen hayvanlar akşam ziyafetlerini süsler.

Nevruz Bayramında düzenlenen etkinliklerden biri de av törenleridir. Tarihi çok eskilere dayanan bu törende avcı, pehlivan ve nişancılar av köpeklerini yanlarına alıp tüfeklerini omuzlarına asarak aşağıdaki koşakları söyleyip ormana doğru at koştururlar.

501 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s.357, 468-469.

502 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnografiyisi*, Şincan Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 358, 465-466; Alimcan İnayet, "Uygurlarda Nevruz", *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, AKM Yayınları, Ankara, 2004, s. 428.

Noruz keldi cahanġa, ov kilġili çikarmiz,
Kayġu basġan köñülni taġda yürüp açarmiz,
Cirġilarda añ atip buġa-kiyik aşarmiz,
Térisini tasma kilip müñgüzni satarmiz,
Kol-putiniñ paçiki kamçiġa deste bügün.[503]

Nevruz geldi cihana, avlanmaya çıkarız,
Kaygı dolu gönlü, dağda gezip açarız,
Derelerde av avlayıp ceylan geyik aşarız,
Derisini tasma edip boynuzunu satarız,
Eli, ayağı, bacağı kamçıya saptır bugün.

Bunların yanı sıra, bazı bölgelerde geleneksel "kaplan oyunu" veya "aslan oyunu" oynanmaktadır. Bir kişi yüzüne maske takıp kaplan kılığına girer. İki elini de kullanarak dört ayaklı olur ve kaplan hareketlerini taklit eder. Bir kişi eline kırmızı gül alarak "kaplan"ı müzik eşliğinde dans ettirir. Oyun bitiminde kaplan kılığına giren kişi maskesini çıkarır ve ona kırmızı gül takdim edilir. Bazı bölgelerde "argımak oyunu" oynanır. Bir kişi bayram elbiselerini giyip tahta at ile dans ederek meydana girer. O anda sazla tempo tutulur. Bu oyunlar Uygur Türklerinin eski dönemlerden kalan totem inançlarını yansıtmaktadır.[504]

Ayrıca, "leglek" (uçurtma), "ilengüç" (salıncakta sallanma), "atlamçuk" (ip atlama), "ordi- kam" (bir tür top oyunu), "börekoy" (kurt kuzu), "tepme telpek (top oyunu), "od atlaş" (ateşten atlama), "mölçeş" (yemek yeme yarışı), "tepguç" (ayakla sayı saymaca), "kargu çaşkan" (kör fare oyunu), "kız koğlaş" (kız kovalamaca), "mükümüküş" (saklambaç), "kökleş" (uzağa atlama), "koş koğlaş" (kovalamaca), "köz bağlaş" (körebe oyunu), "doram" (taklit), "tartışmak" (çekişme), "dümdüm" (tekerleme oyunu), "laçin keldi" (şahin geldi) gibi oyun ve eğlenceler de Nevruz bayramını şenlendirmektedir.

Sonuç olarak, Nevruz, Uygur Türkleri için, canlanma, yenilenme, sosyal barış ve sosyal dayanışma anlamına gelmektedir. Uzun tarihî süreç içerisinde, nevruz, Uygur Türkleri arasında bayram olarak "Zara hetme", "Noruz Ayem", "Noruz köki", "Noruz tamiki", "Sumulek", "Noruz Bulak", "Noruz Bovay"; meşrep olarak "Su muz

503 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 357.
504 Alimcan İnayet, "Uygurlarda Nevruz", *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, AKM Yayınları, Ankara, 2004, s. 428.

meclisi", " Noruz meşrebi", "Kök meşrebi" gibi faaliyet çeşitlerini; müzik olarak "Noruz bayat", "Noruz Büzrük", "Noruz nava", "Noruz Hüseyni", "Noruz rast", "Noruz sultan", "Noruz mukam"gibi makam türlerini; şiir olarak "Balilar Noruznamisi", "Noruz Koşakliri", "Bahariyet kesemliri" gibi şiir türlerini, spor olarak güreş, at yarışı, cambazlık gibi geleneksel spor türlerini ortaya çıkarmıştır.[505]

Keldi noruz yil béşi,	*Geldi Nevruz yılbaşı,*
Ketti könülniñ hesriti.	*Gitti gönlün hasreti.*
Noruz bilen kéler ene,	*Nevruz ile gelir işte,*
Kişilerniñ türkümi.	*İnsan toplulukları.*
Güller kisip kiz-oğul,	*Güller takıp kız erkek,*
Yançe kiyer bökini.	*Yan giyer börkünü.*
Mélis kilip oynişar,	*Melis kılıp oynar,*
Açur könül mülkini.	*Açar gönül mülkünü.*
Gem-kayğudin bop halas,	*Gam kaygıdan uzak olup,*
Yayrişar kündüz bügün.	*Rahatlar gündüz bugün,*
Keldi noruz, keldi bügün,	*Geldi Nevruz geldi bugün,*
Eyşi-bina etkili.	*Yiyip içip eğlenmeli*
Barçe adem könlini,	*Bütün insanlar gönlünü,*
Şadu horam etkili.	*Mutlu mesut kılmalı.*
Her kişi mollisidin,	*Herkes hocasından,*
Alsun dua, könlini,	*Alsın dua, gönlünü,*
Meripetke telmurup,	*Marifetini gösterip,*
Güli-gülizar etkili.[506]	*Gülü gülistan etmeli.*

4.1.2.2. Maysa Bayramı

Maysa bayramı, ilkbaharda kutlanmaktadır ve içerik bakımından kök meşrebine benzemekle birlikte şekil bakımından ondan farklıdır. Bu bayramda sümulek (köçe) aşı hazırlanır ve bu aş için mahalledeki her evden bir tabak tohumluk buğday toplanır. Toplanan buğday büyük kazanlarda uzun süre kaynatılarak "köçe aşı" hazırlanır. Köçe aşına turp ve kuru kayısı da katılır. Bu aş, kadınlar tarafından hazırlanır ve kazanlarda aş pişerken kadınlar, kazanların başında hikâyele ve masallar anlatırlar, birbirlerine latife yaparlar ve bilmece sorarlar. Köçe aşı piştikten sonra mahalledeki kadın erkek,

505 Alimcan İnayet, "Uygurlarda Nevruz", *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, AKM Yayınları, Ankara, 2004, s. 429.

506 Osman İsmail, *Uyğur Helk Éğiz Edebiyatidiki Janirlar*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1994, s. 238.

yaşlı çocuk herkes toplanır ve bu aştan yer. Daha sonra dua edilir. Bu aşın tohumluk buğdaydan yapılmasının nedeni ise "mahsulumuz bol olsun" arzusunun bir yansımasıdır.[507]

Maysa bayramında, kırlara toplu halde geziler yapılır ve buna "maysa seylisi" adı verilir. Uygur Türkleri arasında baharın başlangıcı olarak kabul edilen maysa bayramında, özellikle gençler baharın gelişiyle birlikte yeşillenen tabiatla içi içe olmak için kırlara gidip baharda yeni açmış olan çiçeklerden demetler yaparak, evlerine geri dönerler. Bu taze çiçek demetlerini sağ salim yeni bir bahara kavuşmanın nişanesi olarak anne-babalarına takdim ederler. Genç kız ve erkekler, kırlardan topladıkları çiçek demetlerini birbirilerine duydukları muhabbetin belirtisi olarak da verirler. Anne-babalara çiçek demetleri sunulduğunda "Rahmet balam!", "Ömrün uzun olsun!", "Huda yaşnap kökligili nasip kılsın!" der ve "yeñilik" diyerek gözüne sürer. Genç kız ve erkekler ise birbirlerine tebessüm ederek "yeñiliğiniz hoş olsun" diyerek onu alıp koklar. Ayrıca baharın gelişini kutlamak için erkekler, kızlara doppa giydirir. Kızlar ise erkeklere mendil verirler. Bazıları baharın gelişi şerefine "yanduruk kiliş" sözü verir. Bu sözün nişanesi olarak erkekler kızlara birer başörtüsü veya birer nazarlık; kızlar ise erkeklere gömlek veya kemer verir. Sözünde durmayanlar ise "vefasız" addedilip ayıplanır.[508]

Maysa gezintisinin bir başka özelliği ise bu bayramda, yeşil yonca mantısı pişirilerek baharın kutlanması ve yılın bereketli olmasının dilenmesidir. Seyle gezintisinin başlaması ile birlikte bütün çocuklar, kızlar ve erkekler kırlara giderek yeşil yonca toplayıp gelirler. Bütün evlerde yonca ile mantı yapılır. Mantı hazır olduktan sonra aile üyelerinin tamamı sofraya oturur ve herkese birer kâse mantı konur. Ailenin büyüğü ilk olarak bir kaşık mantıyı alarak "Yeni aş; ağzımdan, burnumdan taş! Bismillah!" diyerek ağzına atar. Diğerleri de bu sözü tekrarlayıp mantıyı yemeye başlar. Komşulara da bir kâse mantı sunulup, onların da maysa bayramı tebrik edilir. Maysa gezintisi bazı bölgelerde "yeñilik tutuş" olarak da adlandırılır.[509]

---

507 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp-Adetliri*, Şinjañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 140.

508 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şinjañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 456 - 457.

509 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 456 - 457.

Doğu Türkistan'ın bazı bölgelerinde, Maysa bayramı döneminde öğretmenler öğrencilerini kırlara götürürler ve burada çeşitli eğlenceler gerçekleştirirler.[510] Maysa bayramında baharı öven şiirler ve koşaklar yazılır. Çocuklar, çeşitli ağaçların yeni filizlerini keserek onlardan yaptıkları uzun çubukları bacaklarının arasında sürüyerek "at" şeklinde ona oynarlar. Bazıları da yapraklardan "fi-fi", "düdük" yaparak ağız garmonikası şeklinde onları çalarak meydanlarda dolaşır. Bütün bu faaliyetlerle baharın gelişi kutlanır.[511]

4.2. Meşrepler

4.2.1. Meşreplerin Genel Özellikleri

Uygur Türklerinin sosyal hayatında önemli yer tutan kültürel unsurlardan biri meşreplerdir. Müzik, dans, yeme-içme gibi eğlence unsurlarının yanı sıra eğitim ve bireyin sosyalleşmesini de içine alan bu etkinlik, Uygur Türklerinin vazgeçilmez sosyal birliktelikleri-nden birini oluşturmaktadır. Meşrep "ziyafet", "keyif meclisi" ve "şölen" anlamına gelir.[512] Bir başka ifadeyle "meşrep", insanların bir yerde toplanarak şarkı ve dans eşliğinde eğlenmesi, toplantı"dır.[513] "Bezme veya meşrep kılmak" ise meşrep düzenlemek anlamındadır.[514] Uygur Türkleriyle özdeşleşen "meşrep"; türkü, müzik, halk dansları ve her çeşit halk dansları ile beraber, halkın gelenek ve göreneklerinin bir arada icra edildiği ve yaşandığı kültürel bir eğlencenin ismidir. Birkaç aile veya daha kalabalık toplulukların kendi aralarında sırayla yaptığı bu eğlenceye Uygur halkı severek katılır. Onun için halk içinde yaygın olan bu eğlence türü, zamanla gelişip kök salmıştır. Bu nedenle "Uygurların olduğu yerde meşrep de vardır" denilmektedir.[515]

Uygur meşreplerinin tarihi oldukça geriye gitmektedir. Nitekim bu merasimleri Çin tarihçileri de eserlerinde kaydetmiştir. 6. yüzyıla ait "Viyi Salnamesi"nde ve "Gavçi Tezkeresi"nde eski Uygurların örf

510 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp-Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 140.

511 Abdukerim Rahman vd., *age.*, s. 140.

512 Emir Necipoviç Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Rusçadan çev. İklil Kurban), TDK Yayınları, Ankara, 1995, s. 269.

513 *Uyğur Tiliniñ İzahlik Luğiti*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1999, s. 1032.

514 *Uyğur Tiliniñ İzahlik Luğiti*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1999, s. 1032.

515 Abdülşekür Turdi, "Halkın Sanat Okulu Uygur Halk Meşrepleri", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C. IV, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s. 560.

ve adetleri üzerinde durulmuştur. Bu kaynaklarda "onlar, kabileleriyle at yarışı, şarkı ve halk dansları gibi eğlenceler tertip ederlerdi" denilmektedir. Bu merasimleri gösteren resimleri Şincañ "Miñöy (Binev)"[516] kalıntılarının duvarlarında da görmek mümkündür. MS. 5 ve 6. yüzyıla ait olan "Kızılmiñöy (kızılbinev)"in 38-110 numaralı duvar resimlerinde kadın ve erkeklerin bir arada saz çalarak eğlence tertip ettiklerini gösteren resimler vardır. Bu tarz resimleri, Turfan Bezeklik "Miñgöy" 25 numaralı odasında ve Kuçar Kuntura "Miñöy" 30 nolu odasında da görmek mümkündür. Bu tarihî resimlerden böyle eğlenceli toplantıların, Türk halklarının hayatlarında çok eskilere uzanan bir geçmişi olduğunu görüyoruz. Uygur halk meşrepleri de tarihin akışı içerisinde gelişerek, her devirde, o devrin hayat şartlarına cevap verecek bir nitelik kazanmıştır.[517]

Divanü Lügati't-Türk'te "meşrep" ile ilgili olarak "sürçük" ifadesi kullanılmaktadır ve bu kavram "gece toplantısı, müsamere" anlamına gelmektedir.[518] Bu konuda Divanü Lügati't-Türk'te yer alan bir diğer kavram ise "şenbuy"dur. Bu kavram da "başka bir davetten sonra geceleyin gidilen içki ziyafeti" anlamındadır.[519]

Uygur Türklerinde çocukları okutmaya büyük önem verilmekle birlikte meşrebe göndererek edep erkân, kaide kural ve ahlâkî değerleri öğrenmesi de bir gelenektir. Meşrepler, çocukların sosyalleştiği ve toplumsal kuralları öğrendiği bir eğitim kurumudur. Çocuklar burada misafir ağırlama, sofra serme, sofradaki misafirlere hizmet etmenin kaide ve kuralları, müzik aleti çalma, türkü söyleme, birbirini dansa davet etme ve meşrep meydanının kuralları gibi hususları öğrenirler. Böylece geleneği yaşatma, büyüklere hürmet etme, güzel ahlaklı olma, edep ve hayâyı da bu meşreplerde öğrenirler. Bu nedenle Uygur Türkleri arasında "Çocuğunu büyütüp mektebe ver, mektepten dönünce meşrebe ver" şeklindeki atasözü meşhurdur.

[516] Miñöy (Binev): Budizm döneminde dağ veya vadilerin yamaçlarına yapılan kaya oyma tapınaklardır. Özellikle Kuça şehri yakınındaki Mucat vadisi ile Turfan'daki Bezeklik ve Beşbalık nahiyelerinde bu tapınaklardan çoğu günümüze kadar ayakta kalmıştır. Bu yapılardan çok fazla olduğu için "miñöy (binev) denilmiştir. Bu tapınaklarda bulunan duvar resimlerinde, o dönemin sosyal yaşamı ve sanatını görmek mümkündür.

[517] Abdülşekür Turdi, "Halkın Sanat Okulu Uygur Halk Meşrepleri", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C. IV, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s. 561.

[518] *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*, (çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, Ankara,1992, s.478

[519] *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi IIII*, (çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, Ankara, 1992, s. 239.

Meşrepler, her yıl güz ayının sonunda başlar ve ilkbahara kadar devam eder. Kişi sayısı 20 ile 30 arasındadır. Bu yüzden bir mahallede aynı karakterdeki insanlar bir araya gelip oynar. Geleneksel olarak on sekiz yaşının altındakiler meşrebi icra eden grup içerisinde yer alamaz. Meşrebe katılanlar çeşitli nedenlerle her yıl yeniden seçim yoluyla belirlenir. Meşreplerde otuz oğul içerisine yeni bir gencin katılması nedeniyle, bu gencin evinde verdiği çay ile meşrep başlar. Özellikle köylerde, bir gencin meşrebe dâhil olması, onun olgunluğa adım attığının bir işaretidir ve bu durum gurur verici iş olarak görülür. Bu nedenle meşrebe yeni katılan gencin ailesi, çocukları için bir hayvan keserek otuz oğla ziyafet verir.[520]

Uygur Türkleri arasında meşrepler mevsimlere, düzenleyen kişilere, bölgelere göre değişik şekillerde adlandırılmaktadır. Örneğin; Kaşgar'daki aynı meslekten olan kişilerin kendi aralarında sürdürdüğü meşreplere "mevsim meşrepleri"; kadınların kendi aralarında davam ettirdiği eğlencelere "beravet meşrepleri"; Kumul'da gerçekleştirilen meşreplere "milgis" ve "kök meşrebi"; İli halkının kendi akranları arasında yaptığı, kışlık meşreplere "sıra meşrepleri" ve ırmak kenarlarında yapılanlara da "seyli meşrepleri" denilmektedir.

Uygur meşreplerinde şarkı-türkü ve dansların yanı sıra meşreplerin eğitici bir önemi vardır. Uygur meşrepleri ana hatlarıyla aynı olmakla birlikte bölgeden bölgeye bazı farklılıklar göstermektedir. Dolan meşrebi, kök meşrebi, toy meşrebi, bezme gibi törenler söz konusudur. Bunların dışında bayramlarda gerçekleştirilen törenler, tanışma çayı, vedalaşma çayı, namakulluk (özür dileme) çayı gibi meşrep özelliği taşıyan ve eğlence içeren törenler de vardır. Bu meşrepler içerisinde, Dolan meşrebi, Turfan meşrebi, Kumul meşrepleri ve Kök meşrebinde şarkı-türkü ve dans esastır ve bu meşreplerde toplu halde eğlendirici özellik taşıyan oyunlar oynanır. Fakat birbirinden farklılıklar gösterir.[521]

Uygur meşreplerinin bir tertip ve düzeni vardır. Gönüllülük esasına dayalı olmakla birlikte, bu oyunlarda belli kurallar ve görevliler vardır. Oyunların kuralları ve meşrebi yönetecek kişiler, oyuna katılanların ortak görüşü ile belirlenir. Bu kaideler, gerçekte oyuna katılanların ahlakî yönlerinin güçlenmesini ve onların sosyalleşmesini

520 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnografiyisi*, Şincan Halk Neşriyatı, 2000, Urumçi, s. 445-46.

521 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 444.

amaçlamaktadır. Oyunda görev alanlar, "yiğit başı", "kadı", "paşşap" şeklinde adlandırılır. Meşrebe katılanlar gerçekte "otuz oğul" diye adlandırılır. Eğer kadı meşrebin yönetiminde adil davranmazsa, otuz oğul onu görevden alıp yerine başkasını seçebilir. Kurallara uymayanlar otuz oğul arasından ve meşrepten atılır. Meşrebe geç kalma, sebepsiz ve izinsiz meşrebe gelmeme, dürüst davranmama, keyif etme, büyüklere saygısızlık, kadınlara şaka yapma meşrepte yapılmaması gereken davranışlardan bazılarıdır.[522]

Meşreplere kadın erkek, genç yaşlı, büyük küçük hemen herkes katılır ve meşrebin başladığı evde davul ve zurna çalınarak bu etkinlik herkese duyurulur. Meşrepler "otuz oğul, dokuz kız hazır" diyerek ilan edilir. Meşrep başlamadan önce, yiğit başı ve onun yaverleri görevlerini paylaşır. Paşşap adı verilen kişi, meşrebin tertibini kontrol eder ve meşrep kurallarına uymayanları cezalandırır. Büyük meşreplerde koç ve horoz dövüşü, köpek dövüştürme, güreş, oğlak tartiş ve at yarışı gibi oyunlar oynanır.

4.2.2. Dolan Meşrepleri

Uygur meşreplerinin temeli "Dolan meşrebi"dir.[523] Bu nedenle Uygur meşrepleri arasında "Dolan meşrepleri"nin ayrı bir yeri vardır. Dolanlar[524], Kaşgar vilayetine bağlı Merkit ve Maralbaşı nahiyeleri ile Aksu vilayetine bağlı Avat nahiyesinde ve Yarkent şehirleri ile bunlara bağlı köylerde yaşamaktadırlar. Dolanların yaşadığı bölge, diğer şehir, kasaba ve köylerden uzakta olmasının yanı sıra ulaşım güçlüğünden dolayı kültürel yapılarını ve folklor hazinelerini saf ve temiz bir şekilde günümüze kadar taşımışlardır. Dolanların yaşadığı bölge, coğrafi bakımdan meşe ormanlarıyla kaplı olup, avcılık ve

522 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 444-445.

523 Osman İsmail, *Helk Eğiz Edebiyatı Hekkide Omumiy Bayan*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 437.

524 Uygur on iki makamının ortaya çıkışıyla ilgili görüşlerden biri de, Uygur "on iki makamı"nı yaratan etnik grubun Dolanlar olduğu şeklindedir. Kaynaklarda Dolo ya da Dolonfit diye adlandırılan bu kabile, bugünkü Yarkent nehri boyunca güneyden kuzeye doğru Mekit ve Maralbaşı ilçesi, sonra Tarım nehri boyunca batıdan doğuya doğru Aksu'ya bağlı Avat, Karatal, Şayar, hatta Kuçar'ın güney bölgelerinde yaşamışlardır. Bunlar Çin tarih kaynaklarında eski Uygur kabilelerinden biri olarak gösterilmektedir. "Dolan" etnonomi MS. 480'li yıllarda tahta oturan Cücen hanı Dolon'un isminden gelmektedir. Dolon'a tabi olan kabileler dağılınca "yüksek arabalılar", yani "Kanglılar"ın Börkli kabilesi de ayrılmış, bunlar daha sonra "Dolonlular" (Dolanlıklar) diye adlandırılmıştır. "Dolon" sözcüğü fonetik değişme uğrayarak "Dolan" biçiminde telaffuz edilmeye başlamıştır. Bu konuda geniş bilgi için bk. Abdukerim Rahman, *Medeniyet İzliridin Tuğulğan Heslar*, Şincañ Helk Neşriyati, Urumçi 1993, s. 47-48; Muhemmet Osman, *Dolan Meşrepliri 1*, Şincañ Helk Neşriyati, Urumçi, 1995, s. 1-4.

hayvan yetiştirmeye çok elverişlidir. Burada yaşayan Uygurlar, kendilerinin çok eski yaşayış tarzı olan avcılık ve hayvancılık gibi uğraşlarını son zamana kadar devam ettirmişlerdir. Yakın tarihlerde Tıznap ve Yarkent nehrinin kenarlarında yapılmaya başlanan çiftçilik oldukça ilerlemişse de eski örf ve adetler devam edip gelmektedir.[525]

Dolan Uygurları, oyuna, türkü ve çalgılara umumiyetle eğlenceye düşkün bir toplumdur. Burada yediden yetmişe kadar kadın erkek hepsi oyun oynamasını türkü söylemesini bilir. Dolan halkı "Meşrepsiz hayat, tatsız hayat" der. Onun için meşrep, onların gündelik uğraşlarının bir parçasıdır. Dolan meşreplerinin en büyük özelliği, diğer bölgelerde kadınlar ile erkekler bir arada oturup karşılıklı oyun oynamazken, Dolan meşreplerinde erkek veya kadın farkı gözetmeksizin herkesin bir arada eğlenip oynamasıdır.[526]

Dolan meşreplerinin çeşitleri: Dolan meşrepleri, eğlendirici ve birleştirici özellikleriyle bir bütünlük teşkil etse de toplanış gayelerine göre çeşitlidir. Bunlar şöyledir:

Bayram Meşrepleri: Bu meşrep, bayramlarda ve belirli törenlerde yapılan meşreplerdir. Bu meşrep topluma mal edildiği için kalabalık bir topluluk tarafından istisnasız yerine getirilir.[527]

Düğün ve şahsın özel isteklerine göre yapılan meşrepler: Bu meşrep düğün sahibi ve düğüne çağırılanlar tarafından yapılır.

Katar (Sıra) Meşrepleri: Uygur Türkleri arasında en çok yapılan meşrep türüdür. Çünkü bu meşrebe iştirak edenler yakın akraba veya aynı mahalleden kişiler olup, kendi aralarında sırayla yapılır, sırası gelen bütün masrafları yapar ve evine misafirleri davet eder. Bu meşrebin kendine özgü kuralları olup, bu kurallara eksiksiz uyulması şarttır. Bu meşrebe gelecek kadın ve erkeklerin oturacak yerleri, yaş ve mevkilerine göre daha önceden hazırlanır. Bu meşrebi idare etmek için bir yiğitbaşı seçilir. Bu yiğitbaşı bu topluluğun idarecisi olup, bunun vereceği karara herkes uyar. Meşrebi düzenleyen kişi kendi maddi gücüne göre misafirlere ikramda bulunup, misafirlerin hoş vakit geçirmesini sağlar. Bu meşrep daha çok kış

525 Rahman Abdurehim, *Uygurlarda Şamanizm*, Milletler Neşriyatı, Pekin, 2006, s. 114; Abdülşekür Turdi, "Halkın Sanat Okulu Uygur Halk Meşrepleri", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C. IV, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s. 564.

526 Abdülşekür Turdi, *agm.*, s. 565.

527 Abdülşekür Turdi, *agm.*, s. 575.

günleri herkesin boş olduğu zamanlarda yapılır. Bu meşrep aynı zamanda bir dayanışma toplantısıdır. Çünkü bu meşrepte küskünler barıştırılır. Suçlulara nasihat edilir. Muhtaç durumda olanların derdine çare bulunur. Bu meşrebe herhangi bir acil mazereti olmadan gelmeyenler yahut meşrebin nizamına uymayanlar meşrep sırasından çıkarılır. Bunlar özür diledikten sonra ve bu özrü de meşrep iştirakçileri tarafından kabul edildikten sonra sıraya alınır. Dolan halkı bu meşrebe bir terbiye okulu gözü ile bakar.[528]

Teklif Meşrebi: Bu meşrep herhangi birinin oğlu veya kızı meşrebe iştirak edebilecek yaşa girdiği zaman, onların babaları tarafından verilen meşreptir. Bu meşrebi düzenleyen kişi, yemek ve eğlenceden sonra oğlunun veya kızının meşrebe dâhil edilmesini topluluktan ve yiğitbaşından ister. Meşrebin icracıları, oğul veya kızdan toplantıya katılmayacak bir durum görmezlerse meşrebe dâhil ederler. Eğer meşreptekiler oğul veya kızda herhangi bir kusur görürlerse onu kabul etmezler. Bu durumda o kişi kusurlarını giderinceye kadar bekler. Bu hadisede oğul veya kızın terbiyeli ve başkaları tarafından sevilen biri olması vurgulanmaktadır.[529]

Namakulluk (Özür Dileme) Meşrepleri: Bu meşrep bir özür dileme meşrebi olup, bir kişinin suçunun bağışlanması için düzenlenen meşreptir. Bu meşrep ceza olarak verildiği gibi suçlu kendi isteği ile de meşrep merasimi yapar.

Adavetni Yuyuş (Barışma) Meşrebi: Bu meşrep birbiriyle kavgalı veya küskün olan iki kişiyi barıştırmak için yapılır. Yiğitbaşı ortaya çıkıp, her ikisinin küskünlük sebebini sorar. Onları dinledikten sonra, birbirlerine çay veya nargile ikram etmelerini ister. Çay veya nargile veren ve içen barışmış olur. Yiğitbaşının barıştırma teklifini kabul etmeyen kişiye topluluk kötü nazarla bakar. Bu meşrep küskünlüğü azaltma bakımından önemlidir.

Dolan meşrebi oynanış sırasına göre üç bölüme ayrılır:

1) Çalgı, türkü ve halk danslarının oynanması (nahşa-usul)

2) Diğer eğlence ve oyunlar (beyit éytiş vb.)

3) Ceza kısmı (oyunlar)[530]

---

528 Abdülşekür Turdi, *age.*, s. 575-576.

529 Abdülşekür Turdi, *age.*, s. 576.

530 Osman İsmail, *Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide Omumiy Bayan*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 437.

Dolan meşrebinde önce çalgılar çalınıp oyunlar oynanır. Dolan meşrebinin bel kemiği bu çalgılar ve oyunlardır. Dolan çalgıcıları, kendilerine özgü "Dolan makamı"nı çalarlar.[531] Dolan makamı Uygurların 12 makamıyla aynı paralelde olup Uygur halkının zengin müzik hazinesindeki kıymetli miraslardandır.[532] Dolan makamı, yalnızca Dolan bölgesinde korunmuş olup, bunlar eski Uygur halk müziğinin en iyi örneklerindendir.[533]

Günümüzde, Merkit nahiyesinde geniş çapta çalınıp söylenen bu makam, dokuz bölümden oluşmaktadır. Bunlar: "Zilbayavan", "Uzhal", "Rak", "Muşaverek", "Bombayavan", "Cula", "Simbayavan", "Dogamet" ve "Hurekbayavan"dır. Her makam başlanış kısmından ayrı, Çikitme, Senem (Selka), Sırılma diye dört kısma ayrılır. Dolan makamı, kendilerine özgü çalgı aletleri ile yani Dolankalunu, Dolanravabı, Dolankılgirceği ve küçük tefler eşliğinde çalınır. Bu çalgıların sesi çok gür çıkar, uzaklardan duyulur.[534]

Meşrep, bir kişinin Dolan makamını söylemesiyle başlar. Arkasından birkaç kişi bu makama uygun tef çalar. Böylece makamın "Çekitme" kısmı başlar. Meşrebe gelenler erkek-kadın çift halinde oyuna başlar. Oyun oynayanların sayısı meşrep evinin dar veya geniş oluşuna göre değişir. Bu "Çekitme" oyunu yavaş hareketlerle oynanır. Erkek oyuncular sırayla ellerini sağa, sola uzatıp sağa

531 Uygur Türkçesi'nde "mukam" olarak telaffuz edilen "makam" sözcüğü Arapça kökenli olup, "yer", "mevki", "derece" anlamlarının yanı sıra müzikte sistemleştirilmiş bir bütün müzik eserini ifade eder. Büyük Larousse'te "makam" sözcüğü "Türk müziğinde en az bir dörtlüyle bir beşlinin birleşmesinden doğan bir dizisi ve bu dizideki seslerin kullanım düzenini belirleyen bir "seyr"i olan anlatım sistemlerinden her biri" olarak açıklanmıştır. "Türkçe Sözlük'te "makam" sözcüğü müzikle ilgili olarak "Türk müziğinde bir dizinin işleniş biçimine verilen ad" şeklinde izah edilmiştir. Uygur Türkleri arasındaki "makam" ise belirli düzen ve kurallar içerisinde sistemleştirilmiş büyük hacimli musiki eserler için kullanılmaktadır. Makamlar sadece Uygur Türkleri arasında değil, Anadolu Türkleri, Arap ve Farslar arasında da bulunmaktadır. Ancak kendilerine özgü kültürel, bölgesel ve yerel özellikleriyle bunlar birbirlerinden farklılık arz ederler. Bu konuda geniş bilgi için bk. Alimcan İnayet, "Uygur On İki Makamı ve Edebiyatı", *Turkish Studies*, Volume 2/2, 2007, s. 365-382.

532 Uygur on iki makamı hakkında geniş bilgi için bk. Alimcan İnayet, "Uygur On İki Makamı ve Edebiyatı", *Turkish Studies*, Volume 2/2, 2007, s. 365-382.

533 Dolan meşrep makamı konusunda geniş bilgi için bk. Ayinuer Taxitiemuer, *Uygur Türklerinde On iki Mukam Sanatı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009, s. 24-25.

534 Osman İsmail, *Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide Omumiy Bayan*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 437; Abdülşekür Turdi, "Halkın Sanat Okulu Uygur Halk Meşrepleri", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C. IV, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s. 565.

yarım, sola yarım dönerler. Kadınlar erkeklerin hareketine uygun bir şekilde biraz sağa, biraz sola elini yukarıya kaldırıp erkeklere meşale tutar gibi hareket eder. Bütün oyuncuların ayak ve kol hareketleri aynı olduğu için oyuncular aynı anda aynı hareketi yaparak bir ahenk meydana getirirler.[535]

Dolan makamının ikinci kademesi yani "Sanem"e geçildiğinde oyunun şekli değişir ve hareketler hızlanır. Kadın-erkek oyuncular ellerini yukarıya kaldırıp, birbirlerine yaklaşırlar. Oyun oynarken ellerini başkalarının ellerine dokundurmazlar. Bu oyun eller yukarıda veya kendi etrafında sağa, sola tam dönerek oynandığı gibi temposu da hızlıdır. Makamın üçüncü kademesi yani "Senkas" (Selika)nın başlamasıyla yine oyunda değişiklik olur. Oyuncular çift halinde yavaş yavaş büyük bir daire teşkil edip daireyi bozmadan karşılıklı oynarlar. Dairenin ekseni etrafında dönerler. "Sırılma" kademesine geçildiğinde şarkı ve müziğin ritmine uygun hareketlerle daire bozulur. Herkes tek başına sama yapıp döner. Bu dönme işi gittikçe hızlanır. Yorulan veya başı dönenler teker teker oyundan çekilir. Oyunun sonuna kadar bir veya birkaç kişi kalır. Bu kalanlar usta oyuncu ilan edilip "meşrep"e katılanlar tarafından alkışlanır. Böylece bu dört kademelik sazlı sözlü oyunlarla meşrebin birinci devresi kapanmış olur. Bundan sonra isteyenler kendi başlarına oynar.[536]

Meşreplerde söylenen türkülere "meşrep koşakları" adı verilmektedir. Dolan meşreplerindeki her makam veya makamın bölümleri için söylenmesi şart olan kesin belirlenmiş beyit veya dörtlükler yoktur. Meşrebin durumu, söyleyenin kabiliyeti ve onun ezberindeki koşakların az veya çok oluşuna göre bu dörtlükler çoğalıp azalabilir.[537]

Dolan meşreplerinde türkü ve halk danslarından başka oyunlar da vardır. Bu oyunlar, meşrep eğlencelerinin öğelerinden olup, başka yerde oynanmaz. Bu oyunların meşhurları "derre (ucu yumak haline getirilen kuşak) oyunu" ve "çay tutuş koşak éytiş" oyunlarıdır. Meşreplerde çalınan saz ve oynanan oyunlardan yorulanlar otururlar. Bu oturma esnasında da eğlenmek ve gülmek için daire teşkil edip "derre" ve "çay tutuş koşak eytiş" oyununu oynarlar. Yerin

---

535 Abdülşekür Turdi, *agm.*, s. 566.

536 Abdülşekür Turdi, "Halkın Sanat Okulu Uygur Halk Meşrepleri", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C. IV, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s. 566.

537 Osman İsmail, *Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide Omumiy Bayan*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 437.

geniş veya dar olmasına bakılarak ikisi aynı anda oynandığı gibi, tek bir oyun da oynanabilir.[538]

Dolan meşreplerini oluşturan bir diğer bölüm komedi karakterli gülünç oyunlardır. Bunlardan hırsızlığı eleştiren "sanduk oğrısı" (sandık hırsızı) oyunu, uzun yolculuğa çıkan kervanları ifade eden "töge oyunı" (deve oyunu), yöneticileri hicveden "ambal oyunı" (yönetici oyunu), ahlaksızlığı yeren "bova" (dede), "şir" (arslan), "İkki müşükniñ bez talışışı" (iki kedinin ciğer kapışması) gibi oyunlar vardır.[539]

Dolan meşrebinde temelde, Uygur Türklerinin avcılık ve sosyal yaşamlarını aks ettiren dört çeşit "dans" olup, bunları kadın ve erkekler birlikte oynamaktadır. Turfan ve Kumul meşreplerinde ise "pota usulü" temel oyun olup tek şekilde diğerlerine teklif usulü ile oynanmaktadır. Bütün bu meşreplerde, şarkı-türkü, halk dansları, latife, şaka ve diğer geleneksel oyunlar sergilenir.[540]

4.2.3. Otuz Oğul (Ottuz Oğul) Meşrebi

Otuz oğul meşrebi, İli bölgesindeki Uygurların yerel meşrebi olup, sonraki dönemlerde bu meşrep geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Meşrebin teşkilat yapısı içinde "meşrep beyi (kadı beyi)", "yiğitbaşı", "dara beyi", "kölbeyi" ve "paşşap" gibi görevliler olup bunlardan her birinin kendine özgü görevleri vardır.[541] Bütün görevliler, hak, hukuk ve adaleti gözetmek zorundadır. Örneğin; otuz oğul, kadının sorgu ve hükümlerinde adil olmadığını görürse, bilmece şeklindeki soruları alaylı bir şekilde sorarlar. "Teni beş, canı dört, vardır onun yüz tırnağı; bu tuhaf iş değil mi? Beşi verirsin dördü döner" şeklindeki soruları sorup onun ferasetini sınarlar (tabut götüren dört kişi ile cenaze beş kişi eder, tabut götüren dört can,

538 Abdülşekür Turdi, "Halkın Sanat Okulu Uygur Halk Meşrepleri", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C. IV, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s. 571.

539 Osman İsmail, *Helk Êğiz Edebiyati Hekkide Omumiy Bayan*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 438-441; Abdülşekür Turdi, "Halkın Sanat Okulu Uygur Halk Meşrepleri", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C. IV, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s.573.

540 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnografiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, 2000, Urumçi, s. 444; Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetliridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 277.

541 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp-Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 141.

her birinde yirmi tırnaktan yüz tırnak, ceset kalır, tabutu götüren dört kişi döner). Eğer kadı doğru cevap veremezse, kadının hatalarını açığa vurup şikâyet ederler ve kadı liyakatsiz görülürse hemen meydandan çıkarılıp yerine başka bir kadı seçilir.[542] Otuz oğul meşrebinde görev alan kişiler şunlardır:

Meşrep beyi (kadı bey): Otuz oğul meşrebindeki en üst rütbeye sahip kişidir. Meşrebin bütün aşamalarını o yönetir ve gerekli izinleri verir.

Yiğitbaşı: Meşrepteki bütün düzeni kontrol eder ve meşrep beyinin yardımcısıdır.

Dara beyi: Meşrepteki eğlence faaliyetlerinden, müzisyenlerden, türkü ve danslardan sorumludur. Dara beyi, meşrebin düzenlendiği köy, kasaba ya da şehirdeki en maharetli müzisyenler arasından seçilir.

Kölbeyi: Meşrebin bütün malî işlerinden sorumlu olup, meşrepteki yeme içme faaliyetini o düzenler.

Paşşap: Meşrebin intizamından sorumlu olan muhafız başıdır. Meşrebin ruhuna uygun olmayan bir şey gördüğünde meşrep beyi ve yiğitbaşını bu konuda bilgilendirir ve onların verdiği cezayı uygular. Meşrebe katılanlar, paşşabın emirlerine şartsız boyun eğerler. Paşşabın elinde genellikle "gül tayak" adı verilen çubuk bulunur. Gül tayak, taze fidandan yapılır ve esnektir. Ceza, infaz edilecek olursa paşşap cezalandırılacak kişiyi bu çubukla döver.[543]

Otuz oğul meşrebine katılanların sayısı kesin değildir; ama bir meşrebin teşkili genellikle otuz-kırk kişi arasındadır. Meşrebin belli kuralları olup, meşrebe katılmak isteyenler bu şartları yerine getirmek zorundadır. Meşrebe bir gencin katılımı ise şöyledir: Öncelikle meşrebe katılmak isteyen bir genç, babası ile birlikte meşrep meydanına gelir. Paşşap, bu durumu meşrep beyi ve yiğitbaşına haber verir. Onlardan icazet alındıktan sonra, gencin babası oğlunu meşrebe katılması için meşrep üyelerinin önüne getirir. Meşrep beyi ve yiğitbaşına "Çocuğun kemiği bizim, eti sizlerin, edep-ahlak öğrensin

542 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şinjañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 452.

543 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp-Adetliri*, Şinjañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 141.

diye meşrebe getirdim!" der. Yiğitbaşı, çocuğa "Bu meşrebin tatlı çayı, acı dayağı var, kabul edersen girebilirsin!" der. Çocuk: "Kabul ediyorum!" diye cevap verdikten sonra, onun meşrebe girmesine izin verilir. Bu sırada meşrep üyeleri, bu çocuğun meydana hangi hediyeleri alıp geldiğini sorarlar. Çocuğun babası "otuz oğlun gülleri" için nice deve, nice at, inek, koyun alıp geldiğini bildirir. Burada söylenen hayvan isimleri meşreplerde gelenekselleşen sembol isimler olup, deveden kast edilen kavun karpuz; attan kast edilen yumurta; inek ve koyundan kast edilen ilimdir. Bu hediyeleri paşşap, halka gösterdikten sonra kölbeyine verir. Ondan sonra meşrebe kabul edilecek olan genç kendinin bir maharetini otuz oğlun önünde sergilemek zorundadır. Eğer özel bir yeteneği yoksa bir hayvan veya kuşun ötüşünü taklit eder. Böylece gencin babası, oğlunun meşrebe katılmasının onuruna otuz oğlu meşrep için evine davet eder.[544]

Yiğitbaşı, meşrebe yeni katılan bu üyeye otuz oğul meşrebinin kurallarını ayrıntılı olarak anlatır. Meşrebe giren bu kişinin izinsiz olarak meşrepten ayrılması veya meşrebe sebepsiz olarak geç gelmesi yasaktır. Eğer meşrepten ayrılmak isterse, bunun nedenlerini otuz oğla onları ikna edecek şekilde açıklamalıdır ve yerine bir genci meşrebe getirmek zorundadır. Bu meşrebin kurallarına uymayanlara iki tür ceza verilir:

Bunlardan birincisi para cezası, diğeri ise sevenlik cezasıdır. Para cezası, suçun mahiyetine ve kişinin ekonomik durumuna göre belirlenir. En ağır maddi ceza, "otuz oğlun gülleri" için tek başına "namakulluk (özür dileme) meşrebi" düzenlemedir.[545]

Sevenlik cezası çeşitli şekillerde olup, "samsa yékiş (börek pişirme)", "cuvazġa kétiş (yayık katma)", "öpke koyuş (dolma yaptırma)", "suretini duvara çekme", "kak yaptırma", "iki hatun alma", "guguk kuş gibi ötüş", "kumru uçurma", "tavşan tepti", "kabak çaktı", "çubuğa basma", "yüzkarası olarak teşhir etme", "suya batırma", "ihtiyar oynatma", "incir yedirme", "yüzüne kazan karası sürme", "bağdan elma toplama" gibi gülünç cezalardır ve bu cezalar paşşap tarafından uygulanır.[546]

544 Abdukerim Rahman vd., *age.*, s. 141-142.
545 Abdukerim Rahman vd., *age.*, s. 142.
546 Abdukerim Rahman vd., *age.*, s. 142.

Otuz oğul meşrebi temelde güz ayında mahsulün kaldırılmasından sonra başlar ve sonraki yılın ilkbaharına kadar devam eder. Otuz oğul meşrebinde bunların dışında yani oyun ve eğlencenin dışında meşrep üyelerinin bazı önemli sorunları da müzakere edilir. O mahalle ya da köyün genel problemleri de bu meşreplerde ele alınır. Örneğin; doğum, düğün ya da ölüm olan ailelerin durumu görüşülür ve yardıma ihtiyaçlar var ise bunlara yardımda bulunulur. Bu nedenle meşrepler içerisinde otuz oğul meşrebinin önemi büyüktür. Kısacası, İli Uygurlarının "otuz oğul meşrebi" halkın "sanat mektebi" ve "edep ahlak beşiği"dir.[547]

4.2.4. Kéyt (Yargılama) Meşrebi

Kéyt meşrebi, Doğu Türkistan'ın özellikle doğu kısımlarında çok yaygın olan bir meşreptir. "Kéyt" sözü aslında "kayt" sözünün halk arasındaki kullanım şekli olup, "hüküm verme", "sağlamlaştırma" anlamlarına gelir. Kéyt meşrebi temelde, "hüküm verme meşrebi" demektir. Halk arasında bu meşrebin "ölüm cezası"nın zaman içerisinde değişmiş şekli olduğu söylenmektedir.[548]

Kéyt meşrebi, genellikle düğünlerde kızı alıp geldikten sonra düğün gecesi başlayan ve sabaha kadar devam eden meşreptir. Düğüne özel bu meşrebe katılım çok fazla olup kişi sayısı 150-200 arasında değişir. Bu meşrebe damat ve gelin ile birlikte onların yakın dostları katılır. Misafirlerin oturacağı yerlere kilimler ve çeşitli minderler serilir. Meşrep alanında töre meşrebe "padişah" olarak oturacak kişi için de büyük ve yuvarlak bir deri serilir. Meydanın sağ tarafına yine bir yuvarlak deri serilir ve burası da kadı içindir. Oyunun genel kuralı "padişah" damat tarafından, "kadı" ise gelin tarafından belirlenir.[549]

Yiğitbaşı, misafirleri yerlerine yerleştirdikten sonra, meşrebe katılanlara bu meşrebin yöneticileri hakkında bilgi verir. Daha sonra padişah, vezir, kadı, müftü, pazarbeyi, kölbeyi, engize[550], çaycı, tepsici ve yaygaracı gibi meşrepte görev alacak kişiler seçilir. Kölbeyi ile düğün sahibi önceden hazırlanmış şekerlerden her bir deri serginin üzerine yedi ya da dokuzar tabak dizer. Daha sonra meşrebin kurallarıyla ilgili padişahın fermanı Pazarbeyi tarafından herkese ilan

547 Abdukerim Rahman vd., *age.*, s. 142-143.
548 Abdukerim Rahman vd., *age.*, s. 144.
549 Abdukerim Rahman vd., *age.*, s. 144.
550 Engize: Meşreplerde soru-cevap bölümünü yöneten kimseye verilen isimdir.

edilir. Kızlar ise meşrep alanının kenarında kendileri için belirlenen yere oturarak meşrebi izlerler.[551] Bu meşrep dört aşamada icra edilir.

İlk olarak padişahın fermanı ilan edildikten sonra, davul ve zurnacılar birer makam okuyup, sonra ikinci, üçüncü ve dördüncü meşrep makamlarını icra ederler. Bu esnada türküler ve danslar aralıksız devam eder. Sonunda Naziğim ve makam düşürerek birinci aşama tamamlanır.[552]

İkinci aşamada, sırasıyla ve padişahın izniyle her türlü gülünç oyunlar sergilenir. Önceki bir oyun sırasında padişahın fermanına aykırı davrananlar görüldüğünde, meşrep görevlileri durumu padişaha iletip şikâyette bulunurlar. Bunun üzerine meşrep kadısı suçluyu tam meydanda sorguya çeker. Sorgunun neticesini padişaha iletir ve padişahın emri ile suçluya ölüm cezası ya da başka bir ceza verilir. Kadının emir eri suçluyu alıp, ölüm cezası verildi, diye ilan eder. Daha sonra cezaya çaptırılan kişi, satıcıdan üç-dört tabak şeker alarak, tepsiye koyup hürmetle padişaha sunar ve tövbe edip cezasının affını diler. Padişah, onu affederse engizeye bundan sonra suç işlememesi konusunda ona nasihat etmesini emreder. Cezaya boyun eğmeyenleri ya da itiraz edenleri meşrepten kovar. Bazılarına "derisini ters soyma" "suretini duvara çekme", börek yapma", "kumru uçurma", "bir büyük kâse soğuk su içme", "çilan tutma" gibi cezalar verilir ya da çoğunluğu güldürecek bir şey yapması istenir. Bu cezaların hepsi meşrebe katılanları eğlendirecek ve güldürecek tarzda oyunlardır. Bu aşamanın sonunda sırasıyla davul-zurna çalma, şarkı ve türküler, oyunlar zirveye ulaşır ve makam düşürmesi ile son bulur.[553]

Üçüncü aşamada komedyenler ve meddahlar, meydana çıkıp çeşitli davranış ve sözlerle meşrebe katılanları güldürürler. Yine bazı meddahlar, "kırk bir yalan" gibi gülünç hikâyeler anlatırlar. Bu aşama çok gülünç olup, yine davul-zurna, türkü ve dans ile son bulur.[554]

Dördüncü aşama padişah ve kadının izni ile engize tarafından yönetilen soru-cevap faslı ile başlar. Soru sormak isteyen kişi, öncelikle dokuz tabak şekeri kadının önüne koyduktan sonra sorusunu so-

551 Abdukerim Rahman vd., *age.*, s. 144.
552 Abdukerim Rahman, *Uyğur Örp-Adetliri*, Şincan Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Ürümçi, 1996, s. 144.
553 Abdukerim Rahman, *age.*, s.145.
554 Abdukerim Rahman, *age.*, s.145.

rar. Soruya kadı ile müftü istişare edip cevap verir. Cevap doğru ise meşrebe katılanlar alkışlayarak onlara destek olur. Eğer cevap doğru değil ise kadı, soru sormaya gelen kişinin getirdiği dokuz tabağın her birine on hisse katıp, toplam doksan dokuz tabak şekeri geri verip, kadılık makamını soru soran kişiye bırakarak meşrepten ayrılır. Onun ikinci kez kadı olma izni yoktur. Bu yüzden kéyt meşrebine kadı olacak kişi o mahallenin aksakalları içerisinden seçilir. Bu meşrepte sorulan sorular halk arasındaki bilmeceler ve söz oyunlarından ibaret olup, genellikle bilmecenin cevabını bulması istenir.[555]

Soru-cevap faslı bittikten sonra yine belli bir sıra ile oyunlar oynanır ve sonunda "Nazigim" ve "çakçak-cümbürçak" adı verilen müzik ve danslar ile bu fasıl biter. Padişah, meşrebin son bulduğunu ferman ile halka ilan eder. Kéyt meşrebinin diğer meşreplerden en önemli farkı, oyunun sonunda sosyal hayata ilişkin bilgiyi içine alan konuların soru-cevap şeklinde doğal bir ortamda ve halk arasında sorulmasıdır.[556]

4.2.5. Kök Meşrebi

Uygur meşrepleri arasında çok özel bir meşrep türü olan "kök meşrebi", daha çok Kumul, Piçan ve Turfan gibi şehirlerde düzenlenmektedir. Bu meşrebe Kumul şehrinde " kök meşrebi", Piçan bölgesinde ise eski adı olan " milis meşrebi" ve "maysa oyunu" denilmektedir.[557]

Kök yetiştirme ve kök meşrebi düzenleme, yüzyıllardır nesilden nesle devam eden bir gelenektir ve günümüzde de canlılığını korumaktadır. Kök meşrebi, yeni yılın, yeni hayatın başlamasının bir nişanesi, yeni yılda bol mahsul alma ve bereket dilemenin bir sembolüdür. Bir başka ifadeyle, Uygur Türklerinin yeni yılı karşılama ve kutlama bağlamında yaptıkları geleneksel bir uygulamadır. Bu gelenek, sonraki dönemde yeni geleneklerin ortaya çıkmasına da kaynaklık etmiştir. Bu meşrebe kök meşrebi denilmesinin sebebi, meşrep öncesinde bir kabın içinde buğday yetiştirilmesidir ki buna "kök" adı verilmektedir. Aralık ayının girmesiyle birlikte her evde bir kabın içerisine buğday ya da arpa tohumu ekilir. Bu buğday 9-10 gün sonra yeşermeye başlar. Buna "kök östürüş (kök yetiştirme) adı verilir. "Kök östürüş" şu şekildedir:

---

555 Abdukerim Rahman, *age.*, s.145.

556 Abdukerim Rahman, *age.*, s.145.

557 Osman İsmail, *Helk Éğiz Edebiyati Hekkide Omumiy Bayan*, Şincan Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 438-441; Abdukerim Rahman, *Uyğur Örp-Adetliri*, Şincan Yaşlar-Östürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s.145-146.

Çini veya demir bir kabın içerisine ekilen buğday ya da arpa, kış olduğu için evin içinde yetiştirilir. Kırmızı kâğıtlardan horoz ve tavuk şeklinde kesilerek yapılan temsiller birbirine bakacak şekilde kabın içine yerleştirilir. Onun etrafına ayrıca kırmızı çiçekler yerleştirilir ve mısır patlatılarak dikenli çalılar bununla süslenir ve kâsenin etrafına yerleştirilir. Bu patlamış beyaz mısırlar karı temsil eder. Daha sonra kırmızı ve yeşil kumaşlarla süslenen bu kabın üzeri de bir yazma ile kapatılır. Bu yeni yeşermiş buğdaya "kök" denir. Ev sahibi daha sonra, yemek hazırlar ve kuru üzüm, erik, şeftali, elma, kavun kakı, iğde, çilan, ay çiçeği, fasulye gibi dokuz çeşit kuru meyveyi de tabaklara koyarak konu komşu ve akrabaları davet eder. Böylece onbeş- yirmi çiftin katılımıyla kök meşrebi başlar.[558]

İlkbahar ayına kadar kök meşrebi sırasıyla her gün bir ailede devam eder. Bu da genellikle "ben bir ok attım", "ben iki ok attım", "ben üç ok attım" şeklindeki sözlerle belirlenir. "Ben bir ok attım" ifadesi sonraki akşam meşrebin benim evimde kutlanmasını istiyorum, anlamına gelir. "Ben iki ok attım" ifadesi; diğer akşam da meşrebin benim evimde kutlanmasını istiyorum, anlamına gelir. Meşrebin başlayacağı ev ok atılarak belli olur. "Atılan ok yanmaydu (Atılan ok geri dönmez)" atasözünde olduğu gibi meşrebin başlatılacağı ev kesinleştikten sonra, o evin sahibi meşrep sofrasını hazırlayarak meşrebi başlatır.[559]

Meşrebin başlayacağı ev belirlendikten sonra, ev sahibi mahalle aksakallarına "kök köçürüş"ü haber verir. Yurt aksakallarının önderliğinde onlarca insan davul zurna eşliğinde "kök köçürüş"ü alıp gelir. Meşrebin başlayacağı eve gelindiğinde ev sahibi sofra sererek çay ikram eder. Buna "kök köçürüş" adı verilir.[560]

Ev sahibi erkek şu beyitleri söyler:

Kiş zimistanda üngen sevze, baharniñ avvali.
Yahşilarniñ hiylisidin çéçek ündi kişliki...
Bu çéçekniñ teripini mey bilen nam eyliduk,
Hem çéçekniñ teripini hemmilirge töhpe eyliduk.
Bu çéçekniñ sayiside oltursila köñilliri açilur.

558 Abdukerim Rahman, *age.*, s. 146.
559 Abdukerim Rahman, *age.*, s. 146.
560 Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetliridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 281.

Bu çéçekni alġan kişiniñ béşiġa güller saçilur...
Bu çéçekni terbiyilep yahşi obdan körsile,
Her küni hiyal kilip, igisini söysile"

Kış mevsiminde yetişen havuç, bahar öncesi,
İyilerin aklı sayesinde çiçek açtı kışta...
Bu çiçeğin her tarafını olgunluğuyla nam eyledik,
Ve de çiçeğin her tarafını herkese hediye eyledik.
Bu çiçeğin gölgesinde oturursanız gönüller açılır.
Bu çiçeği alan kişinin başına güller saçılır.
Bu çiçeğe bakıp, onunla iyi ilgilenirseniz,
Her gün düşünüp sahibini seversiniz.

Ev sahibi kadın ise şunları söyler:

Ul hudaniñ kudritidin birla kökerdi şu köküm,
Şari meñlik ġunçe reñlik der mehel yetkil köküm.
Gül téveñe, olturadur boyliri altun köküm.
Boyliri altun kökümniñ söliti sultançe bar,
Ay yüzige nur çüşüptu yéñi üzgen gülçe bar...
Kişliki kök ündürmek bizgimu asan emes,
Bu oyularni oynimak bizge hem menur emes,
Bu sözlerni yalġan démisle, birmu yalġan emes.
Kökni tuttuk hoş alsila, cim bolup kalmisla,
Égizgine tahtibéşiġa ep koyup, hatircem yatmisla,
Égiz-égiz öylirni pişkin bilen aklisla,
Kökni tutkan biz iduk, bizni hatirde saklisla,
Dunya-cahanniñ karni yirakkina taşlisla,
Ġazni ottuz,koyni tokkuz, hemmige teñ raslisla,
Téşi yakut, içi marcan bir cüp cuvanni raslisla,
Çalġili perbap, ravan, kalun, satarni raslisla..."[561]

O Huda'nın kudreti ile yeşerdi şu köküm,
Yeryüzü benlik böyle renkli der şimdi yetişen köküm.
Çiçek sepetine, oturur boyları altın köküm
Boyları altın kökümün sureti sultan gibi var,
Ay gibi yüzüne ışık inmişti yeni koparılan çiçek var
Kışın kök yetiştirmek bize de kolay değil
Bu oyunları oynamak hem bize uygun değil

561 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp-Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 147.

Bu sözlere yalan demeyin, hiçbiri yalan değil,
Kökü tuttuk hoş alın, sessiz kalmayın
Yüksek yere bırakıp rahatça yatmayın,
Yüksek yüksek evleri beyaz toprak ile temizleyin
Kökü tutan biz idik bizi aklınızdan çıkarmayın
Dünya-cihanın karını uzağa atın
Kazı otuz, koyunu dokuz, hepsini birlikte hazırlayın
Dışı yakut içi mercan bir çift çift cuvan hazırlayın
Çalgı olarak perbap, ravan, kalun, satrı hazırlayın.

Kök meşrebinin kutlanması ise genellikle şöyledir:

Kök meşrebinin kutlanacağı evde dokuz çeşit yemeğin yer aldığı bir sofra hazırlanır. Sofranın tam ortasına da kök konur. Akşam olduğunda bütün halk o evde toplanır ve kadınlar ile erkekler ayrı sofralara otururlar. Çay ikramından sonra şarkı-türkü söyleme ve dans başlar. Ev sahibi yetiştirdiği kökü elinde tutarak dans etmeye başlar. Meydanda birkaç tur döndükten sonra elinde tuttuğu kökü ilk olarak mahallenin aksakalına tutup kök meşrebi düzenlemek için kendi evi seçildiği için ona teşekkür eder ve aşağıdaki beyti söyleyerek kökü o kişiye verir.[562]

Kişliki ündürdiler bir dane buġdayni,
Suġurġili er barmikin şu dan buġdayni,

Suġurġili er bolsikin şu dane buġdayni,
Keçe-kündüz yat kilurmiz üstün hudani,

Çilli zimistanda üner sebze bizarniñ egili,
Yakşilarniñ hislitidi sebze ündi kişliki,

Kişliki ungen çeçekniñ tartipi nazik turur,
Sugirit gül çeçkili alġan kişi aşik turur,

Tam çeçek, tam su çeçek tamdin egiz bormu çeçek,
Körgili kökük çeçek, kötürgili eğir çeçek,

Bu çeçekniñ taripini mom bilan nam eyliduk,
Bu çeçektin özligara bizmu soğa yolliduk,

Neğmiçi lazim bolur, hapizlarni raslisila,
Ussulçi lazim bolur, cuganlarni raslisila,

562 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 448-449

Gazni ottuz, koyni tokuz hemmini tañ raslisila,
Bu oyunniñ şaniğa gazir-purçak, meve-çeva reslisila.[563]

Kışın yetiştirdiğiniz bir tane buğdayı,
Bu buğdayı sulamak için kimse var mı?

Keşke bu buğdayı sulamak için biri olsaydı,
Gece ve gündüz Allah'ı anımsarız.

Çok soğuk günlerde de havuç yetişir,
İyi insanların faziletlerinden kışın da havuç yetişti.

Kışın yetişen çiçek çok nazik olur,
O çiçeği sulayan adam ona âşık olur.

Duvar çiçeği, suçiçeği duvardan yüksek çiçek var mı?
Seyretmek için yeşilliğin sembolü, çiçek götürmek için ağır çiçek.

Bu çiçeğin tarifini mum adını verdik,
Bu çiçekten sizlere de hediye gönderdik.

Nağmeci lazım olur, hafızları hazırlayın,
Dansçı lazım olur, kadınları hazırlayın.

Otuz kuğu, dokuz koyun, hepsini hazırlayın,
Bu oyun için çerez ve kuru meyve hazırlayın.

Kök meşrebinde söylenen şiirlere "kök beyiti" denir.[564] Aksakal, kökü yukarıya doğru kaldırarak kök meşrebinin başladığını ilan eder. Sonra fidanı vermek istediği kişiye bir koyun, bir takım elbiselik kumaş, dokuz tepsi yemiş gibi şeylerle birlikte kökü takdim eder. Kökü alan kişi şöyle cevap verir:

563 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, s. 126. Takdim sırasındaki söylenen beyitlerin veryantları mevcuttur. Örneğin;

"Qişliki ündürdiler bir dane buğdayni
Suğurip maysa kildi şu dane buğdayni
Kéçe–kündüz yad étip üstün xudani
Çilli Zemistan'da üner sebzebimarini egili
Yaxşilarnin mehelliside zedek üner kişliki
Qişliki üngen çéçekniñ teripi nazuk bolur.
Suğirip gül sancikili algan kişi aşik bolur
Tam çéçek tamdin égiz barmu çéçek
Körgili köklük tamdin égiz maysa çéçek
Bu çéçekniñ teripini mun bilen nam eyliduk
Qiş zémistanda özlirige töhpe-sovğa yolliduk" Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 448-449.

564 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 126.

Çilla zémistanda üner,	*Çilla kış ayında yetişir,*
Sebze baharniñ evvéli.	*Havuç bahardan önce.*
Yahşilarniñ mélisige,	*İyilerin mahallesinde,*
Sebze ündi kişliki.	*Havuç yetişti kışın.*
Kişliki üngen çéçekniñ,	*Kışın yetişen çiçeğin,*
Teripi nüzük turur.	*Her yeri nazik olur.*
Suğurup gül çaçkili,	*Sulayıp gül açılır,*
Alğan kişi aşik turur.[565]	*Alan kişi âşık olur.*

Bu beyitten sonra kökü alan kişi belirli sayıdaki "ok" ile fidanı kabul eder. Buradaki "ok" aslında "gün" demektir. Kabul eden kişi fidanı kaç tane "ok" ile aldığını söylerse, o "ok" dolduğunda kesin olarak meşrep tertip etmesi gerekir. Normalde bu "ok"lar dokuz (dokuz gün)dan fazla olmaz. Bu kişi de meşrepten sonra şu beyitleri söyleyerek kökü üçüncü kişiye uzatır:

Tam çéçek, tam su çéçek,
Tamdın égiz barmu çéçek.
Körgili köklik çéçek,
Kötürgili éğir çéçek,
Bu çéçekniñ teripini,
Mom bilen nam eyliduk,
Bu çéçektin özlirige,
Bizmu soğa eyliduk.
Gül çéçeklerge orap,
Kökni tuttum alsila.
Dunyaniñ kari néme,
Yırakkina taşlisila.
Egiz-égiz öylirini,
Pişkin bilen aklisila.
Kökni koyup öyliride,
Cimcitkine yatmisila.[566]

Kök meşrebi kökün elden ele dolaşmasıyla devam eder. Ayrıca Kumul ve Turfan bölgelerinde yaygın olan "mélis" diye adlandırılan bir tür meşrep de vardır ki, bu meşrep genellikle düğün, bayram ve çiçek sezonunda düzenlenir. Düğün gününde yapılan "mélis"

565 Osman İsmail, *Helk Éğiz Edebiyati Hekkide Omumiy Bayan*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 442-443.
566 Osman İsmail, *age.*, s. 443-444.

düğün olan mahalledeki gençler tarafından düzenlenir. Bu meşrepte kadınlar bir tarafta, erkekler bir tarafta otururlar. Oyun başlar başlamaz 3-4 kişi ellerine tef alarak "mélis" makamını çalarlar. Biri pota (kuşak)yı alarak meydana çıkar ve böylece oyun başlar. Potayı koyanlar ile alanlar birbirlerine beyit söylerler.

Kéliñlar yarı derdmenler,	*Gelin yardan dertli olanlar*
Sarayda mélis oynaymiz.	*Sarayda melis oynuyoruz.*
Közige ilmiğan yarniñ,	*Gözüme görünmeyen yârin,*
Közide köz-köz oynaymiz.	*Gözünün önünde oynuyoruz.*
Egiz-égiz dalan saldim,	*Yüksek yüksek oda yaptım.*
Şuta séliñlar.	*Merdiveni hazırlayın.*
Uşşak kızlar tohtap kaptu,	*Küçük kızlar durmuş,*
Pota séliñlar.[567]	*Potayı hazırlayın.*

4.2.6. Karlık Meşrebi

Uygur Türklerinin kış ayında kutladıkları meşreplerden biridir. Uygur Türklerinin inancına göre kar, Tanrının insanlara kut yağdırmasıdır. Kış girer girmez kar yağdığında, o yıl kışın iyi geçeceğine, hastalığa yakalanmanın az olacağına inanılır. Ayrıca sonraki yıl bol ve bereketli geçer. Uygur Türkleri karı "kışın süsü", "yılın iyi geçeceğinin bir işareti" olarak görürler. Bu inanış ve anlayıştan dolayı karlık meşrebini düzenlemekteler ve bu vesileyle de güzellik ve selametlik dilemektedirler.[568]

Karlık meşrebi bir oyunu temel alır. Bu oyunun temel özellikleri ise ilk olarak "karlık" bırakma şarttır. İkincisi, ilk karın yağmasıyla birlikte yılda bir kez oynanması şarttır. Üçüncüsü oyuna katılanların sayısı karlık bırakanlar tarafından belirlenir. Dördüncüsü de oyunda şarkı-türkü, dans, latife ve şakalar yapılmasıdır. Ayrıca oyunda sofraların hazırlanarak donatılması da şarttır.[569]

Karlık oyunu şöyle icra edilir. Yılın ilk karı yağdığında birkaç kişi birbirleriyle konuşur ve istedikleri birinin evine "karlık" bırakır. "Karlık" şiir şeklinde yazılır ve genellikle şöyledir[570]:

---

567 Osman İsmail, *age.*, s. 444.

568 Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetliridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 282; Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 452.

569 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 452-453.

570 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 129.

Karda karlik taşliduk	*Karda karlık bıraktık*
Bu oyunni başliduk	*Bu oyuna başladık*
Yeñi karniñ huşlukida	*Yeni karın güzelliğinde*
Sizge karlik taşliduk"	*Size karlık bıraktık*

şeklinde başlar ve:

Karlik aparğan kişini	*Karlık bırakan kişiyi*
Pem bilen tutsila	*Aklın ile yakala*
Yüzlirige kara sürkep	*Yüzlerine kara sürüp*
Aldimizğa kelsile"	*Önümüzden götürün*

şeklinde son bulur.[571]

"Karlık" adı verilen mektup şeklindeki kâğıt birinin evine saklanır. Karlık mektubunda, mektup bırakılacak kişi ve o ailedekiler yeni yağan kar dolayısıyla kutlanır. Ayrıca karlık oyununun gereği onun meşrep düzenlenmesini isterler. Karlık verilen kişi evine karlık bırakıldığının zamanında farkına varamaz ise veya mektubu bırakan kişiyi belirten zaman içinde yakalayamazsa yenilmiş sayılır.[572]

Karlık bırakan kişi yakalanmadığı takdirde, evine karlık bırakılan kişiden isteklerin gerçekleştirilmesi talep edilir. Eğer ev sahibi, mektubu bırakan kişinin arkasından koşarak onu yakalayabilirse, mektupta istenilen şartların hepsini mektubu eve bırakan kişi yerine getirmek zorundadır. Yalnız bununla da kalınmaz yine yakalanan kişinin yüzü siyaha boyanıp şehirde dolaştırılır. Bu meşreplerde herkes kendi bildiği oyunu sergiler. Şiir ve koşmalar okunur. Müzikler icra edilir. Hikâye ve masallar anlatılır. Karlık oyunu günümüzde de halk arasında, özellikle öğrenciler arasında yaygın bir şekilde devam etmektedir.[573] Karlık oyununda dörtlüğün yanı sıra beyitler de söylenmektedir. Örneğin;

Kar yéğiptu, kar yéğiptu, karlik etmemdu kişi,
Cem bolup öz dosti birle, meşrep etmemdu kişi,

Neğmiçi lazim dése dutar-ravabni tekliduk,
Çine-çeynek, sinçay bilen kent-gézekni tekliduk,

571 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp-Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 139-140. Karlık şiirleri çok çeşitlidir. Bunlardan yaygın olarak söylenenlerden biri de şöyledir: Yeñi karni yağdi dep/ Sizğa karlik taşliduk/Köñlimizniñ huşlikidin/Biz bu oyunni başliduk. Bk. Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 128.

572 Abdulkerim Rahman, *age.*, s. 129.

573 Abdulkerim Rahman, *age.*, s. 129.

Hasiyetlik karni kutlap, bu oyunni başliduk
Könlimiz bolğaçka yékin, dostlarğa "karlik" taşliduk

Uşbu "karlik"ni élip ketti vekil agah boluñ
Aldiğa dastihan sélip, mezze tizip sinçay koyuñ.

Uzitip çikkanda öydin sepsélip çirayiğa,
Arkidin tap basturup koğlaşka siz teyyar turuñ

Yol égiz-pes, téyilğak hem yirak pehes boluñ,
Bolsa yar bu oyunniñ yahşiraki oylap koyuñ,

Bu oyunniñ oyuni, meksiti kizikçilik,
Tatlik-aççik hemmisi dostluk üçün bilip koyuñ

Alimadis vekilge yolda yételmey kalisiñiz,
Ottuz oğul barimiz, keçte bügün teyyar turuñ,

Tapkini gül keltürer, tapalmiğini bir baş piyaz,
Ayimay hem kayimay, oçuk çiray kütüp turuñ[574]

Kar yağdı, kar yağdı, karlık atmaz mı kişi,
Toplanıp yakın dostları ile meşrep düzenlemez mi kişi.

Nağmeci lazım olsa dutar, ravap hazırladık,
Kase, çaydanlık, çay ile şeker tatlıları hazırladık.

Değerli karı kutlayıp, bu oyuna başladık
Gönlümüz yakın olduğu için, dostlara karlık bıraktık.

İşte bu karlığı alıp gitti vekil uyanık olun,
Önüne sofra serip, meze koyup çay ikram edin.

Uğurlayıp giderken evden iyi bakın yüzüne,
Arkasından kovalamak için hazır olun.

Yol hem doğru düzgün değil hem uzak dikkatli olun,
Bu oyunun iyi yönünü düşünün.

Bu oyunun maksadı, eğlendirmek,
Acı tatlı hepsi dostluk için bunu bilin.

Karlık koyan kişiyi yakalayamazsanız,
Otuz oğul geliriz bugün akşam hazır olun.

Bulabileni çiçek getirir bulamayanı bir baş soğan,
Saklayıp gizlemeyin ve güler yüzle bekleyin.

574 Enver Tursun Ependi, *Uyğur Örp-Adetliridin Örnekler*, Şinjañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007, s. 283-284.

Bu geleneksel oyunun asıl ortaya çıkış nedeni beyaza olan özlem ve beyazı kutsal sayma gibi inançlardır. Bu meşrep, halk arasında senelik tarım ürünlerini hasat ettikten sonra oynanır. Ayrıca bu meşrep, kışı rahat geçirdikten sonra gelecek yılki işlerin kolay olmasını dilemenin ve gönüllerin kar gibi beyaz olmasını ümit etmenin sembolü olarak kabul edilmiştir.[575]

4.2.7. Meşreplerde Oyun ve Cezalar

Uygur meşreplerinde müzik ve dansın yanı sıra çeşitli oyunlar oynanmakta ve meşrep kurallarına uymayanlara değişik cezalar verilmektedir. Uygur meşrepleri oynandığı bölgenin kültürel yapısıyla bütünleşmesi nedeniyle, bu oyun ve cezalar yöreden yöreye farklılık göstermektedir. Örneğin; Dolan meşreplerinde "dere oyunu", "çay tutuş oyunu", "deve oyunu", "kaz dansı", "dede oyunu", "ambal oyunu" ve "orda açıldı" oyunlarında çeşitli cezalar verilmektedir. İli meşreplerinde "gülçay oyunu", Kumul meşreplerinde "pota oyunu" ve "topuk oyunu" bunlardan bazılarıdır. Meşreplerde oynanan oyunlar ve buna bağlı verilen cezalar temelde halkın eğlenmesini sağlayan unsurlardır.

Derre Oyunu (Kuşak/Kemer Oyunu): Bu oyun çeviklik ve zekâ isteyen bir oyundur. Oyuncuyu seçmek için oyunu idare eden kişi, el işleriyle süslenen bir derreyi (kuşak/kemer) tepsiye koyup onu yukarı kaldırır ve:

Çiñimas kulpa perisi bolmisa,
Kizimas meşrep derisi bolmisa.
Hoşluk bilen élip kelduk,
Dostlarğa atap dere éşip.
Ottuz oğul, ottuz kiz birge,
Oynisak dep uni talişip

"Sağlam olmaz kilit perisi olmasa
Coşku olmaz meşrep derresi olmasa
Hoş şekilde alıp geldik
Dostlar için derre yapıp
Otuz oğul otuz kız bir yerde
Oynayalım diyerek onu tartışıp."

575 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 128.

gibi şiirler söyleyerek gönlünün istediği bir kişiyi derreye davet eder.[576] Tepsinin içindeki kuşağı yani, "derre"yi alan kişi kendine eş olacak diğer birine kuşağı uzatır. Böylece bu iki kişi dairenin ortasına girer. Oyunun usulü gereği, derre tutan kişi ile karşısındaki yani dereyi kapacak olan kişi karşılıklı durur. İsterse derre tutan kişi karşısındakine derreyi verip oyundan çekilebilir. Derreyi alan kişi kendine başka birini seçer. Oyuna başlandığında derreyi tutan kişi hızlı hareketlerle derreyi sağ veya sola sallar. Gaye karşısındakini yanıltmaktır. Sağı gösterip sola sallayabilir. Eğer karşısındaki yanılıp derrenin ters istikametine dönerse, derreyi tutan kişi karşısındakinin sırtına derre ile vurur. Derre ile aynı istikamete dönüp karşındakinin elinden derreyi kapmak için uğraşır. Hiçbir zaman derre ile karşısındakinin yüzüne veya başına vurulmaz. Derreyi kapamayarak sırtına derre yemeye devam edene etrafındakiler güler. Eğer derreyi yakalayıp eline geçirebilirse oyunu kazanmış olur. Derreyi eline geçiremese de, derre yemeden oyunu sürdürürse karşısındaki kişi, onun yenemeyeceğini anlayıp derreyi ona verir. Derreyi alan kişi, kendine başka bir rakip seçer, oyun böylece sürüp gider. Bu oyunda, oyunculardan biri erkek biri kız olursa daha da eğlenceli olur. Derreyi eline geçiren erkek veya kız sevdiğini oyuna davet eder. Sevdiğini söyleyemeyenler, o kişiyi bu şekilde oyuna davet etmekle hissini açığa vurmuş olur. Bu oyun bir eğlenceden ziyade, gençlerin çeviklik, önsezi ve mertlik gibi iyi alışkanlık kazanmasını sağladığı için iyi bir terbiye aracı olarak devam edip gelmektedir.[577] Derre oyununda söylenen koşaklar kızların ve delikanlıların birbirlerine olan sevgilerini ifade eder. Örneğin;

Dere éşip yépektin,	*Derre yapıp ipekten,*
İzlep keldim yürektin.	*Arayıp geldim yürekten,*
Tegse derem yarimġa,	*Değse derrem yarime,*
Ötüp ketsun sōñektin.	*Kemiğine kadar hissetsin.*
İşik aldida yolliri,	*Kapı önünde yolları,*
Zeytun tavardin tonliri.	*Zeytin kumaştan elbiseleri.*
Dere élip kép kalduk,	*Derre alıp geldik,*
Tégermikin çolliri.	*Olur mu ki vakitleri.*

576 Osman İsmail, *Helk Éğiz Edebiyati Hekkide Omumiy Bayan*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 438-439.

577 Abdülşekür Turdi, "Halkın Sanat Okulu Uygur Halk Meşrepleri", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C. IV, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s. 571-572.

Kélip kaldı derimiz,	*Gelip kaldı derremiz,*
Türülmisun terimiz.	*Sıkılmasın canımız.*
Bu muhabbet kamçisi,	*Bu muhabbet kamçısı,*
Yoktur hergiz kehrimiz.	*Yoktur kimseye kahrımız.*
Otuz oġul biri men,	*Otuz oğul biri ben,*
Ötkenlerniñ varisi.	*Gidenlerin varisi.*
Tegse derem yarımġa,	*Değse derrem yârime,*
Ünler yürek tarisi.[578]	*Ses çıkarır yürek acısı.*

Çay Tutuş Beyit Éytiş Oyunu (Çay Tutup Beyit Söyleme Oyunu): Çay tutuş beyit éytiş meşreplerde en çok oynanan oyunlardan olup, daha çok genç kızlarla erkekler arasında oynanır. Yiğitbaşı nezaretinde yarımşar çay konulan iki çay fincanı tepsi içerinde meşrebe iştirak edenlerden birine verilir. Fincanları alan kişi, çayı ikram edene eğilerek teşekkür ettikten sonra, iki fincanı tek eline itina ile yerleştirir. Fincanları koltuk altından ustalıkla bir daire şeklinde çevirir. Çevirme işi bittikten sonra, bir beyit veya dörtlük söyleyerek istediği birine fincanları verir. Fincanı alan kişi de aynı hareketleri yaparak yine bir beyit veya dörtlük söyler. Böylece her fincanı alan kişi kendisinin veya başkasının beyitlerini söyleyerek koşak söyleme maharetini kazanmış olur. Aynı zamanda meşrebe katılanlar da çeşitli beyitler dinlemiş olur. Şunu da belirtelim ki, söylenen beyitler birbirinin tekrarı olamaz.[579] Örneğin;

Çayı ikram eden kişi:

Çay ekeldim pem bilen,	*Çay getirdim fehm ile,*
Şunçe tatlik tem bilen.	*Böyle tatlı dem ile.*
İçsem deymen güzel yar,	*İçsem diyorum güzel yar,*
Lev tekküzüp sen bilen.	*Dudak değirip senin ile.*
Çay ekeldim sovutup,	*Çay getirdim soğutup,*
Köymisun dep tilliri.	*Yanmasın diye dilleri,*
Bağri kattik hénimniñ,	*Yüreği katı hanımın,*
Erisun dep dilliri.	*Erisin diye gönülleri*

578 Osman İsmail, *Helk Éğiz Edebiyati Hekkide Omumiy Bayan*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 438, 440, 441.

579 Osman İsmail, *age.*, s. 437-438; Abdülşekür Turdi, "Halkın Sanat Okulu Uygur Halk Meşrepleri", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C. IV, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s. 572-573.

Olturupla çiraylik,	*Oturup güzelce,*
Öy töridin cay élip.	*Evin töründen yer alıp.*
Köñlüm tartip kep kaldim	*Gönlüm isteyince gelip kaldım,*
Bir piyale çay élip.	*Bir kâse çay alıp.*
Çay ekeldim tindurup,	*Çay getirdim demleyip,*
Tuttum çine toldurup.	*Tuttum çini kâseye doldurup.*
Bersile iken çinemni,	*Verir misiniz çini kasemi,*
Koşak bilen yandurup.	*Koşak ile geri verip.*

Çayı alan kişi:

Buzivetti çayliri,	*Buz gibi etti çayları,*
Yürikim aramini.	*Yüreğimin huzurunu.*
Kaçan içimiz hénim,	*Ne zaman içeceğiz hanım,*
Bu çayniñ davamini.	*Bu çayın devamını.*
Köñlümni mest eylidi,	*Gönlümü mest eyledi,*
Çéyiñdiki huş purak.	*Çayındaki hoş koku.*
Muhebbitiñ kozġıdı,	*Muhabbetin canlandırdı,*
Yürikimde iştiyak.	*Yüreğimdeki tutkuyu.*
Taġ dost iken say bilen,	*Dağ dost iken sahil ile,*
Kün dost iken ay bilen.	*Güneş dost iken ay ile.*
İçivetsem yarimni,	*İçiversem yârimi,*
Muşu tutkan çay bilen.	*Şu tuttuğu çay ile.*
Ġérip köñlini izdeşke,	*Garip gönlünü aramaya,*
Saña kimdin sada keldi?	*Sana kimden ses geldi?*
Çaylirini içkende,	*Çaylarını içtikten sonra,*
Put-kolumġa madar keldi.[580]	*Elime ayağıma güç geldi.*

Derre oyunu ve çay tutma oyununda koşakların rolü çok büyüktür. Mekândaki onlarca kişinin karşısında karşı tarafın koşaklarına münasip koşaklarla cevap vermek, birbirine olan samimi dostluk ve sevgi duygusunu uygun bir şekilde ifade etmek kolay değildir. Bunun için pek çok koşak ezberlemek veya irticalen koşak söylemek gerekir. Bu tür oyunlarda yeni koşaklar ortaya çıkar, meşrepten meşrebe yayılır, ağızdan ağza nakledilir, zenginleşir ve gelişir. Dolayısıyla Dolan meşrepleri, Uygur halk şiirinin önemli kaynaklarından biridir.

[580] Osman İsmail, *Hélk Éğiz Edebiyati Hekkide Omumiy Bayan*, Şinjañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998, s. 438-439.

Dede oyunu: Bu oyunda bir kadın (ihtiyar kılığına bürünerek elinde asasıyla) "ormiçi"[581], "berber" ya da "diş doktoru" rolünde meydana çıkar. Ormiçi rolünde, meşrepte oturanların dizlerine ve ayaklarına asası ile vurarak düzgün oturmalarını söyler. Berber kılığına girdiğinde ise birini ortaya çıkarıp başından tutup saçını ıslatır ve daha sonra da saçını tutup çekerek onun canını acıtır. Diş doktoru olduğunda, izleyicilerden birini ortaya çıkarıp kerpeten ile onun dişini çeker gibi yapar. Dişi çekilen kişi kendinden geçerek arkasına doğru bayılıp düşer. O anda biri çıkıp, "Vay padişahım, bu dede kardeşimi öldürdü, diyerek yiğit başına durumu arz eder. Kadı onu sorguladıktan sonra dedeye onun kardeşini diriltmesi emreder. Dede, ölünün yanına gelip taklit yapıp, birini vursam, sessiz yatarsın, ikisini vursam kımıldarsın, üçünü vursam" diyerek elini kaldırırken ölmüş taklidi yapan kişi "Vay anam! Vay anam!" diyerek sıçrar ve koşarak meydandan çıkar. Bu arada davacı, kadını tutarak çekip gider. Dede o tarafa bu tarafa bakınarak: "Vay yoldaşım nerede?" diye bağırarak meydandan çıkıp gider.[582]

Gülçay oyunu: İli meşreplerinde oynanan temel oyunlardan biridir ve şöyle oynanır: "Gülçay aslında kış aylarında oynanan bir oyundur. Bu nedenle çoğunlukla elmadan çeşitli şekillerde çiçek yapılır. Çiçek yapıldıktan sonra, üç yerine çubuk sokulur ya da kışın yetişen çiçeklerden kullanılır. Oyun bir şarkı, türkü, latife ve şakadan sonra başlar. Yiğit başı meşrebin başladığını ilan ettikten sonra meşrebe ev sahipliği yapan kişi gülçayını eline alıp birkaç şairane söz söyleyerek gönlünün istediği birinin adını söyleyip çayı ona tutar. O kişi, aldığı çayı yanındaki bir başkasına tutar. Oyun böylece devam eder gider. Eğer oyunun gereklerini yerine getiremeyen kişi olursa, o kişi taklit vb. şeyler yaparak cezalandırılır.[583]

Orda Açıldı Oyunu: Bu oyun, meşreplerde saz ekibini dinlendirme, otuz oğlun her türlü talebini yerine getirme ve onlara ahlaki değerleri kazandırma maksadını taşımakta olup, oyunun içerisinde "şikayet etme", "soru sorma", "hüküm verme", "ceza verme" gibi unsurlar yer alır. Bu oyun, Dolan, Turfan, Kumul ve İli meşreplerinde benzer şekillerde oynanır. Oyunun oynanışı şöyledir: "Yiğitbaşı ve kadı tördeki yerini aldıktan sonra, yiğitbaşı "Orda açılıyor!" diye

581 Ormiçi: Toplantılarda düzeni, tertibi sağlayan kişi.
582 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnografiyisi*, Şincan Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 447.
583 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 449-450.

ilan eder. Paşşap, otuz oğlu sessizce oturmaya davet eder. Böylece meydanda sessizlik hüküm sürer ve bu sessizlikten içi sıkılanlar homurdanmaya başlar, sigara içerler, çerez yerler. Bu sırada meşrebe katılan ve kurallara uymayan biri tespit edilir. Bunun üzerine katılımcılardan biri: "Vay beyim! Düzeni bozarak böyle yaptı!" diye şikâyette bulunur. Arz ve şikâyet bittikten sonra, kadı meşrebin adabına uygun davranmayan kişiyi sorguya çekerek ona değişik cezalar verir. Bu arada meşrebe geç katılanlar, (izinsiz gelmeyenler eğer mahallede ise adam gönderip çağırılır) ceza verilir.[584]

Meşreplerde, ambal oyununda, devlet görevlileri ile alay edilir. Kaz oyunu (birisi kaz kılığına girerek dans eder) avcılığı temsil eder. Deve oyunu (iki kişi üzerine kürk giyip, bunlardan biri deve başlığını giyip diğeri de devenin kuyruğu olur. Biri diğerini çekip meydana gelmek için devenin hareketlerini taklit eder) göçebe yaşamını ifade eder. Bu oyunlarda sergilenen temsillerle bütün halk eğlenir. Dolan meşreplerinin oyunlarından olan bu temsiller, Kaşgar bölgesinde oldukça yaygınlaşmıştır, hatta Abdallar da bu oyunları oynamaktadırlar.[585]

Uygur meşreplerinde meşrebin kurallarına uymayanlara ve meşrepte oynanan oyunlarda yenilgiye uğrayan kişilere çok çeşitli cezalar verilmektedir. Sosyal hayatın temel parçalarından biri olan meşrepler, ciddiyetle ve usulünde oynanır. Önceden belirlenmiş bu kurallara uyulması bir gelenektir ve bunlara uymayanlara geleneğin ceza-i müeyyideleri uygulanır.

Özellikle Dolanlar, meşrebe çok büyük ehemmiyet verdiği ve kutsal bir emanet gibi koruduğu için diğer toplantı ve buna benzer hadiseleri meşrepten saymazlar. Böyle ciddiyetle korunduğu ve sürdürüldüğü için de meşrep oyunları babadan oğla intikal ederek günümüze kadar özelliğini muhafaza etmiştir. Meşrep düzeni aynı zamanda meşrebi oluşturan Dolan halkının da ahlakî ve bedii hayatının bir sembolüdür. Böyle olduğu için meşrebe başlamadan önce bu meşrebin nizamını korumak, müeyyideleri uygulamak için kendi aralarında meşrebe yönetici seçilir.[586]

584 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 450-51.

585 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 447.

586 Abdülşekür Turdi, "Halkın Sanat Okulu Uygur Halk Meşrepleri", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C. IV, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s.573.

Uygur meşreplerinde uygulanan cezalar iki şekildedir:

1) **Maddi yönden verilen cezalar:** Bu cezalar daha çok para ile ilgili olup, suçlunun yaptığı kabahati oranında uygulanır. Bu uygulamada suçun büyük ve küçük olduğuna bakıldığı gibi, cezaya çarptırılan kişinin maddi gücü de göz önünde tutulur. Bunlar yiyecek içecek alma cinsinden cezalar olup, alınan bu şeyler meşrebe katılanlara ikram edilir. Eğer suçu büyük olup, ödeme gücü yerinde ise, o kişiye bir meşrep merasimi düzenlettirilir.
2) **Manevi yönden verilen cezalar:** Bu cezalar daha çok ufak çapta olan suçlara verilen cezalardır. Bu cezalar aynı zamanda etraftakileri eğlendirdiği için meşrebe ayrı bir renk katar. "Kuş gibi ötmek", "hayvan taklidi yapmak", "şarkı söylemek" ve "fıkra anlatmak" bunlardan sadece bazılarıdır. Bunların dışında uygulanan bazı cezalar ise şöyledir:

Samsa yakış (hamur pişirme-ekmek yapma): Bu cezada, ceza alanın sırtı tandıra benzetilir ve fırına hamur yapıştırılır gibi cezalının sırtına vurulur. Bu işlemden önce cezayı uygulayan kişi, ceza alanın başını iki tarafa sallayıp un eleme taklidi yapar. Ondan sonra cezalının sırtında hamur yoğurma taklidi yapılır. En sonunda cezalının sırtı açılıp, omzuna hamur yapıştırma taklidi yapılarak sertçe vurulur. Bu işlemden sonra pişen ekmeğin fırından alınması işlemine geçilir. Ekmeği fırından çıkarma işleminde de cezalının sırtı çekilir.

İki hatun éliş (iki kadınla evlenme) cezası: Bu ceza şöyle uygulanır. Meşrep kurallarına uymayarak cezalandırılan kişi meydana yatırılır. Onun iki tarafına iki güçlü delikanlı yatar ve sözde bu iki kişi onun eşleridir. Ortasındaki kişiyi biri bu tarafa döndürüp konuşmak ister, diğeri de kendi tarafına çekip konuşmak ister. Bu işlem epeyce sürdüğü için, iki kişi tarafından çekilen kişi oldukça rahatsız olur. Bu ceza daha çok kadınları rahatsız eden kişilere uygulanır ve eğlendirici olduğu kadar ibret vericidir. Çünkü iki kadınla evlenmenin zor iş olduğunu da böylece gözler önüne serilmiş olur. Cezaya çarptırılan da bu gibi ibret verici cezayı olağan karşılar. Çünkü bu ceza, meşreplerde bütün suçlulara ayrımcılık yapılmadan aynı şekilde uygulanır.[587]

---

587 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnografiyisi*, Şincan Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 451; Abdülşekür Turdi, "Halkın Sanat Okulu Uygur Halk Meşrepleri", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C. IV, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s.574-575.

Duvara suret çıkarma cezası: Burada cezalandırılan kişinin belinden yukarısındaki elbiseler çıkarılarak kolları açılır ve yüzü duvara yaslanır. Daha sonra üzerine soğuk su dökülür. Böylece duvarda onun sureti ortaya çıkar.

Yıldız gösterme: Bu cezada, kişi kapının önünde durur, ceketini çıkarıp ceketi ile başını örter ve ceketin kolu dışarıda bırakılır. Bir sürahiye su doldurularak ceketin kolundan aşağıya dökülür.[588]

Meşrepte oynanan bu oyunlar eğlence amaçlı olsa da, bunlarda Çin'in adil olmayan yönetimine duyulan nefret, özgürlük, adalet, demokrasi, güzel ahlak, fazilete verilen önem, ümit ve arzular yer alır.

4.3. Diğer Törenler

4.3.1. Seyle-Baravetler

"Seyle", kelimesi "gezme, gezinti ve şenlik" anlamlarına gelmektedir.[589] Baravet" ise "birkaç kişinin bir yere toplanarak gezmesi ve şenlik" yapması anlamına gelmektedir.[590] Uygur Türklerinin önemli eğlence faaliyetlerinden biri de bahar, yaz ve güz aylarında gerçekleştirilen "seyle" adı verilen bu şenliklerdir. "Seyle-baravet", "bahar seylisi" ve "bağ seylisi" olmak üzere ikiye ayrılır.

4.3.1.1. Bahar Seylisi

Bahar aylarında yapılan bu eğlenceler de kendi içinde "maysa seylisi", "gül seylisi" ve "dala seylisi" olarak kutlanmaktadır. Bu gezinti ve törenler baharın gelişiyle birlikte tabiatın yeşile bürünmesini kutlamak için yapılan törenlerdir.

4.3.1.1.1. Maysa Seylisi

Maysa seylisi, Uygur Türkleri arasında baharın başlangıcı olarak kabul edilir. Bu törende özellikle gençler baharın gelişiyle birlikte yeşillenen tabiatla içi içe olmak için kırlara gidip baharda yeni açmış olan çiçeklerden demetler yaparak, evlerine geri dönerler. Bu taze çiçek demetlerini sağ salim yeni bir bahara kavuşmanın nişanesi olarak anne-babalarına takdim ederler. Genç kız ve erkekler, kırlardan topladıkları çiçek demetlerini birbirilerine duydukları

---

588 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnografiyisi*, Şincan Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 451.

589 Emir Necipoviç Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Rusçadan çev. İklil Kurban), TDK Yayınları, Ankara, 1995, s. 269.

590 *Uyğur Tilinin İzahlik Luğiti*, Urumçi, 1999, s. 104.

muhabbetin belirtisi olarak da verirler. Anne-babalara çiçek demetleri sunulduğunda "Rahmet balam!", "Ömrün uzun olsun!", "Huda yaşnap kökligili nasip kılsın!" der ve "yeñilik" diyerek gözüne sürer. Genç kız ve erkekler ise birbirlerine tebessüm ederek "Yeñiliğiniz hoş olsun!" diyerek onu alıp koklar. Ayrıca baharın gelişini kutlamak için erkekler, kızlara doppa giydirir. Kızlar ise erkeklere mendil verirler. Bazıları baharın gelişi şerefine "yanduruk kılış" sözü verir. Bu sözün nişanesi olarak erkekler kızlara birer başörtüsü veya birer nazarlık verir. Kızlar ise erkeklere gömlek veya kemer verir. Sözünde durmayanlar ise "vefasız" addedilip ayıplanır.[591]

Maysa seylisinin bir başka özelliği ise bu seylinin sonunda yeşil yonca mantısı pişirilerek baharın kutlanması ve yılın bereketli olmasının dilenmesidir. Bu seylenin başlaması ile birlikte bütün çocuklar, kızlar ve erkekler kırlara giderek yeşil yonca toplayıp gelirler. Bütün evlerde yonca ile mantı yapılır. Mantı hazır olduktan sonra aile üyelerinin tamamı sofraya oturur ve herkese birer kâse mantı konur. Ailenin büyüğü ilk olarak bir kaşık mantıyı alarak "Yeni aş; ağzımdan, burnumdan taş, bismillah!" diyerek ağzına atar. Diğerleri de bu sözü tekrarlayıp mantıyı yemeğe başlar. Komşulara da bir kâse mantı sunulup, onların da maysa bayramı tebrik edilir. Maysa seylisi bazı bölgelerde "yeñilik tutuş" olarak da adlandırılır.[592]

4.3.1.1.2. Gül (Çiçek) Seylisi

Gül ve çiçeklerin açıldığı dönemlerde her yıl sürekli kutlanan eski geleneksel bayramlardan biridir. Bu bayram yakın dönemlere kadar Uygur Türkleri arasında kutlana gelmiştir ve her yıl üç defa çiçek bayramı kutlanmaktadır. Uygur Türkleri için gülün ise ayrı bir önemi vardır. Gül, "baht", "saf sevgi" ve "iyilik"in sembolü olarak yüceltilmiştir. Bu nedenle hemen herkes kapısının önünde gül yetiştirmeyi ve yaz kış gül yetiştirmeyi gelenek halini almıştır. Kızların yüzlerinin güzelliğini, çalışkanlığını, insanın gençliğini ve hüner sahibi olduğunu güle benzeterek ifade etme söz konusudur. Örneğin; gül gibi yüz, eli gül, on gülün biri açılmadı, gül gibi hünerli vb. Ayrıca gül aracılığıyla sevgiyi ifade etme, kızların saçlarına gül tak-

591 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şinjañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 456 - 457.

592 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 456 - 457.

ması ve kızlara gül adının verilmesi Uygur Türklerinin hayatında gülün ne kadar önemli olduğunu ortaya koyaktadır.

Gül seylisi, geleneksel olarak kırmızı gülün açılma mevsimi ile başlar. Gül bayramının özelliği, insanların bağları ve gül bahçelerini dolaşması ile baharın başlamasına ortak olmaktır. Bu bayramda genç kız ve erkekler gruplar halinde bağ bahçeleri dolaşıp, gezintinin hatırası olarak gül demetleri yaparlar ve ceplerine gonca güllerden takarlar. Vazo ve şişelere su doldurarak içine goncalar koyup, onlar açtıktan sonra evin içinde baharın feyzinden yararlanma amacını güderler. Gül seylisi, bir iki hafta devam eder.[593] Bayramlar içerisinde gül bayramı kendine özgü bir özelliğe sahiptir. Yine bayramın başlamasıyla kız ve oğlanlar yeni açılmış güllerden güldeste hazırlayıp birbirlerine hediye ederler. Uygur Türkleri "kızıl gül" dedikleri kırmızı gülü aşkın sembolü diye kutsal sayarlar. O kızıl gülün arasına çeşitli hediyeler koyarak sevgiliye olan bağlılığını ifade ederler.[594]

4.3.1.1.3. Dala (Kır) Seylisi

Dala seylisi, gül bayramı ile birlikte başlayıp 15-20 gün devam eder. Dala seylisinin temel özelliği, insanların özel hazırlıklar yaparak gruplar halinde mahalle veya şehrin dışındaki hoş manzaralı ve havadar yerlere gidip tabiat manzarasını izlemesidir. Ayrıca yanlarında getirdikleri yiyecekleri burada yiyerek, nağme-saz eşliğinde oynayıp eğlenmeleridir.[595]

4.3.1.2. Bağ Seylisi

Bu tören, meyvelerin olgunlaştığı, buğdayın hasat edilmesinin yaklaştığı dönemde kutlanır. Halk arasında "üçme seylisi" (dut şenliği), "örük seylisi" (erik şenliği) gibi çeşitleri vardır. Bağ seylisi yaz ve güz döneminde yazın ve güzün feyzinden yararlanmak amacıyla yapılır. Bağ seylisi özellikle şehir halkı tarafından yapılır. Bağlara birlikte gidecek olan aileler, aynı anda hazırlık yaparak yola çıkarlar. Bağ seylisinde yeni olgunlaşan meyveleri kendi elleri ile koparıp yeme, şarkı-türkü, dans, destan- kıssa anlatımı, latife-şaka ile eğlenme esastır. Bu gezintide yaşlılar ve gençler kendi aralarında özel yemekler yiyip eğlenmektedirler ve bu şenliklere özel şa-

593 Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 457 - 458.

594 Abdulkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 127-128.

595 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 458.

kacı insanlar götürülür.[596] Bağ seylisi içinde "koğun seylisi (kavun şenliği)"nin ayrı bir yeri vardır. Bu seyle, güz aylarında tarım ürünlerinin toplanmasının tamamlandığı, kavunun olduğu dönemde, yani sonbaharda kutlanır. Her bayramın süresi genellikle bir haftadan üç haftaya kadar değişmektedir.

4.3.2. Yağmur Duası (Su-Yamğur Tileş Murasimi/Zarahetme)

Bu tören, Uygur Türklerinin çok eski dönemlerden beri düzenledikleri ve 22 Mart tarihinde gerçekleştirdikleri bir merasimdir. Bu törende Tanrı'dan bol mahsul ve yağmur dilendiği için "su yağmur tileş" (su yağmur dileme) töreni olarak adlandırılmaktadır. Bu tören İslamiyet'ten sonra "Zarahetme" adıyla gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Günümüzde Doğu Türkistan'ın bazı bölgelerinde eski şekliyle de devam etmektedir. Örneğin; Hoten Bölgesinde 22 Mart tarihinde bütün köy veya mahalle ahalisi yüksek bir tepenin üzerinde ve geniş bir meydanda aksakalların önderliğinde toplanarak bu töreni gerçekleştirir. Bu tarihte herkes gönüllü olarak belli sayıda at, deve, koyun ve inek getirip ırmağın kenarında kesilerek büyük kazanlarda pişirilir. Yemekler pişerken herkes gökyüzüne bakarak sıçrar ve kendi etrafında döner, bir kere de ırmağa bakarak secde eder. Yemek hazır olduğunda herkes aksakalların su yağmur dileme için Tanrı'ya yaptığı duaya eşlik eder. Daha sonra topluca yemekler yenir. Kesilen hayvanın kemikleri ırmağa ve kırlara saçılır. Tören böylece sona erer. Ertesi gün herkes tarlasını ekmeye başlar.[597]

İslamiyet'in kabulünden sonra bu törende değişimler olmuştur. Günümüzde buna "zarahetme" denilmektedir. Bu törende köy veya mahallenin bütün sakinleri toplu şekilde mezarlıkta veya mezarlığın yakınındaki geniş bir meydanda toplanır. Daha sonra insanların yanında getirdiği büyük ve küçükbaş hayvanlar kıbleye çevrilerek kesilir ve büyük kazanlarda pişirilir. Yemekler pişerken imam, müezzin ve aksakallar tarafından Kur'an okunur. Kur'an okuma sona erince çocukların dışında herkes eline küçük bir taş (taş yok ise mısır veya koyun gübresi) alıp dua eder. Bu törenin temel özelliği, kurbanlar sunmanın yanı sıra Kur'an tilaveti ve hatme okuma olup, böylece Tanrı'dan yurt için huzur ve refah, bereket ve bolluk dilenmiş olur. Bu törene katılan her bir aile yanına bir tencere ve biraz da

[596] Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 458 - 459.
[597] Abdurehim Hebibulla, *age.*, s. 306-308.

mısır unu alır, Kur'an tilaveti ve hatme okuma bittikten sonra bu undan "umaç" (mısır unu çorbası) yapar. Yemekler yendikten sonra imam ve müezzin tekrar Kur'an okur ve eller açılarak dualar edilir. Tören böylece sona erer.[598]

4.3.3. Su Yollarını Açma Töreni (Su Başlaş Murasimi)

Bu tören oldukça eski bir tarihe sahip olup ilkbaharın başında toplu bir şekilde gerçekleştirilmektedir. Tören günü bütün halk tencere ve tabaklarını alarak ırmak boylarına, kanal kenarlarına veya pınar başlarına çıkar. Bu törende çocuklar ve kadınlar hazırlık yaparak yeni elbiselerini giyip tören alanına giderler. Erkekler pınarların gözlerini açarlar, kanalları temizlerler ve tarlaları sulamak için hazırlık yaparlar. Delikanlılar ise yetişkinlere yardım eder. Kadınlar, yemek ve çay hazırlar. Daha sonra topluca yemekler yenilir, şarkılar söylenir, kızlar dans eder, erkekler ise güreşir. Tören bittikten sonra dönüş yolunda at arabası yarışları düzenlenir.[599]

4.3.4. Tohum Atma Töreni (Uruk Séliş Murasimi)

Maysa bayramı insanlara baharın geldiğini haber verir ve bu mevsimde bütün çiftçiler, ilkbaharda ekim için hazırlıklara başlar. İlk ekim işinden önce, köy ya da mahallenin tüm sakinleri, bir tarlada toplanır ve köyün yaşlısı tarlayı ilk sürme ve tohum atma işini başlatır. Böylece ekin mevsimi başlar. Bu merasimden sonra herkes kendi tarlasını sürmeye başlar.[600]

4.3.5. Ordam Töreni[601]

Uygur Türkleri arasında tabiat ve mevsimleri esas alan bayramların yanı sıra dinî kaynaklı birçok tören yer almaktadır. Bunlardan dinî bir şahsın mezarı etrafında büyük bir katılımla gerçekleşen ve birkaç gün süren törenlerden biri "Ordam" törenidir. Günümüzde de devam eden bu törende, Muharrem ayında çeşitli bölgelerden binlerce kişi Kaşgar Yeñisar nahiyesi ile Yeñişeher nahiyesi sınırındaki "Ordam"a toplanıp "Ordam'ı ziyaret ederler. Bu tören şöyledir:

---

598 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincan Halk Neşriyatı, Ürümçi, 2000, s. 308-309.

599 Abdurehim Hebibulla, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincan Halk Neşriyatı, Ürümçi, 2000, s. 309-310.

600 Abdukerim Rahman vd., *Uyğur Örp-Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Ürümçi, 1996, s.147.

601 "Ordam", Sait Ali Arslan Han'ın mezarına verilen isimdir. Bu mezara "Orda Hanım" mezarı da denilmektedir.

Sait Ali Arslan Han, 978-998 yılları arasında Karahanlı devletinde hükümdarlık yapmıştır.[602] Hotenli Budistler ve Kaşgar'daki Nohti

602 Uygur Türkleri arasından Sait Ali Arslan Han'ın kahramanlıklarını ve hayatını konulan birçok efsane mevcuttur. Onlardan biri şöyledir: Hazreti Said Ali Arslanhan'ın Kaşgar'da padişah olduğu günlerde, Maçin'deki Uygur budistlerden Çoktirişit ve Noktirişitler elli bin asker ile gelerek, Kaşgar şehrini kuşatma altına almışlar. Açlık baş göstermiş ve yaşam mücadelesi zorlaşmış. Padişah Said Ali Arslanhan, ferman yayınlayarak ambardaki bütün hububatı halka dağıtmış. Ancak bu da açlığı ortadan kaldıramamış. Padişah Said Ali Arslanhan, ne yapılması gerektiği konusunu görüşmek için ulema ve vezirleri toplamış. Onlar, "Şimdi böyle bakıp duramayız, bakıp durursak sayısız müslümanın ölümünden sorumlu oluruz. Budistler ile canımızı dişimize takıp savaşalım." diye fikir beyan etmişler. Ertesi gün Said Ali Arslanhan, elçi Mevlâna Mahmud'u Çoktirişit ve Noktirişit tarafına göndererek savaş yapacaklarını bildirmiş. Döletvağ'nin Bargah denilen yerini savaş meydanı olarak kararlaştırmışlar. Said Ali Arslanhan, Çoktirişit ve Noktirişitlerin elli bin kişilik ordusuna karşı, elli bin asker ile savaş meydanında hazır olmuşlar. Her iki tarafın savaş davulu ve zurnasının sesi yeri göğü inletmiş. Said Ali Arslanhan'ın ordusunun komutanı Muhammed Ali Zülfikar, meydana çıkıp adını, sanını tanıttıktan sonra, Çoktirişit ve Noktirişit'in meydana çıkan ordu komutanı ile şiddetle savaşmaya başlamış. Çoktiriş'in ordu komutanı, Muhammed Ali Zülfikar tarafından öldürülmüş. Bunun üzerine iki tarafın ordusu hızlıca ilerleyerek çetin savaş başlamış. Savaş öyle şiddetliymiş ki, kılıç, mızrak ve okların çarpışmasından çıkan kıvılcımlar savaş meydanını ateş denizine çevirmiş. Kan nehir olup akmış. Savaşın şiddetini gören yedi kat göğün melekleri, onları övmüş. O gün Hazreti Said Ali Arslanhan, Çoktirişit'in askerlerinden bin beşyüzünü öldürmüş. Müslümanlardan yüz kişi şahadet şerbetini içip, cennete nail olmuş. Müslümanlar, sonuçta epey mal-mülk, giyecek ve silahı ganimet olarak almışlar. O gün, Çoktirişit ve Noktirişitler için kıyamet kopmuş, aydınlık dünya kararmış gibi olmuş ve şehri terketmişler. Çoktirişit askerlerinin başları, mısır başı kopar gibi kopmuş ve kanı nehir gibi akmış. Çoktirişit ve Noktirişitler hiç rahat edememişler. Hazreti Said Ali Arslanhan savaşa çoğu zaman yalnız, bazen de topluca girse de, budistler kaç kez etrafını çevirip Said Ali Arslanhan'a tığ atmışlarsa da, hiçkimse ona tığı saplayamamış. Buna şaşıran Budistler, bunun sırrını öğrenme derdine düşmüşler. "Kim ki, Said Ali Arslanhan padişaha niçin tığ saplanmadığını; ona tığın hangi zamanlarda ve nasıl sapalanabildiğini öğrenip haber getirirse, boyu kadar altın veririz, makam isterse, beylerin beyi yaparız, vatandaş ise derhan (evladından evladına miras kalacak hanlık yetkisi) veririz, diyerek ferman çıkarmışlar. Onların arasında "Üç" adında lanetli yaşlı bir kadın varmış. Bu işi yerine getirmeyi o üstlenmiş ve hileyle asıl kimliğini gizleyerek İslam ordusunun içine girmiş. Bir süre İslam ordusunun arasında dolaşarak askerlerin ve komutanların güvenini kazanmış. Sonunda o, Hazreti Said Ali Arslanhan'ın sarayında hizmet etme fırsatını bulmuş. O, her gün Said Ali Arslanhan'a abdest alması için su hazırlar, evini süpürür, işleri kolaylaştırırmış. Hazreti Said Ali Arslanhan bu lanetli kadına çok güvenirmiş. Günlerden bir gün Hazreti Said Ali Arslanhan gazi padişahım, savaştan dönmüş. Savaşı eşine, çoluk çocuğuna anlatmış ve savaşın sonucundan çok memnun olmuş. Padişah Said Ali Arslanhan'ın keyfinin yerinde olduğunu gören lanetli kadın hileyle Said Ali Arslanhan'a övgüler yağdırmış. Ardından:

—Hazreti Padişahım, savaş esnasında size asla tığ kar etmiyor. Bu ne iştir? diye sormuş.

Hazreti Said Ali Arslanhan'ın mutluluk saçan yüzü birden değişerek kaşlarını çatmış. Bir an durduktan sonra, o lanetli kâfire şöyle demiş: "Sen bunu sormamalıydın. Madem sordun, gönlün kalmasın, söyleyeyim. Bana namazdan başka hiçbir vakit ok olsun, tığ olsun asla kar etmez. Namaza durduğumda bütün bedenim su gibi erir. Bana o sırada tığ değil, diken değse vücuduma saplanır kalır." Üç adındaki cadı, Hazreti

Reşit ve Çokti Reşit liderliğindeki Budist orduları ile mücadele etmiştir. Budistlerle olan mücadelesinde şehit düşmüş ve başını vücudundan ayırarak Kaşgar Eskisar kalesine asmışlardır. Onun vücudu diğer şehit düşenlerle birlikte defnedilmiştir. Bu mezar Muharrem ayının 10. günü ile Şaban ayının 12. günü arasında ziyaretçi akınına uğramaktadır. Kaşgar ve çevre illerden gelenler, tuğları, davulları, zurnaları ve tefleri alarak Ordam'a gelmektedir. Ayrıca bu kişilerin ellerinde sarı, beyaz ve yeşil renklerde üçgen şeklinde bayraklar vardır. Ellerinde defleri çalarak ilk olarak Yeñisar ilçesine bağlı Lenger köyünde bulunan Hasan Buğrahan ve Hüseyin Buğrahan'ın mezarını ziyaret ederler. Burada bir gün çeşitli etkinlikler gerçekleştirilir. Daha sonra "Hazreti Begim" mezarını ziyaret ederler. Bir-iki gün de burada faaliyetler gerçekleştirilir. Ardından Ordam'a gelip Sait Ali Arslan Han'ın gövdesinin bulunduğu mezarı ziyaret ederler. Buradaki faaliyetler ise üç gün devam eder. Buradan sonra Kaşgar'a bağlı Döletbağ'daki Sait Ali Arslan Han'ın başının bulunduğu mezarı ziyaret ederler. Burada da üç gün üç gece faaliyetler olur. Buradan sonra Artuş'taki Sultan Sutuk Buğrahan'ın mezarı ziyaret edilir. Bu faaliyetler toplam 15 gün sürer.

Ordam'a 16 kilometre uzaklıkta "Dost Bulakim (dost pınarı)" bulunmaktadır. Burada Ordam'a gidenlerin beklendiği davulhane yer almaktadır. Buraya gelenler pınarın başında toplanarak, daire şeklinde dizilerler ve "Ya dost! Ya dost!" diyerek zikir çekerler. Anlatılanlara göre, buradaki zikirler zirveye ulaştıkça pınarın suyu da çoğalmaktadır. Çeşitli yerlerden mezar ziyaretleri için Ordam'a

---

Said Ali Arslanhan'ın mübarek ağzından bu sırrı öğrendikten sonra birkaç gün daha Hazreti Said Ali Arslanhan'ın hizmetini çok iyi yerine getirmiş. Fırsat bulduğu bir gün bu kafir, İslam askerlerinin arasından kaçarak Çoktirişit, Noktirişit ve Çikaluhalhal Maçinlerin arasına dönerek haberi ulaştırmış. Çoktirişitler bu meluna sayısız altın ve gümüş hediye etmişler. Aradan günler geçmiş ve aşure ayının onu olmuş. Sabah ezanı okunmuş. Müslümanlar saf saf olup namaza durmuşlar. Sünneti ifa etmişler ve tekbir alıp namazın farzına başlamışlar. "Molla Eelem" isimli bir kişi de imammış. İmam aslında, "İnnaetayna (Kevser) suresini okumak istemiş; fakat dili "İnnafatahna" suresine gitmiş. Sure yarı olunca kafirler mescidi basıp Müslümanları bir bir şehit etmişler. Sure "vekefabillahi şehida, Muhemmedun resulillah"a geldiğinde, Hazreti Padişahın başına tığ isabet ederek ruhu bedeninden ayrılmış. Bu sırada Hazreti Said Ali Arslanhan padişahtan "Huymu biğem ikenla (Çok gamsızmışsınız)" şeklinde ses gelmiş. O günden sonra bu şerefli zatın "Molla Eelem" şeklindeki mübarek adı "Molla Biğem" şeklinde değişmiş ve bu isimle anılır olmuş. Bu rivayetin "Orda Hanım'ın Başına Çıkan Dele" adında bir varyantı da vardır. Adem Öger, *Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme-Metinler)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2008, s. 492-494.

gelenler, akraba ve yakınlarının da vekili olarak burada bulunan 8-10 şeyh ile görüşürler. Ziyarete gelenler nereden geldiklerini şeyhe bildirerek şeyh ile kucaklaşıp ona geldikleri yerdeki halkın selamını getirirler. Şeyh ile görüşmeden ve onlardan icazet almadan Ordam'a girilmez. Meydanda toplananlar davul, zurna ve tef eşliğinde "sama ussulü" oynarlar.

Muharren ayının 10. gününden itibaren Ordam'daki törenler başlar. Burada "daş kazan" adı verilen büyük bir kazan vardır. Buna "altun daş" da denilmektedir. Bu kazan 1.50 m. derinliğe ve 3 m. genişliğe sahiptir. Çeşitli yerlerden ziyarete gelenler, beraberinde getirdikleri dana, koyun, tavuk ve çeşitli yemek malzemelerini (yağ, sebze, odun) yemeklerden sorumlu şeyhe teslim ederler. Şeyh toplanan bu malzemeleri daş kazanda yemek yapan aşçılara verir. Bu kazanda pişen yemekler, gelen ziyaretçilere ikram edilir. Ayrıca burada iki gün boyunca Kur'an okunup dualar edilir. Buraya ziyarete gelenlerin önemli faaliyetlerinden biri tuğ taşımaktır. Her yıl Muharrem ayının 13. günü belirlenen bir yerde "tuğ körüştürüş" adı verilen etkinlik yapılır. Bu etkinlik, Ordam töreninin zirveye çıktığı gündür. Her yönden çalıp söyleyerek gelen binlerce kişinin elinde taşıdığı tuğlar bir yerde toplanır. Bu bir savaş alanı gibidir. Daha sonra Kur'an ve mevlit okunur. İnsanlar getirdikleri tuğları Sait Ali Arslan Han'ın mezarının yanına saplarlar. Daha sonra herkes oturur ve topluca zikir yapılır. Bunun ardından şeyhlerin öncülüğünde Sait Ali Arslan Han'ın teninin bulunduğu mezara gidilerek "tuğ bağlaş" törenine geçilir. Ali Arslan Hanı'ın mezarının yanında, söğüt ağacından yapılan mihraplar bulunmaktadır. Buna sayısız tuğ saplanır. Çeşitli yörelerden gelenler, kendi aralarında temsilciler seçer ve bunlar tuğlarını merdivenden çıkarak mihraba saplayıp inerler. Bu tören bittikten sonra, davul ve zurna çalınarak dansa başlanır. Bir saat devam eden dansın ardından şeyhlerin Kur'an okuması ve dua etmesiyle Ordam töreni sona erer.[603]

4.4. Değerlendirme

Uygur Türklerinin bayram, tören ve meşreplerine ilişkin tespit ettiğimiz hususlardan bazıları, yaratım, aktarım, içerik ve işlev bakımından değerlendirilecektir. Dinî ve millî açıdan özel anlama sahip olan ve belli bir takvime bağlı olarak kutlanan bayramların tarihi,

603 Rahile Davut, *Uyğur Mazarliri*, Şinjañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2001, s. 45-53.

insanlık tarihi kadar eskidir. Bir başka ifadeyle "bayramlar, kökenlerini grup hayatından alan kollektif bir olgu olarak takvime bağlı günlerde topluluk tarafından paylaşılan ve millet kimliğinin dışa vurulduğu çok amaçlı yahut çok işlevli ve karmaşık yapılara sahip davranış kalıplarını içeren kültürel formlardır."[604] Bu kültürel formlardan bir kısmı dinî temellere dayanırken bir kısmı da tabiat ve mevsim ekseninde tezahür etmektedir.

Abdülkadir İnan, Şamanist Türk kavimlerinin ayin ve törenlerinin iki kısma ayrıldığını belirterek şu bilgiye yer verir: "Birincisi, muayyen vakitlerde yapılması gereken ayin ve törenlerdir. İkincisi ise tesadüfî olaylar dolayısıyla yapılan özel ayin ve törenlerdir. Muayyen vakitlerde yapılan ayinler, ilkbahar, yaz ve güz mevsimlerinde yapılanlardır ki bunların çok eskiden beri yapıla gelmekte olduğunda şüphe yoktur. Eski Türk imparatorlukları devrinde bu ayinler devletin resmî dinî bayramları olduğu Çin kaynaklarının verdikleri bazı haberlerden anlaşılmaktadır. Bilhassa ilkbahar ve güz bayramlarıyla ayinler Hunlardan beri malumdur."[605] Uygur Türkleri arasında ilkbahar yağmurlarının başlaması ile ilk tohumların toprağa atılması, ilk ürünlerin toplanması, hasat ve bağbozumu gibi tarımsal faaliyetler, Hunlardan beri devam eden tören ve bayramların devamı niteliğindedir.

Uygur Türklerinin eski devirlerde bayram ve kutlamalarının tabiat olayları temelinde ortaya çıktığını Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz. "Tarihî kayıtlara göre; Türkler, senenin ilk "yıldırım" ve şimşeklerini", yeni yılın bir işareti gibi görmüşlerdir. Yıldırımdan çok korkmuş ve gizlenmişlerdir. Türkler ise; yıldırım düştüğü zaman atlarını koşturarak bağırmış ve göğe ok atmışlardır. V. yüzyılda, Türk Dünyası'nda önemli bir yer tutan ve Çinliler tarafından "Kaoçı" yani "Yüksek Arabalılar" adı verilen bir kavimler birliği bulunmaktaydı. Bu kavimlerin doğu uçları Uygurların ataları idi. İşte bu Türk kavimleri MS. 450 senesinden önce, Çin'in kuzeyinde toplanarak büyük bir bayram töreni yapmışlardı. Bunlardan 5 grup birleşerek yaptıkları büyük bir törenle kurbanlar kesmiş, şarkılar

604 Özkul Çobanoğlu, "Türk Dünyası Sosyo-Kültürel Bağlamında Nevruz Bayramının Yapısal ve İşlevsel Bakımlarından Halkbilimsel Çözümlemesi", *Uluslararası Nevruz Sempozyumu Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 33.

605 Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 97.

söylemiş ve göğe oklar atmışlardır. Çinliler tarafından; bu Türk kavimlerinin şarkıları, tıpkı bir kurt ulumasına benzetilmektedir."[606] Bu bilgilerden anlaşılmaktadır ki Uygur Türklerinde bayramlar, eski çağlardan beri, tabiata bağlı olarak toplumun önemli gördüğü olaylarda kutlanmaktadır. Türk dünyasının genelinde olduğu gibi, Uygur Türklerinde de eski yıla veda edip yeni yılı karşılamak, yeni yılın, baharın bolluk ve bereket getirmesini dilemek amacıyla kutlanan en büyük bayram "Nevruz"dur. Bahar ayında kutlanan ve Nevruz bayramının devamı niteliğinde olan bir diğer bayram ise "Maysa" bayramıdır. Tabiattaki değişim ekseninde ortaya çıkan bu bayramlar, günümüzde Uygur Türklerinin kaynaşması ve birlik beraberliklerinin temini bakımından önemli fonksiyonlara sahiptir. Eski Türk düşünce ve inanış sistemine bağlı sayısız ritüeli içinde barındıran bu bayramlar, günümüzde Doğu Türkistan'da yoğun bir baskı ve asimilasyon politikasıyla karşı karşıya olan Uygur Türklerinin kültürel kimliklerini sürdürmede önemli rol üstlenmektedir. Çünkü bu bayramlar, Uygur Türkleri için bir canlanma, yenilenme, sosyal barış ve sosyal dayanışma anlamına gelmektedir.

Uygur Türkleri arasında yapılan yağmur duası, eski Türk dininin ve buna bağlı ritüellerin izlerini taşımaktadır. Örneğin; Hoten bölgesinde kurak mevsimlerde halk belirli bir yerde toplanır. Belli sayıda at, deve, koyun ve inek getirilip ırmağın kenarında kesilerek büyük kazanlarda pişirilir. Yemekler pişerken herkes gökyüzüne bakarak sıçrar ve kendi etrafında döner, bir kere de ırmağa bakarak secde eder. Yemek hazır olduğunda herkes aksakalların su yağmur dileme için Tanrı'ya yaptığı duaya eşlik eder. Daha sonra topluca yemekler yenir. Kesilen hayvanın kemikleri ırmağa ve kırlara saçılır. Bu yağmur yağdırma töreni, eski dönemlerde Gök Tanrı için sunulan kurbanları hatırlatmaktadır.[607] Özellikle kesilen hayvanların kemiklerinin ırmağa ve kırlara saçılması, eski Türk dini içinde yer alan kurban sunma ritüelinin günümüzdeki bir uzantıdır. Göğe bakarak sıçrama ise Gök tanrı inancıyla bağlantılı bir ritüelin devamı mahiyetindedir. Doğu Türkistan'ın Hoten dışındaki bölgelerinde

606 Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün gelişme Çağları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 733.

607 Gök tanrıya sunulan kurbanlar konusnuda bk. Jean-Paul Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, (çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan), Kabalcı Yayınevi, 2000, s. 186 vd.

yapılan yağmur dualarında, Kur'an okunup dualar edilmektedir. Burada İslamî unsurların öne çıktığı görülmektedir. Ancak törenin mezarlıkta veya ona yakın bir yerde düzenlenmesi, Eski Türk dini içinde yer alan atalar kültüyle ilişkili olmalıdır.

Uygur Türkleri arasında ilkbahar aylarında "suyollarını açma" törenleri yapılmaktadır. Su kaynakları, tarımcı toplumlarda tarlaların bereketi ile bağlantılıdır. Doğanın mevsimlik döngüsü ile bitkilerin köklenmesi ve hasatın su kaynaklarına bağlı olması, Uygur Türklerinde hem tarım için su kaynaklarının hazırlanmasına hem de bu faaliyetlerin tören şeklinde kutlanmasına neden olmuştur. Aynı durum tohum atma törenleri için de söz konusudur. Bu törenler, tahılın su ve toprakla birleşmesini, doğanın yeniden canlanmasını ve bereketi simgelemektedir.

Tarım, bereketli toprak ve yeterli su kaynaklarına bağlıdır ve suyun miktarı da iklimsel değişimlere göre değişir. Toprak canlıları içerisinde barındıran ve besleyen, yaşam mekânı sağlayan koruyucu alan, su ise yaşam iksiridir. Toprağın içindeki su, pınarlar, nehirler ve göller halinde ortaya çıkarken, yağmur olarak da gökten inmekte ve toprağa katılarak bitkilerin çoğalmasını sağlamaktadır. Bu nedenle canlıların büyüyüp geliştiği toprak ile yer altı suyu ve yağmuru getiren Gök, en eski dönemden beri Uygur Türklerinin kutsallık yükledikleri tabiat kültlerinin temelini oluşturmuştur.

İlkbaharda havaların ısınmasıyla birlikte eriyen karlar su kaynaklarını güçlendirir, topraktan tohumlar filizlenir ve bitki dünyası yeni bir yaşama başlar. Su kaynakları yazın azalır, sonbaharda ürün hasat edilir ve bitkiler ölür, tohumları toprağın içine düşer ve bir sonraki ilkbaharda yeni bitkiler halinde yaşama döner. Bu yaşam döngüsü ve buna bağlı inanışlar, Uygur Türklerinde ilkbahar aylarında kutlanan "nevruz", "maysa", "su yollarını açma", "seyle-baravet" gibi bayram ve törenleri ortaya çıkarmıştır. Bu törenlerin hepsinde bu mevsimsel döngü yer almaktadır.

Uygur Türklerinin sosyal hayatında önemli yer tutan kültürel unsurlardan biri meşreplerdir. Müzik, şarkı ve dans gibi birçok unsuru içinde barındıran, on iki makam etrafında şekillenen ve gelişen Uygur müziği, meşreplerde bütün güzelliğiyle sergilenmektedir. Müzik ekseninde şekillenen meşreplerin çok eski dönemlerden beri Uygur Türklerinin sosyal hayatında vazgeçilmez bir unsur olduğu

tarihî kaynaklardan anlaşılmaktadır. Uygur Türklerinin çalgıları ve müziği ile ilgili en eski ve kapsamlı bilgiler Çin tarih kaynaklarında yer almaktadır. Bu tarihî kaynaklardan "Suiname"de, Uygurların 5.-6. yüzyıllarda Kuçar, Kaşgar ve İdikut gibi merkezlerinde 15–20 çalgıdan oluşan 20 kişilik orkestralarının bulunduğu belirtilmektedir. Bu bilgiler, Uygur müziğinin 5. yüzyılda sistemli bir halde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Meşreplerin eki dönemlerden beri Uygurların sosyal yaşamında önemli bir yere sahip olduğu, eski Uygur şehirlerinin harabelerinde ve tapınaklarında bulunan ve "Kızıl Binev Taşkemerleri" adı verilen 8. ve 9. yüzyıldan kalan Budist ve Maniheist duvar resimleri ile minyatürlerinden de anlaşılmaktadır. Merasim elbiseleri içinde başlarında bir çeşit sivri külahları, çiçek sunan hanımları, hizmetkârları ve musikişinasları ile bu resim ve minyatürler, aynı zamanda Uygur kültürünün zenginliğini ve ihtişamını göstermektedir. Bu tapınak ve yapılarda, Uygur Türklerinin eski dönemlerde kullandıkları ve birçoğu günümüze kadar gelen baliman, ğunka, barbit, rebab, üçtar, berbab gibi yirmiden fazla çalgının resmi bulunmaktadır. Bu resimler, Uygur Türklerinin müzik aletleri yanında edebiyat, sanat, giyim kuşam gibi sosyal yaşama ilişkin birçok özelliğini ortaya koyması bakımından da büyük öneme sahiptir. 13. yüzyılda dünyanın büyük bir kısmını dolaşan Marko Polo, seyahatnamesinde Kaşgar, Yarkent, Hoten ve Kumul gibi Uygur Türklerinin yaşadığı bölgeler hakkında bilgi verirken Kumul'da yaşayan Uygurları şöyle anlatır: "Kumullar çok neşeli insanlar doğrusu. Gülüp oynamasını çok seviyorlar. Öyle derin düşünceye dalan kişiler değil, başlıca uğraşları müzik. Zaten varsa müzik yoksa müzik. Çalsınlar, dans etsinler, eğlensinler."[608] Bu bilgiler bize, Uygur Türklerinde müzik ve dansın sadece belli tören ve bayramlarda değil, günlük hayatın bir parçası olarak her zaman yer aldığını göstermektedir.

Uygur meşrepleri müzik ve halk danslarının yanı sıra geleneksel yemeklerin de sunulduğu bir törendir. Birçok toplumsal uygulamada, ritüelde ve şölende yemek yeme eylemi ortaklaşa davranış katego-

608 Uygur Türklerinin sosyal hayatında ve anlatmalarında müzik ve çalgıların yeri hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Arslan, Adem Öger, "Uygur Türklerinde Bazı Çalgılar ve Çin Kültürüne Etkisi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VIII/2, İzmir, 2008, s. 9-16; Yasin Yusupcan, "Türk Kültürünün Çin Kültürü Üzerindeki Etkileri", *Turkish Studies*, Volume 4/3, 2009, s. 2351-2370.

rilerinden biridir. Bununla beraber yemek yeme eylemi, bu toplumsal uygulamadaki davranış biçim ve nedenlerinin (statü simgesi; dostluk, iletişim aracı; eğlence aracı; toplumsallaştırma aracı) birer aracı ya da simgesel gösterimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Uygur meşreplerinde yeme-içme faaliyetleri, aynı zamanda geleneğin yeni nesillere aktarımı işlevini üstlenmektedir. Dede Korkut Kitabı'nda "Kız anadan görmeyince öğüt almaz, oğul atadan görmeyince sufra çekmez."[609] şeklinde ifade edilen geleneğin aktarımı, meşreplerde kendini göstermektedir. Çünkü meşreplerde çocuklar, misafir ağırlama, sofra serme, sofradaki misafirlere hizmet etmenin kaide ve kuralları ve büyüklere hürmet etme gibi sosyal değerleri öğrenmektedirler.

Uygur meşrepleri müzik, dans ve yeme içmeye dayalı eğlencenin yanı sıra toplumsal dayanışmanın, birlik ve beraberliğin sağlandığı törenlerdir. Örneğin; "adavetni yuyuş (barışma) meşrebi, birbirleriyle kavgalı veya küskün olan iki kişiyi barıştırmak için yapılır. Yiğitbaşı ortaya çıkıp, her ikisinin küskünlük sebebini sorar. Onları dinledikten sonra, birbirlerine çay veya nargile ikram etmelerini ister. Çay veya nargile veren ve içen kişi barışmış olur. Yiğitbaşının barıştırma teklifini kabul etmeyen kişiye topluluk kötü nazarla bakar. Bunun yanı sıra meşreplerde, meşrebin düzenlendiği mahalle ya da köyün genel problemleri ele alınır. Örneğin; doğum, düğün ya da ölüm olan ailelerin durumu görüşülür ve yardıma ihtiyaçları var ise bunlara yardımda bulunulur.

Uygur meşrepleri, gençlerin edep erkân, kaide kural ve ahlâkî değerleri öğrendikleri bir törendir. Bir başka ifadeyle meşrepler, çocukların sosyalleştiği ve toplumsal kuralları öğrendiği bir eğitim kurumudur. Uygur Türklerinin kültürel değerlerine ilişkin hemen bütün unsurları ihtiva eden meşrepler, çocukların müzik aleti çalma, türkü söyleme, birbirini dansa davet etme, sofra serme gibi meşrep meydanının kurallarını öğrenme işleviyle günümüzde de varlığı canlı bir şekilde sürdürmektedir. "Çocuğunu büyütüp mektebe ver, mektepten dönünce meşrebe ver" şeklindeki Uygur atasözü meşreplerin önemini ve işlevini özetler mahiyettedir.

Uygur meşreplerini yapı, işlev ve içerik bakımından incelediğimizde, Anadolu erkek toplantılarının kaynağını bu meşreplerin oluş-

609 Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, TDK Yayınları, Ankara, 1997, s. 74.

turduğunu söylemek mümkündür.[610] Anadolu'da "yaren örgütü", "kürsübaşı sohbeti", "barana sohbeti", "gezek", "cümbüş", "kef ya da keyif", "erfene/arifane/arfene" ve "sıra gecesi" gibi farklı şekillerde adlandırılan bu toplantıların zamana, coğrafyaya ve dinî yapıdaki değişime bağlı olarak mahiyetinin bazı açılardan meşreplerden farklılaştığını görmekteyiz. Ancak tarihsel arka planı ve kurumsal bir yapı olarak meşrepler ile Anadolu erkek toplantılarının toplumsal yapı içinde birçok benzer işleve sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu törenler, katılımcılarına sosyal yaşam içinde toplumsal dayanışma, örnek birey olma, bireysel ve toplumsal zorluklarla mücadele etme, kardeşlik, saygı, dostluk gibi kavramları öğretme ve bu kavramları genç katılımcılara telkin etme gibi birçok önemli işleve sahiptir.

610 Anadolu erkek toplantıları ve ihtiva ettiği unsurlar hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Emin Dede, *Anadolu Erkek Toplantılarının Halkbilimsel İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012, 72 s.

SONUÇ

Günümüzde Çin sınırları içinde kalan Doğu Türkistan topraklarında meskûn Uygur Türkleri, tarihin en eski devirlerinden beri merkezî bir coğrafyada yaşamışlardır. Uygur Türklerinin kültürünü besleyen kaynakların başında gelen bu coğrafya, tarihî İpek Yolu üzerinde yer alması dolayısıyla çeşitli dinlerin, kültürlerin, ticaretin ve sanatın kesişme noktasında bulunmaktadır. Türk kültürünün gelişiminde önemli rol oynayan Uygur Türkleri, tarihî açıdan da farklı mücadelelerin ve savaşların içinde yer almış, tarihî dönemler içinde birçok devlet kurmuşlardır. Uygur Türkleri, Gök Tanrı dininin yanı sıra Nesturilik, Manihaizm, Budizm ve son olarak da İslamiyeti kabul etmiş ve bu dinler, onların kültürel kodlarının oluşumunda ve gelişiminde büyük bir etkiye sahip olmuştur. Dolayısıyla coğrafya, dinî inanışlar, tarihî olaylar gibi unsurların etkisiyle şekillenen Uygur Türklerinin kültürü büyük bir zenginlik arz etmektedir. Uygur Türklerinin bu kültürel zenginliğini ortaya koyan tören ve bayramlar üzerine yapılan bu çalışmada, tespit edilen unsurlar ve elde edilen sonuçlar şöyledir:

Uygur Türklerinin sosyal hayatında önemli unsurlardan birinin "kutsal mekân" olarak kabul edilen mezarlar olduğu tespit edilmiştir. Çocuk sahibi olmak, evlenemeyen genç kız ve erkeklerin kısmetini açmak, değişik hastalıkları tedavi etmek gibi çok çeşitli fonksiyonlar üstlenen kutsal mekânlar etrafında atalar, ağaç, dağ, su ve ateş kültleri çerçevesinde eski Türk inanışlarıyla ilgili uygulamaların; adak adamak, mevlit okumak, dua etmek ve Kur'an-ı Kerim'den sureler okumak gibi İslam dini ile ilgili ritüellerin bir arada yapıldığı görülmüştür. Ayrıca kutsal mekânların daha çok Muharrem ve Şaban aylarında çarşamba, perşembe ve cuma günleri ziyaret edildiği; kutsal mekânlara ve bu kişilere karşı duyulan saygı ve beslenen sevginin Uygur Türklerinin müştereklerinden biri olma önceliğini kazandığı ve bireylerin kimliklerini kaybetmemelerini sağlayan unsurlar arasında yer aldığı, bu inanç merkezlerinin fertleri toplum yapan bir harç ve manevi güç kaynağı olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca çeşitli amaçlarla kutsal yerlerin, ağaçların

ve mezarların ziyaret edilmesi inanç ve âdeti, geleneksel Türk dini dönemine uzanmakta ve oradan adak ve ziyaret inançları şeklinde Müslümanlaşmak suretiyle onlar, İslami dönemde de varlığını sürdürmüş ve günümüze uzanmış görünmektedir.

Uygur Türklerinin tören ve bayramlarında dikkat çeken bir husus da sihrî ve büyüsel işlemlerdir. Doğum, düğün, ölüm ve diğer törenlerde büyüsel ve sihrî işlemlerin daha çok kötülüğü engellemeye yönelik ya da kötülüğü defetmek üzere yapıldığı görülmüştür. Bu işlemler, temas ve taklit büyüsünü içermektedir ve majik bir güce sahip olduğu düşünülen kutsal mekân ya da kişinin temas halinde olduğu nesnelere dokunarak ya da onları yiyerek bu majik gücün kendilerine etki edeceği inancı hâkimdir.

Uygur Türklerinin sosyal hayatının her alanında kötü ruhlar (cin, albastı, karabasan, yalmavuz vb.) önemli bir yer tutmaktadır. Onların tasavvurunda ruhlar, karakter bakımından iyi ve kötü ruhlar olmak üzere ikiye ayrılır ve kötü ruhlarla ilgili dev, cin ve albastıların insanlara zarar verdiğine inanılması birçok ritüelin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dev, kötü ruhlar arasında en güçlü olanıdır ve yalnız ağaçların dibinde, harabelerde ve eski değirmenlerde yaşar. Devlerin ihtiyar kişilere, doğum yapan kadınlara ve bebeklere zarar verip onları hasta ettiğine inanılır. Albastılar daha çok zayıf kişilere, özellikle bebeklere ve loğusa kadınlara zarar verirler. Cinler, kötü ruhlar arasında en zayıf olanıdır ve mezarlarda ve harabelerde yaşar.

Uygur Türklerinin tören ve bayramlarına ilişkin inanış ve ritüellerde ocak, ateş ve tütsü ayrı bir yere sahiptir. Tütsü ve ateş çevirme geleneği hem hamile kadını, bebeği ve gelini kötülüklerden, nazardan korumak hem de kötülükleri ortadan kaldırmak için sık sık yapılan bir ritüel olarak dikkat çekmektedir. Ateş kültüne bağlı olarak ortaya çıkan bu ritüelin günlük hayatın her alanında ateşin her şeyi temizlemesi, kötü ruhları kovması, günahlardan ve hastalıklardan arındırması, sunulan kurbanları Tanrı'ya ilettiğine inanılması ve ateşin üzerine yemin edilmesi gibi işlevler yüklendiği tespit edilmiştir.

Uygur Türkleri arasında tespit edilen ritüellerin bir kısmında da ağaç kültünün izleri görülmektedir. Hamile kalamayan kadınların ağaçtan dilek dilemeleri, ağaçlara çaput bağlamaları, kız çocuk dileyenlerin iğne; erkek çocuk dileyenlerin ise kavak ağacına bıçak saplamaları gibi uygulamalar, daha çok belirli mezarların etrafında

gerçekleştirildiği, bunun temelinde de atalar ile ağaç kültünün kutsal mekânı meydana getirdiği ve çeşitli dileklerin Tanrı'ya iletilmesi için bir merkez olduğu görülmüştür.

Uygur Türklerinin inanış ve uygulamalarında "yedi", "dokuz" ve "kırk" sayısı önemli bir yer tutmaktadır. Hamile kalamayan kadının yedi evden birer kâse un toplayarak hocaya götürüp okutarak yemesi, hasat dönemlerinde tarlaya giderek yedi ailenin tarlasından buğday veya mısır toplaması, hamile kadınların yedi evliyanın adının yazılı olduğu kâğıdı sol bağrına asması, doğum yapan kadının evine ilk yedi gün çocuğu olmayan veya çocuğu yaşamayan kadınların girememesi yedi sayısına ilişkin inanışlardan sadece bazılarıdır. Düğün ve ölümle ilgili inanış ve ritüellerde de dokuz ve kırk sayısının öne çıktığı tespit edilmiştir.

Türklerde çok eski zamanlardan beri "saçı" ve "kurban" uygulamaları sosyal hayatın içinde ayrı bir yere sahiptir. Türk dünyasının genelinde olduğu gibi "saçı geleneği" ve "kurban"ın Uygur Türkleri arasında da farklı anlam ve işlevlerle varlığını sürdürdüğü görülmüştür. Türklerde eski bir gelenek olan saçı, günümüz Uygur Türklerinin özellikle düğün geleneklerinde önemli ritüellerden biridir ve saçı geleneğinde etrafa saçılan şeylerin uğur getireceğine inanılmaktadır.

Uygur Türklerinin bayramlarında tabiat olaylarına bağlı unsurların temel teşkil eden hususlardan biri olduğu ve bunların eski Türk düşünce ve inanış sistemine bağlı sayısız ritüeli içinde barındırdığı görülmüştür. Bu bayramların günümüzde Doğu Türkistan'da yoğun bir baskı ve asimilasyon politikasıyla karşı karşıya olan Uygur Türklerinin kültürel kimliklerini sürdürmede ise önemli bir işlev üstlendiği tespit edilmiştir. Çünkü bu bayramlar, Uygur Türkleri için bir canlanma, yenilenme, sosyal barış ve sosyal dayanışma anlamına gelmektedir.

Uygur meşreplerini yapı, işlev ve içerik bakımından incelediğimizde, Anadolu erkek toplantılarının kaynağını bu meşreplerin oluşturduğunu söylemek mümkündür. Anadolu'da "yaren örgütü", "kürsübaşı sohbeti", "barana sohbeti", "gezek", "cümbüş", "kef ya da keyif", "erfene/arifane/arfene" ve "sıra gecesi" gibi farklı şekillerde adlandırılan bu toplantıların zamana, coğrafyaya ve dinî yapıdaki değişime bağlı olarak mahiyetinin bazı açılardan meşreplerden farklılaştığını görmekteyiz. Ancak tarihsel arka planı ve ku-

rumsal bir yapı olarak meşrepler ile Anadolu erkek toplantılarının toplumsal yapı içinde birçok benzer işleve sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu törenler, katılımcılarına sosyal yaşam içinde toplumsal dayanışma, örnek birey olma, bireysel ve toplumsal zorluklarla mücadele etme, kardeşlik, saygı, dostluk gibi kavramları öğretme ve bu kavramları genç katılımcılara telkin etme gibi birçok önemli işleve sahiptir.

Uygur Türklerinin sosyal hayatı içinde yer alan geçiş dönemlerini, bayram, meşrep ve diğer kutlamalarını incelediğimizde, bütün bu törenlerdeki inanış ve ritüellerin temelinde eski Türk dininin, şamanlığın ve Türk mitolojisine bağlı inanışların bulunduğunu söyleyebiliriz. Kaynağını eski Türk dininden alan ve zamanla gelenek, görenek ve inanç dokusu içinde günümüze kadar ulaşan bu ritüeller, varlığını tüm canlılığıyla günümüzde de sürdürmektedir. Ancak inanç ve kutsal temelinde gerçekleştirilen bu tören ve bayramlar, yüzlerce yıllık zaman, din ve ekolojik faktörlere bağlı olarak bazı değişimler geçirmiştir.

KAYNAKLAR

Abdurrahman, Varis, "Koçu (İdikut) Uygur Devleti", *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, 2002.

Anzerlioğlu, Yonca, *Nasturîler*, Ankara, 2000.

Arıkan, Metin, "Türk Sözlü Kültür Geleneğinde Ayrıntılar-2 Hayvan Ata Kültü mü? Atalar Kültü mü?" *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. VI/1, İzmir, 2006.

Arslan, Mustafa, Adem ÖGER, "Uygur Türklerinde Bazı Çalgılar ve Çin Kültürüne Etkisi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VIII/2, İzmir, 2008.

Artun, Erman, "Adana'da İnanç Merkezleri ve Bunlara Bağlı Kültür Değerleri", *Uluslar Arası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri*, Türksev Yayını, Ankara, 2004.

———, *Türk Halk Bilimi*, İstanbul, 2005.

Aynur, Hatice, "Bayram", *Türk Dünyası Edebiyat Kavramı Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, C. 1, AKM Yayınları, Ankara, 2001

Bayat, Fuzuli, *Türk Mitolojik Sistemi (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi)*, C. 1, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007.

Brose, Michael C., "Moğol Hâkimiyeti Altında Uygurlar", *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, 2002.

Bumairimu, Abudukelimı, *Uygur Türklerinin Dinî İnanışları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

Burhanidinova, Saida, *Fergan Türklerinin Doğum, Sünnet, Düğün ve Ölüm Merasimleri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.

Clauson, Sır Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, At The Clarendon Press, 1972.

Cungo Uyğur Tarihi ve Medeniyiti Tetkikati, Urumçi, 1998.

Çandarlıoğlu, Gülçin, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9.-11. Asırlar)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004.

———, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004.

Çeribaş, Mehmet, *Kırgız Türklerinin Destancılık Geleneği ve Er Soltonoy Destanı*, TKAE Yayınları, Ankara, 2011.

Çetin, Çulpan Zaripova, "Tatar Türklerinin Düğün Geleneği", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, 2005.

Çobanoğlu, Özkul, "Türk Dünyası Sosyo-Kültürel Bağlamında Nevruz Bayramının Yapısal ve İşlevsel Bakımlarından Halkbilimsel Çözümlemesi", *Uluslararası Nevruz Sempozyumu Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002.

Davut, Rahile, "Uygurların Mezar Kültürü Üzerinde Bir Araştırma" (Akt. Alimcan İnayet), *Millî Folklor*, S. 60, 2003.

———, *Uyğur Mazarliri*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2001.

Dede, Mehmet Emin, *Anadolu Erkek Toplantılarının Halkbilimsel İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.

Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks" IV, (çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, Ankara, 1991.

Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, C. I, (çev. Besim Atalay), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.

Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, C. III, (çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, Ankara, 1991.

Eberhard, Wolfram, *Çin'in Şimal Komşuları*, (çev. Nimet Uluğtuğ), TTK Yayınları, Ankara, 1996.

Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)*, (haz. Zuhal Kargı Ölmez), Simurg Kitapçılık, Ankara, 1996.

Ekici, Metin, Adem Öger, "Türklerde Ocak Kültü ve Bu Kültün Alevilik İnancına Yansımaları", *2. Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik ve Bektaşilik Bilgi Şöleni Bildiri Kitabı*, C. 2, Grafiker Matbaacılık, Ankara, 2007.

Elçin, Şükrü, "Tuz-Ekmek Hakkı Deyimi Üzerine", *Halk Edebiyatı Araştırmaları II*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1997.

Eliade, Mircea, *Kutsal ve Dindışı*, (çev. M. Ali Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara, 1995.

Ependi, Enver Tursun, *Uyğur Örp-Adetleridin Örnekler*, Şincañ Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007.

Ercilasun, Ahmet Bican vd., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Anlara, 1992.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, TDK Yayınları, Ankara, 1997.

Ergun, Pervin, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, AKM Yayınları, Ankara, 2004.

Eröz, Mehmet, *Eski Türk Dini ve Alevilik-Bektaşilik*, TDAY Yayınları, Ankara, 1995.

Esin, Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001.

Forbes, Andrew D. W., *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan'ın 1911–1949 Arası Siyasî Tarihi)*, (çev. Enver Can), İstanbul, 1991.

Gan, Lin, "Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar", (çev. Eyüp Sarıtaş), *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. IV, İzmir, 2000.

Geldiyev, Gurban Durdi, "Türkmenlerde Düğün Türküleri veya Öleñler, Yar-yar, Leeran Geleneği Doğrultusunda", *1.Uluslararası Atatürk ve Türk Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

Gökbel, Ahmet , *Kıpçak Türkleri (Siyasî ve Dinî Tarihi)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000.

Gömeç, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.

Gönel, Tugba, *Rahman Abdurrehim'in 'Uygurlarda Şamanizm' Adlı Eserinin Halkbilimi Açısından İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir, 2011.

Görkem, İsmail, *Türk Edebiyatında Ağıtlar Çukurova Ağıtları (İnceleme-Metinler)*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001.

Günay, Ünver, Harun GÜNGÖR, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2009.

Günay-Türkeş, Umay, *Türklerin Tarihi -Geçmişten Geleceğe-*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006.

Güngör, Harun, "Eski Türk Dininin İsimlendirilmesi Üzerine", *Folkloristik Prof. Dr. Umay Günay Armağanı*, Ankara, 1996.

———, "Kayseri'de Yaşayan Uygur ve Kazak Türklerinin Bazı Âdet ve İnanışları" *Millî Folklor*, S. 14, 1992.

Hebibulla, Abdurehim, *Uyğur Etnograpiyisi*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000.

Hunkan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2007.

İbn Fadlan Seyahatnamesi, (çev. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınları, İstanbul, 1995.

İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 169.

———, "Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü", *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, TTK Yayınları, Ankara, 1998.

———, "Gerçek Kelimesi Üzerine Not", *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, TTK Yayınları, Ankara, 1998.

———, "Türlü Törenlerde Ters Giyme Âdeti", *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, TTK Yayınları, Ankara, 1998.

İnayet, Alimcan , "Uygur Sözcüğünün Kökeni ve Anlamı Üzerine Yeni Bir Yaklaşım", *VI. Türk Dili Kurultayı*, 20–24 Ekim 2008.

———, "Divanü Lugati't-Türk'teki Doğumla İlgili Örf Adet ve Ritüeller", *Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi, 28-30 Mayıs, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, II. Türkiyat Enstitüsü Sempozyumu*, Ankara, 2008.

———, "Kaşgarlı Mahmud Hakkında Oluşan Efsaneler Üzerine", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. VI/2, İzmir, 2006.

———, "Uygur On İki Makamı ve Edebiyatı", *Turkish Studies*, Volume 2/2, 2007.

———, "Uygurlarda Nevruz", *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, AKM Yayınları, Ankara, 2004.

———, *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/Celmoğuz*, Kanyılmaz Matbaası, İzmir, 2007.

İsmail, Osman, *Helk Éğiz Edebiyatı Hekkide Omumiy Bayan*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1998.

———, *Uyğur Helk Éğiz Edebiyatidiki Janirlar*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1994.

İzgi, Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK Yayınları, Ankara, 1989

———, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, TKAE Yayınları, Ankara, 1987.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1997.

Kalafat, Yaşar, "Sözlü Kültürümüzde Bursa ve Yöresi Örnekleriyle Kurt-I", *II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Bursa 2005.

———, *Türk Mitolojisinde Kurt*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2012.

Kaşgarlı, Sultan Mahmut, *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2004.

Katanov, N. F., *Türk Kabileleri Arasında*, (çev. Attila Bağcı), Kömen Yayınları, Konya, 2004.

Kaya, Doğan, *Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Kaya, Korhan, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.

Kitapçı, Zekeriya, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya, 2004.

Koca, Salim, "Eski Türklerde Bayramlar ve Festivaller", *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, AKM Yayınları, Ankara, 2004.

Köksal, Hasan, "Türk Düğünlerinde "Saçı" Geleneği, Ritler-Pratikler", *Bilig*, S. 1, 1996.

Kurban, İklil, *Şarkî Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*, TTK Yayınları, Ankara, 1992.

Küçük, Salim, "Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı", *Bilig*, S. 54, 2010.

Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, (Macarcadan çev. Sadrettin Karatay), TDK Yayınları, Ankara, 1986.

Necip, Emir Necipoviç, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Rusçadan çev. İklil Kurban), TDK Yayınları, Ankara, 1995.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metedolojik Bir Yaklaşım)*, TDK Yayınları, Ankara, 1992.

Osman, Muhemmet, *Dolan Meşrepliri 1*, Şincañ Halk Neşriyati, Urumçi, 1995.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. VI, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

———, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988

———, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, *C. I-II*, TTK Yayınları, Ankara, 2002.

Öger, Adem, "İçel Yöresinde Nazarla İlgili İnanış ve Uygulamalar", *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı-IV*, Ankara, 2006.

———, "Türk Kültür Tarihinde Alp Er Tonga ve Uygur Türkleri Arasında Onunla İlgili Anlatmalar", *Turkish Studies*, Volume 3/7, 2008.

———, Tugba Gönel, "Uygur Türkleri Arasında Şamanlar ve Tedavi Yöntemleri", *Turkish Studies*, Volume 6/4, 2011.

———, *Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme-Metinler)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2008.

Örnek, Sedat Veyis, *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1966.

———, *Türk Halk Bilimi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976.

Özbudun, Sibel, *Ayinden Törene*, İstanbul, 1997

Özkan, İsa, "Uygur Efsanelerinde Nevruz", *Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri*, AKM Yayınları, Ankara, 1996.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, MEB Yayınları, İstanbul, 1993.

Radloff, W., *Sibirya'dan I*, (çev. Ahmet Temir), İstanbul, 1994.

Rahman, Abdukerim vd., *Uyğur Örp-Adetliri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996.

———, *Medeniyet İzliridin Tuğulğan Heslar*, Şincañ Halk Neşriyati, Urumçi 1993.

———, *Yipek Yurtidiki Epsane-Rivayetler*, Şincañ Halk Neşriyati, Urumçi, 1999.

———, *Uygur Folkloru*, (çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

———, *Uyğurlarda Şamanizm*, Milletler Neşriyatı, Pekin, 2006.

Rasanen Martti, *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuch Der Türksprachen*, Helsinki, 1969.

Roux, Jean-Paul, *Altay Türklerinde Ölüm*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999.

Roux, Jean-Paul, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, (çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000.

Roux, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), İşaret Yayınları, İstanbul, 1994.

Sadik, Mehemmetcan, *Uyğur Halk Éğiz Edebiyatı Hekkide*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1995.

Saray, Mehmet, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi (I) (Başlangıcından 1878'e Kadar)*, İstanbul, 1997.

Schimmel, Annemarie, *Sayıların Gizemi*, (çev. Mustafa Küpüşoğlu), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972.

Şemseddin, İlyar, *Doğu Türkistan'da Demografik Yapı ve Tarım*, İzmir, 1997.

Taklamakanlı, Abdurrauf Polat, "Uygur Kişi Adları Üzerine", (çev. Alimcan İnayet), *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. I, İzmir, 1996.

Tatar Halık İcatı, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1980.

Taxitiemuer, Ayinuer, *Uygur Türklerinde On iki Mukam Sanatı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.

Tömürü, İsmail, "Rivayetler", *Bulak*, S. 1, Urumçi, 1991.

Turdi, Abdülşekür, "Halkın Sanat Okulu Uygur Halk Meşrepleri", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C. IV, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982

Tursinniyaz, Hebibe, *Uyğur Ayallirinin Tuğut Adetliri Üstide Tetkikat*, Şincañ Üniversitesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Urumçi, 2007.

Tursun, İmin, *Kedimki Uyğur Medeniyiti*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000.

Türkçe Sözlük 2, TDK Yayınları, Ankara, 1988.

Türkmen, Fikret, "Kırgızistan'da Ata Kültü ve Kutsal Yerler", *Uluslar Arası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi Bildirileri*, Türksev Yayını, Ankara, 2001.

Uygur Tiliniñ İzahlik Luğiti 5, Milletler Neşriyatı, Pekin, 1995.

Uygur Tiliniñ İzahlik Luğiti, Şincañ Helk Neşriyatı, Urumçi, 1999.

Uyğur Helik Éğiz İcadiyiti, Kazakistan SSR Nayka Neşriyatı, Almuta, 1983.

Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez), Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 2006.

Uyğur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Gümbez), Şincañ Helk Neşriyati, Urumçi, 2006.

Uyğur Helk Rivayetliri (Nam-Ataklar Hekkidiki Rivayetler) 2, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1998.

Ülkütaşır, M. Şakir, "Folklorda Törenler", *Folklor Postası*, C. 1, S. 8, 1945.

Ürümçi Tiyanşan Rayon Helk Çöçekliri, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1994.

Yakıcı, Ali, "Düğün Kelimesi ve Kültürümüzdeki Yeri", *Millî Folklor*, C.2, S. 11, 1991.

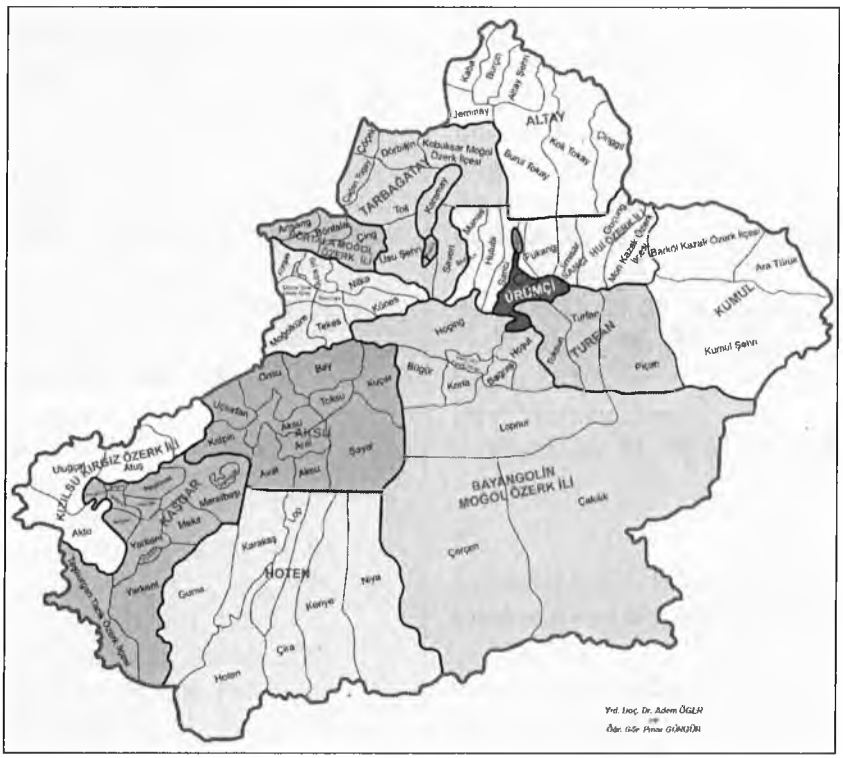
Yalman, Ali Rıza, *Cenupta Türkmen Oymakları II*, (haz. Sabahat Emir), Ankara, 1977.

Yusupcan, Yasin, "Türk Kültürünün Çin Kültürü Üzerindeki Etkileri", *Turkish Studies*, Volume 4/3, 2009.

Zunun, Mehemmet, Abdukerim Rahman, *Uyğur Helk Éğiz Edebiyatiniñ Asasliri*, Şincañ Halk Neşriyatı, Urumçi, 1983.

EKLER

EK-1: DOĞU TÜRKİSTAN HARİTASI

DİZİN

A

Abdest aşı 102
Abdülaziz Han 24
Ağaç kültü 64
Ağıt 4, 8, 97, 99, 104, 105, 106, 109, 110, 111, 120, 121, 128
Ağıtçı 106, 120
Aksu 144, 157
Albastı (alvasti) 41, 60
Alp Er Tonga 106
Altay 16, 21, 105, 120, 121, 122, 124
Ambal oyunu 176, 181
Aminem 111
Aral Gölü 18
Aslan oyunu 151
Aşerme 41
Atalar 32, 58, 64, 72, 91, 93, 115, 116, 122, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 191, 193
Ateş kültü 58, 94, 95, 127
Atuş 75, 89, 106, 141
Avat 157
Ayin 57, 61, 91, 124, 125, 129, 130, 131, 139, 160, 191
Azerbaycan 91

B

Bahariye 141, 152
Baravet 5, 183, 193
Bariköl 28
Basmıl 19
Başkurt 91
Baykal Gölü 18
Berlin 30
Beşbalık 22, 155
Beşik kertmesi 70, 95
Bilge Kağan 13, 15
Boğursak 76, 135, 136
Bögü Kağan 19, 20, 26
Brahmanizm 29
Budizm 22, 23, 25, 26, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 96, 117, 155
Budizm 22, 23, 25, 26, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 96, 117, 155
Bügür 113
Büvi Meryem 36
Büyü 35, 36, 58, 59, 65, 95, 119, 122

C

Cambazlık 137, 149, 150, 152
Cenaze namazı 4, 100, 101, 102, 125, 128
Cengiz Han 21, 22, 23
Ceylan 72, 93, 151
Cin 3, 22, 35, 38, 41, 46, 51, 52, 59, 60, 61, 62, 65, 110, 111, 112, 182
Ciya 38
Cungarya 18
Cuvan 4, 89, 90, 169, 170

Ç

Çağatay 23, 67
Çark-ı felek 140, 150

Çay tutuş koşak éytiş 161
Çiğil 31
Çillak 4, 88
Çilten 54
Çin 7, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 60, 85, 93, 97, 111, 121, 130, 131, 138, 139, 140, 144, 150, 154, 157, 168, 174, 176, 179, 183, 191, 192, 194
Çörüme 146
Çu 19
Çunçun salavat 82, 83

D
Dede Korkut 195
Démide süyi 99, 119
Derre oyunu 176, 177, 179
Dev 60, 61
Deve 42, 44, 48, 49, 63, 145, 162, 164, 176, 181, 186, 192
Divanü Lûgati't-Türk 40, 67, 77, 106, 113, 122, 123, 131, 137, 155
Diyarbakır 28
Doğu Türkistan 5, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 36, 37, 89, 94, 95, 105, 122, 126, 143, 144, 154, 165, 186, 192
Doğum anası 43, 44, 53
Dokuz oğul 86, 93
Dokuz Oğuz 18, 19, 93
Dolan 5, 42, 105, 121, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 176, 179, 180, 181
Dolan meşrepleri 5, 157, 158, 161, 162, 176, 179, 181
Doppa 72, 76, 101, 118, 124, 137, 143, 153, 184

E
Ebülgazi Bahadır Han 15
Egetlik 77
Elçi 4, 15, 70, 71, 72, 73, 90, 93, 120, 131, 140, 188
Elley koşakları 55, 56, 57, 65

F
Fatih Sultan Mehmed 141

G
Gelin alma 4, 76, 90, 91
Gerdek gecesi 4, 77, 82
Geyik 72, 93, 151
Göbek kesme 3, 44
Gök Tanrı 25, 96, 128, 130, 131, 150, 192
Göktürkler 97, 104, 120, 123, 130
Güreş 63, 137, 142, 143, 149, 152, 157, 187

H
Haza koşakları 106, 107, 110, 111, 112
Hetne 3, 54, 55
Heytgah 136, 137
Hindistan 24, 29
Hoten 28, 29, 30, 33, 38, 75, 111, 113, 117, 186, 188, 192, 194
Hristiyan 25, 28, 31
Hunlar 18, 130, 138, 191

İ
İdikut 22, 23, 33, 139, 140, 194
İmam-ı Asım 38
İpek Yolu 20, 28, 31, 34
İskat 101, 102
İslamiyet 22, 23, 25, 26, 27, 30, 31, 32, 34, 50, 62, 63, 96, 97, 114, 117, 124, 126, 128, 186
İsrik (ısrık) 41, 62
İssilik 87, 88

J
Japon 15, 17

K
Kağılık 106
Kalmuklar 23
Kam 45, 52, 61, 69, 75, 101, 102, 110, 124, 125, 151, 178
Kansu 21, 22, 24
Kaoçı 191
Kaplan oyunu 139, 151
Karabasan 60, 61, 63
Karahanlı 31, 32, 33, 34, 63, 188
Karakaş 38, 51
Karakavak 98, 119
Karaşar 20, 21
Karlık 5, 173, 174, 175
Karlık meşrebi 5, 173
Karluk 19, 20, 21, 30, 31
Kaşgar 15, 17, 20, 22, 23, 24, 28, 30, 32, 36, 37, 40, 51, 62, 64, 71, 102, 103, 113, 117, 118, 126, 131, 136, 137, 139, 141, 142, 156, 157, 181, 187, 188, 189, 194
Kaşgarlı Mahmud 15, 17, 36, 40, 62, 118, 141, 142
Kazak 25, 43, 55, 78, 91, 92, 120, 121
Kefenleme 100
Kereitler 28
Kéyt meşrebi 165, 167
Kıpçak 120, 124, 126
Kırgız 19, 20, 21, 24, 78, 91, 92, 120, 121, 126
Kırgızlar 19, 20, 21, 24, 78
Kırk neziri 105, 121
Kırlangıç 64
Kıtan 21, 141
Kiyitlik 87
Koçu 4, 22, 23, 32, 76, 103, 123, 124, 168
Köçe 152
Kök beyiti 171
Kök köçürüş 168
Kök meşrebi 5, 152, 156, 167, 168, 170, 171, 172
Kök östürüş 167
Kuça 20, 21, 28, 30, 33, 88, 139, 155, 157, 194
Kumul 14, 21, 23, 28, 30, 101, 102, 105, 113, 124, 144, 156, 162, 167, 176, 180, 194
Kurban 5, 25, 39, 48, 64, 74, 75, 91, 94, 97, 114, 120, 123, 124, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 135, 136, 137, 154, 183, 186, 191, 192
Kurban Bayramı 5, 39, 135, 136, 137
Kurt 21, 47, 48, 51, 62, 63, 64, 88, 123, 131, 151, 192
Kuymak 76, 135, 136

L
Leper 84, 85
Loğusa 52, 53, 54, 60, 61
Lop 38, 70, 72, 75, 93, 98, 99, 102, 117, 119, 122, 125
Lopnur 70, 72, 75, 93, 98, 99, 102, 117, 119, 122, 125

M
Makam 23, 76, 146, 152, 157, 160, 161, 166, 167, 173, 188, 193
Maniheizm 19, 20, 23, 25, 26, 27, 28, 30, 33, 34, 96, 121
Maralbaşı 75, 157
Mâverâünnehir 34
Maysa 5, 152, 153, 154, 167, 171, 183, 184, 187, 192, 193

Maytrısimit 138, 140
Mekit 75, 157
Meşrep 5, 7, 9, 84, 93, 129, 144, 148, 151, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 190, 193, 194, 195, 196
Meşrep koşakları 161
Moğolistan 18
Moyen Çor Kağan 19

N
Nasturilik 25, 27, 28, 29, 34, 96
Naştilik 87
Nazar 3, 47, 48, 51, 53, 61, 62, 63, 69, 71, 116, 153, 159, 184, 195
Nazar boncuğu 48, 53
Naziğim 166
Nevruz 5, 130, 131, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 191, 192, 193
Nevruz aşı 145, 146
Nevruz çayı 146
Nevruziye 147
Nevruzname 147
Nikâh 4, 68, 69, 74, 75, 76, 90, 94, 98, 115
Ninni 3, 55, 65
Niyaz saçı 51

O
Ocak 47, 61, 126, 127, 128, 139
Oğlak tartışış 149
Oğuz Han 15
Oğuzlar 2, 16, 19, 95, 120, 124, 132, 139
On Uygur 18, 19, 93
Opal 37, 142
Orda Hanım 36, 37, 187, 189
Ordam 5, 36, 37, 187, 189, 190
Orhun 14, 16, 18, 106, 117
Otuz oğul 5, 83, 156, 157, 162, 163, 164, 165, 175, 176, 178
Otuz oğul meşrebi 162, 163, 164, 165

Ö
Öleñ 47, 60, 78, 85, 92, 94, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 127
Ölü aşı 123, 128
Öngütler 28
Ötüken 13, 17, 21, 26, 30, 121, 126
Özbek 78, 91, 92

P
Paşşap 157, 162, 163, 164, 181
Permude 136
Piçan 167

R
Ramazan bayramı 5, 132, 135
Ruhlar 3, 20, 27, 41, 44, 47, 48, 51, 52, 57, 60, 61, 91, 94, 104, 115, 116, 125, 126, 127, 128

S
Saçı 3, 39, 48, 49, 51, 73, 76, 89, 91, 93, 95, 111, 169, 180, 186, 192
Sait Ali Arslan Han 37, 126, 187, 188, 189, 190
Samanîler 32
Sambusa 76, 136
Sanskritçe 30
Sañza 135, 136
Sarı Uygurlar 21, 22
Satuk Buğra Han 32, 33, 126
Savçı 71

Selama varma 4, 86
Selenge 18
Selimem 111
Sema (sama) dansı 136
Sezik 41
Seziklik 41
Sipare 113
Sir Derya 19
Sogd 26
Soğdca 30
Sultan II. Bayezid 141
Sümulek 152
Sünnet 3, 7, 54, 55, 92, 189
Sürçük 155

Ş

Şaman 26, 41, 42, 52, 53, 54, 60, 61, 62, 66, 69, 91, 94, 119, 120, 121, 123, 124, 128, 158, 191
Şamgör 103
Şarki Türkistan 25
Şecere-i Terâkime 15
Şenbuy 155

T

Tabgaç 18
Talas 19
Tarbağatay 122
Tarım 25, 30, 31, 72, 93, 117, 131, 157, 176, 186, 191, 193
Tatarlar 19, 21, 78
Tayvan 15
Tibet 15, 20, 21, 22
Tibet 15, 20, 21, 22
Tokharca 30
Tola 18, 87, 147
Toy 3, 4, 47, 49, 54, 72, 74, 75, 76, 77, 80, 81, 83, 89, 90, 105, 110, 132, 156
Tör 54, 179, 180
Tören 4, 5, 7, 8, 9, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 33, 34, 37, 39, 41, 43, 45, 47, 48, 49, 51, 53, 54, 55, 57, 59, 61, 63, 64, 65, 69, 71, 73, 74, 75, 77, 79, 81, 83, 85, 87, 88, 89, 91, 93, 94, 95, 97, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 109, 111, 113, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 137, 139, 141, 143, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 163, 165, 167, 169, 171, 173, 175, 177, 179, 181, 183, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196
Tumar 48, 142, 143
Tun Baga Tarkan 20
Turfan 20, 21, 22, 23, 24, 26, 28, 30, 31, 33, 37, 68, 90, 106, 113, 144, 155, 156, 162, 167, 172, 180
Tuyuk Hocam 37
Tuz 48, 56, 73, 74, 75, 85, 90, 97
Tuz ekmek hakkı 90
Türgişler 19
Türkistan 5, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 36, 37, 89, 94, 95, 105, 122, 126, 143, 144, 154, 165, 186, 192
Türkmen 9, 15, 46, 78, 92, 120, 126
Tütsü 41, 43, 44, 48, 61, 62, 115, 127

U

Urumçi 22, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 49, 51, 54, 55, 56, 62, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83,

84, 85, 86, 87, 88, 90, 92, 97, 98, 99, 100, 101, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 122, 123, 124, 132, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 187, 190
Uygur 4, 5, 7, 8, 9, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 103, 104, 105, 106, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 165, 167, 171, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195

Y

Yağ koklatma 116
Yağmur duası 5, 120, 186, 192
Yakup Bey 24
Yakutlar 124
Yalmavuz 60
Yarkent 24, 28, 30, 157, 158, 194
Yarkent 24, 28, 30, 157, 158, 194
Yar-yar koşakları 78, 79, 80, 81, 85, 91, 92
Yas 4, 27, 35, 41, 47, 54, 68, 83, 94, 104, 105, 106, 112, 113, 119, 120, 121, 122, 128, 139, 144, 164, 183, 194
Yedi neziri 104, 121
Yölen 78, 79, 80, 83, 92
Yuğ 16, 99, 106, 123
Yüz açma 4, 86

Z

Zarahetme 5, 186

ISBN : 978 - 605 - 4692 - 47 - 7

9 786054 692477

Fiyat : ₺ 15